

OSMIED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Civilization Studies

Volume : 6 Issue : 10



www.osmanli-medeniyeti.com



2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnirin ve gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğeri çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmaları alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

İndeksler / Indexes

Academia, Google Scholar, IdealOnline, ISAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Research Bible, Research Gate, Scilit, TEI (Türk Eğitim İndeksi)

**Editör / Editor**

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy Şahin

Doç. Dr. Fatih Demirel

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Adriatik DERJAJ	Tiran Üniversitesi	Arnavutluk
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Trenia WALKER	The University of New Mexico	ABD
Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADI	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Saim YÖRÜK	Karatekin Üniversitesi	Türkiye

**İÇİNDEKİLER / CONTENTS****Araştırma Makaleleri / Research Articles****Havvanur Sarı**

Osmanlı Diplomasisinde Bir Kaynak: Nâmei -Hümâyûn Defterleri ve 7 Numaralı Defterin Tanıtımı

A Source in Ottoman Diplomacy: The Book of Nâme-i Hümâyûn and the Presentation of Book 7

1 – 26

•

Ahmet Ali Gazel

Eski Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in 1925 Yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Yargılanması

The Trial of Lütfi Fikri Bey, Old Parliament Member of Dersim, in the Independence Court

27 – 63

•

Şerife Eroğlu Memiş

Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdîli Mümkün Müdür?

Madrassa Tankiziyya in Jerusalem: Was it possible for a Charitable Waqf Property to be turned into an Asset in Ottoman Practice?

64 – 82

•

Ramazan Gündüz

Gazâlî'nin Bâtınîlere Karşı Yazdığı Eserler Üzerine Bir İnceleme

A Study on the Writings of Ghazali against Batinis

83 – 100

•

Şüheda Günce

Osmanlı Devleti'nde İlk Daimi Elçilikler ve Diplomasiye Olan Etkileri

The First Permanent Embassies in the Ottoman Empire and Their Effects on Diplomacy

101 – 114

Kitap İncelemesi / Book Review**Mehmet Deri**

Mustafa Oral, Ortadoğu Denkleminde Filistin Sorunu, Yeni İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2020, 200 sayfa.

115 – 119



Osmanlı Diplomasisinde Bir Kaynak: Nâmei -Hümâyûn Defterleri ve 7 Numaralı Defterin Tanıtımı

A Source in Ottoman Diplomacy: The Book of Nâme-i Hümâyûn and the Presentation of Book 7

Havvanur Sarı*

Öz

Osmanlı arşivinin en önemli defter serilerinden biri olan nâme-i hümâyûnlar, Osmanlı padişahları tarafından, bağımsız ya da Osmanlı Devleti'ne bağlı, yarı bağımsız hükümdarlara gönderilen mektupları ifade etmek için kullanılmaktadır. Nâme-i hümâyûnlarda Osmanlı Devleti'nin diğer dış devletlerle olan münasebetleri ve onlara karşı izlediği politikalarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu açıdan birinci elden kaynak niteliğindeki bilgilerin tespiti için bu tür belgelerin incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Araştırma da 1720 -1741 yılları arasında kaleme alınmış olan 7 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin özellikleri, kapsamı ve içeriği üzerinde durulmuştur. Ayrıca araştırmada nâme-i hümâyûn defterlerinin Osmanlı diplomasisindeki kaynak değerinin nasıl olduğu sorusunun cevabı verilmiştir. Çalışmada ki değerlendirmeler için 7 Numaralı Nâme-i Hümâyûn defteri transkribe edilmek suretiyle, belgelerin genel özellikleri ortaya çıkartılmıştır. Ardından bunlardan bir belge somut bir örnek olması açısından incelenerek, diplomatik açıdan tahlil edilmiştir. Çalışmada yapılan değerlendirmeler neticesinde nâme-i hümâyûn defterlerinin içeriğinde Osmanlı padişahlarının cülus haberi, savaş ve barış kararları, atamalar gibi bilgilerin varlığı tespit edilmiş olup nâmelerin yazılış bakımından beşaretnâme, fetihnâme ve tehditnâme olmak üzere üç kısma ayrıldığı belirtilmiştir. İlgili tespit ve değerlendirmeler için konuyla ilgili başlıca araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular sonucunda Nâme-i Hümâyûn defterinin Osmanlı diplomasisinin önemli kaynaklarından birisi olduğu ve defterde toplam 398 adet yazışmanın gerçekleştiği bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca defterde en çok yazışmanın gerçekleştiği devletlerin Rusya, İran ve Kırım olduğu da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Diplomasisi, Arşiv, Nâme-i Hümâyûn.*

Abstract

Nâme-i hümâyûnlar, one of the most important notebook series of the Ottoman archives, is used by the Ottoman sultans to refer to letters sent to independent or semi-independent rulers of the Ottoman Empire. In Nâme-i hümâyûn, there is information about the relations of the Ottoman Empire with other foreign states and the policies that it pursues against them. In this respect, it is necessary to examine and evaluate such documents in order to determine first hand source information. In this research, the features, scope and content of the Nâme-i Hümâyûn Book numbered 7 between 1720 and 1741 were emphasized. In addition, the answer to the question of the source value of Nâme-i Hümâyûn books in Ottoman diplomacy was given in the research. The main research works on the subject were also used for the related determinations and evaluations. As a result of the findings obtained from the research, it was found out that the Nâme-i Hümâyûn book was one of the important sources of Ottoman diplomacy and that a total of 398 correspondences took place in the book. In addition, it was determined that the most correspondent states were Russia, Iran and Crimea. In the data obtained from the document, which is also an example of Beşaret-nâme, it is seen that the roots of Nâme-i Hümâyûn are not statically found and this changes under diplomacy between the parties.

Keywords: Ottoman Diplomacy, Archive, Nâme-i Hümâyûn.

* Karamanoğlu Mehmed Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, havvanursari9123@gmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0002-9312-6694

Giriş

Tarih biliminin beslendiği en önemli kaynak hiç şüphesiz arşiv belgeleridir. Bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı Devleti de arşivcilik konusunda büyük özen göstermiş, her kurum kendiyile alâkalı konularda defterler kaleme almıştır¹. Bu bakımdan Osmanlı arşivleri çok zengin bir içeriğe sahiptir². Osmanlı Devleti'nde gerek iç gerekse dış devletlerle yazışmalar sonucunda birçok önemli belge ortaya çıkmıştır. Tarih araştırmalarında ana kaynak olarak kabul gören bu arşiv vesikalarının başlıcaları Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan Mühimme Defterleri, Hatt-ı Hümayûn, Şer'iyeye Sicilleri, Ahidnâme Defterleri, Nâme-i Hümayûn Defterleri vb. tasnifler yanında Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde tespit edilebilen vesikalar ile yayınlanmış bazı arşiv belgeleri oluşturmaktadır³.

Hiç şüphesiz Osmanlı arşiv belgeleri arasında yer alan nâme-i hümayûn defterleri de Osmanlı diplomasi tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Osmanlı hükümdarları tarafından İslam(Kırım, Mekke-i Mükerreme, İran, Fas, Tunus, Bağdat v.d, Hıristiyan (Rusya, Avusturya, Venedik, İsveç, İngiltere) yabancı bir hükümdara veya Osmanlı Devletine bağlı imtiyazlı olan bölgelere gönderilmiş olan mektuplara “*Nâme-i Hümayûn*” denilmektedir⁴. Divân-ı Hümayûn kaleminde diplomatik bir lisanla hazırlanmış olan nâme-i hümayûn defterleri Osmanlı tarihine ilişkin birçok alanda bilgi sunmaktadır. Bugün Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde on sekiz adet nâme-i hümayûn defteri bulunmaktadır. Bu defterlerdivan-ı hümayûn defterleri kataloğuna kaydedilmişlerdir⁵.

Osmanlı Devleti'nin diğer dış devletlerle olan münasebetlerini, onlara karşı izlediği politikaları ve ekonomik yapısını incelemek Osmanlı diplomasi tarihine ışık tutmak açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu açıdan nâme-i hümayûn defterlerinin incelenmesi ve yorumlanması ile ilgili mevcut literatürde önemli çalışmalar bulunmaktadır⁶. Bu çalışmalardan bir kısmı defterlerin transkripsiyonu ve kısaca hükümlerin özetlenmesi şeklindedir.

¹ Harun Baştürk, „9 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi (s.1-115) (H.1186-1218/M.1772-1803), 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek lisans tezi, Kilis 2016), s. 1.

² Nejat Göyünç, “Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi”, *Belleten*, C. 37, S. 147, Ankara 1973, s. 305.

³ Hacer Çıtlık, 4 Numaralı Name-i Hümayûn Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1203-1206/ M. 1788-1792), 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek lisans tezi Kilis 2014), s. 2.

⁴ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* (Diplomatik), İstanbul 1994, s. 146.

⁵ Serhat Kuzucu ve Hacer Çıtlık, “Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-i Hümayûn Defterleri ve 4 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Belge Özetleri,” *OTAM*, S. 40, Ankara(2016): s. 148; Uğur Kurtaran, *Osmanlı Diplomasi Tarihinden Bir Kesit Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526-1791)*, Kahramanmaraş 2009, s. 17-18; Uğur Kurtaran-Esme Çimen, “Nâme-i Hümayûn Defterlerinin Kaynak Değeri ve Altı Numaralı Defterin Tanıtımı”, *Yeni ve Yakınçağlarda Osmanlı Diplomasisi*, (Ed. Ahmet Dönmez), Ankara 2019, s. 14.

⁶ Başlıca çalışmalar şunlardır; Harun Baştürk, 9 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi (s.1-115) (H.1186-1218/M.1772-1803), Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, Kilis 2016); Serhat Kuzucu ve Hacer Çıtlık, “Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak : Nâme-i Hümayûn Defterleri ve 4 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Belge Özetleri,” *OTAM*, S. 40, Ankara (2016); Hacer Çıtlık, 4 Numaralı Name-i Hümayûn Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1203-1206/ M. 1788-1792), Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek lisans tezi, Kilis 2014); Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (Ankara 2013); Murat vd. *Kırım Hanlarına Name-i Hümayûn (2 Numaralı Name Defteri)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013; Uğur Kurtaran, “Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar

Çalışmamızın konusunu “1720-1721 yılları arasında Sultan Ahmet ve Sultan Mahmut dönemlerinde yabancı devletlerle yapılan yazışmaların tutulduğu 7 numaralı Nâme-i Hümâyûn defteri oluşturmaktadır.

Literatürde 7 numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteriyle ilgili herhangi bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu çerçevede çalışmada Osmanlı diplomasisinin önemli bir kaynağını oluşturan Nâme-i Hümâyûn defterlerinden birisi olan 7 Numaralı Defterin tanıtımı yapılacaktır. Temel amaç, nâme-i hümâyûn defterlerinin genel özelliklerini ve tarih araştırmalarındaki önemini ortaya çıkarmak ve bu çerçevede 7 Numaralı Defterin şekil ve içerik özelliklerini yansıtmaktır. Bu sebeple 7 numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri üzerine çalışma yapılmaya karar verildi. Böylece 1720-1740 yılları arasındaki Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerdeki diplomasisi ortaya konularak bu alana katkı sağlanması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda üç ana başlıktan meydana gelmekte olan çalışmamız da ilk olarak; Osmanlı diplomasi tarihinin gelişimi ve diplomasi kaynakları ele alınmış, ardından nâme-i hümâyûn defterlerinin kaynaklık değeri üzerinde durulmuş üçüncü bölümde ise 7 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri içerik ve şekil bakımından incelenmiştir. Bu noktada çalışmanın temel problematiğini oluşturan üçüncü bölümde ilgili defterin genel nâme-i hümâyûn defterine benzer ve farklı yanlarının tespiti yapılmıştır.

1. Osmanlı Diplomasisi ve Kaynakları

Diploma kelimesi Grekçe asıllı bir kelime olup “ikiye katlanmış şey, katlanmış kâğıt” anlamına gelen “diploma” sözcüğünden gelmektedir⁷. Diplomasi kelimesi ile ilgili tarihçilerin farklı tanımları mevcuttur. Ali İbrahim Savaş diplomasi kelimesi “*resmî temsilciler aracılığıyla devletlerarasındaki ilişkileri yürütme işi ya da sanatı*” olarak ifade etmektedir⁸. Diplomasinin, Harold Nicolson'a göre ise iki anlamı vardır: Dar anlamda diplomasi, hükümetlerin resmi temsilcileri olan diplomatlar aracılığıyla gerçekleştirdikleri karşılıklı haberleşme ve görüşmeler süreciyken; geniş anlamda diplomasi, bir ülkenin dış politikasında kullanılan çeşitli siyasal etkileme yöntem ve tekniklerini ifade etmektedir⁹. Kısaca uluslararası ilişkilerin savaşla değil de barışçıl yol ve araçlarla yürütülmesi anlamına gelen bir kavramdır¹⁰. Oral Sander'e göre; “*Dış politika; bir devletin uluslararası sistemden beklentilerini, yani amaçlarını ifade eder. Diplomasi ise, bu amaçlara ulaşmak için kullanılan araç ve mekanizmalar ile kullanılan yöntemleri içerir*” şeklinde ifade

ile Bu Kaynakların İncelenmesindeki Metodolojik ve Diplomatik Yöntemler Üzerine Bir Değerlendirme”, *OTAM*, S. 38, Ankara (2015), Timuçin Kodaman-Ekrem Yaşar Akçay, “Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, Ankara (2010) ; Ali İbrahim Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlı*, C. I, İstanbul 1999; Bk. Tuğba Bozkır, *Name-i Hümayun Defterlerine Göre XVIII.Yüzyılda Osmanlı Özbek Münasebetleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi (Yüksek lisans tezi), Kahramanmaraş 2009 ; Salih Tunç, “Osmanlı Sultanı III. Selim'den Fransa Kralı Louis XVI'nin Selim III.'e Namesi”, *Mediterranean Journal of Humanities*, C. VIII, S. 1, Antalya 2018, s. 367-368; Hilal Çifçi, *Osmanlı-Safevi İlişkilerinin Diplomatik Dili*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi, Çankırı 2015); Gökhan Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasiye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası ilişkiler Anabilim Dalı (Yüksek lisans tezi, Ankara 2008); Uğur Kurtaran-Esme Çimen, “Nâme-i Hümâyûn Defterlerinin Kaynak Değeri ve Altı Numaralı Defterin Tanıtımı”, *Yeni ve Yakınçağlarda Osmanlı Diplomasisi*, (Ed. Ahmet Dönmez), Grafiker Yayınları, Ankara 2019, s. 13-57.

⁷Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Mübahat S. Kütükoğlu, (İstanbul, 1994) “Diplomatik” maddesi.

⁸ Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul 2007, s. 9; Uğur Kurtaran, “Heinrich Christoph Freiherr Von Penkler'in İstanbul Elçiliği Ve Falliyetleri”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Vol: 10, April-2018, s. 223.

⁹ Timuçin Kodaman ve Ekrem Yaşar Akçay, “Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, s. 75-76.

¹⁰ Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, İstanbul 2004, s. 146.

etmektedir¹¹. Daha geniş bir tanım yapan Uğur Kurtaran diplomasiyi bir devletin diğer devletler ile olan ilişkilerinde barışı esas alan ve askeri ve siyasi pozisyonuna göre süreç içerisinde değişen ilişkilerin tamamı olup, farklı zamanlarda farklı çıkarları yansıtan dış politikaların etkileşim sürecidir şeklinde tanımlamaktadır¹².

Tarihin en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devleti, güçlü bir devlet olduğu toprak bütünlüğü ve egemenliği Avrupa tarafından tehdit edilmediği sürece, “*ad hoc*” diplomasiyi gücünün ve üstünlüğünün bir belirtisi ve temel dayanağı olarak kullanmıştır¹³. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nin uyguladığı bu temel diplomatik anlayış hiçbir Avrupalı Hristiyan devletini kendisiyle eşit görmeme ve daimi barış içinde olmama anlayışıdır¹⁴. Ancak zaman içerisinde zayıflamasıyla birlikte sürekli diplomasiye geçmiştir. Bu noktada Osmanlı diplomasisinin gelişim tarihi, Osmanlı Devleti’nin gelişim süreciyle paralel olarak ilerlemiştir. Bu nedenle Osmanlı diplomasi tarihi incelenirken, devletin kuruluşundan itibaren izlediği dış politika ve iç politik gelişmelerin dış politikayı nasıl etkilediğinin bilinmesi gerekmektedir¹⁵. Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yapılan antlaşmaların ortak özelliği siyasi anlamda tek taraflı olarak hazırlanan ve karşı tarafın kabul ettiği belgeler şeklinde düzenlenmiş olmalarıdır. Ancak XVII. yüzyılın sonlarında imzalanan 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile Osmanlı diplomasisi çok büyük bir prestij kaybına uğramıştır. Bu Antlaşma ile sadece tarihinde ilk toprak kayıpları yaşanmamış aynı zamanda ilk kez yabancı bir devletin tavassutu kabul edilmek zorunda kalmıştır. Karlofça Antlaşması ile Rus Çar’ının “*Çarlık*” unvanını kabul eden Osmanlı Devleti’nin dış politikası ve diplomasi anlayışı bu olayla birlikte önemli bir değişim geçirmiştir¹⁶. Bu değişim neticesinde Osmanlı Devleti’nde ilk toprak kaybı 1718 Pasarofça Antlaşması ile yaşanmış olup, anlaşmayla Avrupa’ya karşı izlenecek dış politika gaza yerine savunma prensibine dayalı politikalarından oluşmaktadır¹⁷. Osmanlı Devleti ilk defa Batı merkezlerine geçici surette elçi göndermeye başlamış Pasarofça ile başlayan karşılıklı diplomasi sürecinden 1793 yılında III. Selim Dönemi’nde ilk kez daimî elçiliklerin açılmasıyla birlikte “sürekli diplomasi” anlayışına geçmiştir. III. Selim’in başlattığı bu süreç 1815 Viyana Kongresi ve sonrasında 1818 yılında yapılan ve uluslararası kor diplomasi kurallarının belirlendiği Aix la Chapella Antlaşması’na kadar devam etmiştir. Bundan sonra diğer Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti de uluslararası diplomasi kurallarını benimsemiştir¹⁸. Tüm bu bilgilerin yanında Osmanlı diplomasisinin

¹¹ Oral Sander, *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (Ankara 2008), s. 13; Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 25vd.

¹² Uğur Kurtaran, “Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar İle Bu Kaynakların İncelenmesindeki Metodolojik ve Diplomatik Yöntemler Üzerine Bir Değerlendirme”, *OTAM*, S. 38, Ankara (2015): s. 109.

¹³ Kodaman ve Akçay, “Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye’ye Bıraktığı Miras”, s. 81-82.

¹⁴ Ali İbrahim Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlı*, C. I, Ankara 1999, s. 645.

¹⁵ Uğur Kurtaran, “Sultan Birinci Mahmud’un Rusya’ya Verdiği 1739 Tarihli Ahidnâmenin Diplomatik Açısından Tahlili”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, S. 1, İzmir (2014): s. 215.

¹⁶ Kurtaran, “Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar”, s. 115; Aynı Müellif, “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra İstanbul’a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXVII / S. 63, (2018): s. 335.

¹⁷ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, C. 12, Ankara (2002): s. 475.

¹⁸ Uğur Kurtaran, “Karlofça Antlaşması’nda Venedik, Lehistan ve Rusya’ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açısından Değerlendirilmesi”, *TAD*, C. XXXV, S. 60, Ankara (2016): s. 104-105.

gelişim sürecinin anlayabilmek için Osmanlı diplomasisinin vazgeçilmez kaynaklarından olan Nâme-i Hümayûn, Ahitnâme-i Hümayun, Sefaretname ve Sınır Tahdit Raporlarını incelemek oldukça önem arz etmektedir. Bahsedilen birinci elden kaynaklar aşağıda sırasıyla ele alınmış olup bunlar içinde yer alan nâme-i hümayûnlar makalenin ikinci kısmında ele alındığı için bu bölümde ayrıca değinilmemiştir.

1.1. Osmanlı Diploması Kaynakları

1.1.1. Ahitnâme-i Hümayûn

Vasiyet etmek, ısmarlamak, yemin edip söz vermek, eman vermek ve zimmetine almak anlamına gelen ahidnâme Osmanlı klasik döneminde yabancı devletlerle yapılan antlaşmalar ile bu devletlere verilen imtiyazlar için kullanılan bir tabirdir. Ahidnâmeler, İslam hukuku ve Hanefi mezhebine göre şeyhülislamın fetvası ile yabancı devlet tebaasına verilen belgelerdir¹⁹. Ahidnâmeler verilmiş nedenlerine göre sulh ahidnâmeleri ve ticaret ahidnâmeleri olmak üzere iki kısma ayrılır. Sulh ahidnâmelerinde savaşın sona ermesi üzerine iki taraf temsilcilerinin hazırladığı temessükler karşılıklı olarak verilirdi. Bu temessüklerde yer alan şartlara göre divan kaleminde hazırlanan ahidnâmeye padişahın tuğrası çekilir ve iki tarafın hazırladığı nüshalar sınırda belirlenen bir noktada onaylanmış şekliyle teslim edilirdi. Ticarî ahidnâmeler ise Osmanlı topraklarına kendi bayrağı altında gelerek ticaret yapmak isteyen yabancı devletlere verilirdi²⁰. Ahidnâmeler kayd-ı hayat şartı ile verilmektedir. Yani onu veren padişahın ölümü ya da başka nedenlerle tahtta değişim yaşanması halinde, diğer bütün fermanlar²¹. ve beratlar²². Gibi verilen ahidnâmeler de hükümsüz sayılırdı. Ahidnâmeler, ancak yeni padişahın tecdid etmesi halinde yeniden geçerlilik kazanırdı. Ahidnâmeler, tarafların ahidnâme şartlarına uymaması üzerine geçerliliğini yitirebilirdi²³.

Ahidnâmeler, davet rüknü ile başlar. Bu bölümde Allah'ın adı ile Hz. Peygamber ve dört halifenin adları zikredilip, Allah'ın yardımı ve Peygamberin şefaati istenirdi. Daveti, padişahın tuğrası ve başlangıç formülü takip eder, daha sonra padişahın sıfatlarının ve ecdad isimlerinin sayıldığı unvan denilen kısma geçilirdi²⁴. Unvan bölümünden sonra genellikle "Sen ki" ifadesiyle başlayan Osmanlı belgelerinde muhatabın sıfatlarının sayıldığı hitap cümlesinin yer aldığı elkab ve güzel dilekleri içeren dua bölümleri yer alırdı²⁵. Nakil bölümünde ise ahidnâmenin verilmiş sebebi ve şartları açıklanırdı. Naklin içeriği, ahidnâmenin mahiyetine göre değişiklik gösterir. Savaş sonrasında imzalanan bir ahidnâme(sulh ahidnâmesi) ise, nakil iki devlet arasında düşmanca ilişkilerin bulunduğu, ancak dostluğun kurulmasının gerektiği, aracı devlet ve elçilerin adları, görüşmelerin yapıldığı yer, antlaşma maddeleri, geçerlilik süresi gibi hususlar yer alır. Ahidnâme şartlarını içeren temessükler, iki tarafça kabul edilip, onaylanır ve

¹⁹Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Mübahat S. Kütükoğlu (İstanbul 1988), "Ahidnâme" maddesi.

²⁰ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 168.

²¹ Dîvân-ı Hümayun veya Paşakapısı'ndaki divanlarda alınan kararlara uygun olarak yazılan ve üzerinde tuğra bulunan padişah emirlerinin genel adıdır. Bk Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Mübahat S. Kütükoğlu, (İstanbul 1995), "Ferman" maddesi.

²²Bir memuriyete tayin, bir gelirden tahsis, bir şeyin kullanılma hakkı, bir imtiyaz veya muafiyetin verildiğini gösteren ve padişahın tuğrasını taşıyan belge. Bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Mübahat S. Kütükoğlu, (İstanbul 1992), "Berat" maddesi.

²³Abdullah Zararsız, *16/4 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defteri "Venedik Ahidname Defteri"(Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Akdeniz Üniversitesi (Yüksek lisans tezi), Antalya(2015): s. 4.

²⁴ Meryem Kaçan Erdoğan, "1701 Tarihli Osmanlı-Venedik Ahidnâmesi", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IV, S. 1, Eskişehir(2003): , s. 65.

²⁵ Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'nda Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri", s.106.

yürürlüğe girerdi²⁶. Ticarî imtiyazları içeren ticaret ahidnâmelerinin naklinde ise ahidnâmeyi isteyen taraf ve tevdîd olup olmadığı gibi noktalara değinilirdi. Ancak sulh ahidnâmeleri içinde de ahidnâmeli devletler tebaasına ticaret alanında tanınmış haklar yer alabilirdi. Ahidnâmenin sonunda, ahidnâme şartlarına uyulacağına dair söz verilir, tarih belirtildikten sonra *mahall-i tahrir* yeri olarak ahidnâmenin yazıldığı yere işaret olunurdu²⁷.

1.1.2. Sefaretnâme

Osmanlı diplomasi tarihi hakkında son derece mühim tarihi kaynaklar arasında olan sefaretnameler, Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelere gönderdikleri sefirlerle ve bunların gözlemleri ile vazifelerini nasıl yerine getirdiklerine dair kaleme aldıkları raporlardı²⁸. Bunlar sefirler tarafından bizzat yazıldığı gibi sefirin maiyeti halkından biri tarafından da kaleme alınırdu²⁹. Osmanlılardaki uygulamayı özgün kılan husus ise, dış ilişkilerde diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi dâimî elçiliklerin çok geç açılması (1792), dolayısıyla olağan üstü durumlar sebebiyle gönderilen elçilerin raporlarının kendine has bir tür ve kaynak oluşturmasıdır³⁰. Elçiler aracılığıyla kurulan karşılıklı diplomatik münasebetler, Osmanlı elçilerine ve diğer ülke elçilerine kültürel ve sosyal bağlamda birbirilerini tanıma fırsatı elde etmektedir. Osmanlı diplomasisinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen sefaretnâmelerin incelenmesi Osmanlı diplomasisi için çok önemli bilgileri ortaya çıkarmaktadır³¹.

1.1.3. Sınır Tahdit Raporları

Yunanca “sinoron” dan gelmektedir ve kavramsal anlamda iki komşu devletin topraklarını birbirinden ayıran çizgi ve hudut/kenar anlamına gelmektedir³². Sınırların bu özelliği onu değişken bir kavram haline getirmektedir ve bu değişimler taraflar arasındaki antlaşmalar yoluyla belirlenmektedir³³.

Osmanlı diplomasi uygulamalarından birisi olan ve Osmanlı Devleti'nin diğer devletleri ile olan münasebetlerinde oldukça önem arz eden diplomatik konulardan birisi de herhangi bir antlaşma sonrasında belirlenen yeni sınırların tahdit ve tespit işlemleridir³⁴. Elçilerin sefaret raporlarını tamamlayıcı bir özellik gösteren sınır tahdit raporları, herhangi bir antlaşma sonucunda sınırların belirlenmesi amacıyla görevlendirilen sınır tahdit komisyonlarının kaleme aldıkları raporlardı³⁵. Bu raporlar iki devlet arasındaki

²⁶ Kütükoğlu, “Ahidnâme”, s. 536.

²⁷ Erdoğan, “1701 Tarihli Osmanlı-Venedik Ahidnâmesi”, s. 66.

²⁸ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, (Ankara 1987), s. 12.

²⁹ Türkan Polatçı, “Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris Sefaretnamesi'nin Önemi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C.II, S. 2, Çankırı (2011): s. 250.

³⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Kemal Beydilli, C. XXXVI, (İstanbul 2009), “Sefaretnâme”, s. 289.

³¹ Kurtaran, “Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar”, s. 127.

³² Uğur Kurtaran, “XVIII. Yüzyıla Ait Hudutname ve Sınır Tahdit Örneği: Karlofça Antlaşması'na Göre Belgrad Sınırlarının Belirlenmesi”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, (Ed: Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran), Grafiker Yayınları, Ankara (2018): s. 122.

³³ Uğur Kurtaran, “Küçük Kaynarca ve Yaş Antlaşmaları Arasında Eflak ve Boğdanda Hudutların Belirlenmesi ve Esirlerin Serbest Bırakılması (1774-1793)”, *III. Uluslararası Al-Farabi Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara, 9-11 Kasım (2018): s. 30.

³⁴ Uğur Kurtaran “Pasarofça Antlaşması'na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XI, S. 25, Samsun (2018): s. 2; Aynı müellif, “Ottoman-Austria Border Determination Works And Newly Determined Borders According To The Treaty Of Belgrade Of 1739”, *Belgrade 1521-1867*, (Ed. Dragana Amedoski), Belgrade 2018, s. 169-171.

³⁵ Kurtaran, “Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar”, s. 129.

sınırların ne şekilde tespit edildiğini anlamının yanında iki devlet arasında karşılıklı gelip giden elçilerin sefaret görevlerini tamamlayıcı özelliklere de sahipti³⁶. Osmanlı diplomasisinin önemli kaynaklarından biri olan sınır tahdit raporlarının incelenmesi ve değerlendirilmesi Osmanlı diplomasi anlayışını ve diğer devletlerle olan ilişkilerinin tespiti açısından oldukça önemlidir³⁷.

2. Nâme-i Hümâyûn Defterleri

Osmanlı Devleti hüküm sürdüğü yıllar boyunca birçok kıtada çeşitli devletlerle ilişki içinde olmuş ve gücünün nispetinde bir diplomasi anlayışı uygulamıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin uyguladığı diplomasi anlayışını kavrayabilmemiz açısından nâme-i hümâyûn defterleri büyük önem arz eder³⁸. Nitekim nâme-i hümâyûnlar Osmanlı padişahlarının yabancı devletlerin hükümdarları yanında vasal durumundaki beylere, imtiyazlı bölgelerin idarecilerine yolladığı mektuplarla, onların cevaplarının kaydedildikleri defterlerdir³⁹. Bunların bir sûreti ile gelen cevaplar "Nâme Defterleri" adlı defterlere kaydolur ve Divân Sicilleri'nden sayılırdı⁴⁰. Ayrıca, padişahlar tarafından önemli olan devlet işlerine dair bilhassa sadrazama hitaben yazılan bazı hatt-ı hümâyûnlar ile muâhedenâme, tasdiknâme, temessük gibi belgelerin de suretleri bu defterlere aynen kaydedilmekteydi⁴¹. Osmanlı hükümdarlarının cüluslarında yeni padişahın hükümdarlığını bildirmek üzere dost ve civar ülkelere elçi gönderildiği gibi, sefir gitmeyen devletlerin sefirlerine de hükümdarın tuğrasıyla nâme-i hümâyûn verilir ve bu sefirlerde nâmeleri kendi hükümdarlarına gönderirlerdi⁴². 1699 yılından önce yazılan bu nâme-i hümâyûnlar, mühimme defterlerine kaydedilirken, bu tarihten sonra ise nâme-i hümâyûn defterleri'ne kaydedilmeye başlanmıştır⁴³. Nâme-i hümâyûn defterleri Osmanlı Arşivi'nin en önemli defter serilerindedir. Bu seride 18 adet nâme-i hümâyûn defteri bulunmakla beraber ilk defterin başlangıç tarihi 1699, son defterin bitiş tarihi ise 1918'dir. Bu defterler genel olarak incelendiğinde sadece gönderilen nâme-i hümâyûnların değil gelen nâme ve mektuplar ile diplomatik niteliği bulunan şair belgelerinin de kaydedildiği görülmektedir⁴⁴.

Nâme-i hümâyûnlarında ahitnâmelerde olduğu gibi yedi temel rüknü bulunmaktadır⁴⁵. Bu rükünler ferman ve beratlarla benzetmekle birlikte, bazı noktalarda farklılık gösterir. Bu farklılıklar daha ziyade muhatabın doğrudan yabancı devlet hükümdarları olması ile ilgili olup, bu belgelerde gayr-i Müslimler için kullanılan ifadelerle sıklıkla rastlanabilir. Buna göre nâme-i hümâyûnlar da ahitnâmelerde olduğu gibi davet rüknüyle başlar ve ahitnâmelerle benzerlik gösterir⁴⁶.

Nâme-i hümâyûnlar yazılış ve şekil sebebi bakımından ikiye ayrılmaktadır.

³⁶ Ali İbrahim Savaş, "(1994-1995).Takrir-i Ahmed Merâmî Efendi Azak Muhaddidi Ahmed Meramî Efendi'nin 1740/1741 Sınır Tespit Çalışmaları Hakkındaki Raporu", *Belgeler*, C.XVI, S.20, Ankara(1994): s. 153.

³⁷ Kurtaran, "Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar", s. 130.

³⁸Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Zeynep Tarım Ertuğ, (İstanbul 2016) "Nâme-i Hümâyûn" maddesi.

³⁹Atilla Çetin, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları S.*, İstanbul 1985, s. 57.

⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul 2010, s. 94.

⁴¹ Kuzucu ve Çitlik, "Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-i Hümâyûn Defterleri ve 4 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin Belge Özetleri", s.147.

⁴² Kurtaran, "Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar", s.124.

⁴³ Kuzucu ve Çitlik, "Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-i Hümâyûn Defterleri ve 4 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin Belge Özetleri", s.147.

⁴⁴ Cebecioğlu vd., *Kırım Hanlarına Name-i Hümâyûn*, s. 3.

⁴⁵ Bu rükunlar ahitname-i hümâyûn kısmında ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

⁴⁶ Kurtaran, "Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar",s.124.

2.1.Şekil Bakımından

Şekil bakımından nâme-i hümâyûnlar iki kısma ayrılır. Bunlar şu şekildedir:

2.1.1. Tuğra Bulunanlar

Tuğra, nâme-i hümâyûnların bir rükün olmasına rağmen istisnasız hepsinin tuğra ihtiva ettiği söylenemez. Avrupa hükümdarları ile Mekke şerifleri ve Kırım Hanlarına gönderilen resmi mahiyetteki nâme-i hümâyûnlarda muhakkak surette tuğra bulunurdu⁴⁷. Nâme-i hümâyûnlar, hükümdarlara yazıldığı için tuğraları da son derecede özenli bir şekilde çekilmiş olup hemen hepsi de birer sanat şaheseridir⁴⁸.

2.1.2. İmza ve Mühr-i Hümâyûn Bulunanlar

Nâme-i hümâyûnlarda sanatkârane süslenmiş tuğralar yanında bazen Müslüman devletlere ve bağlı beylere yazılan nâmelerle gayri resmî mektupların tuğrasız gönderildiği de olurdu⁴⁹. Resmi mahiyetteki nâme-i hümâyûnlardan İran Şahları, Buhara Hanları gibi Müslüman hükümdarlara gönderilenlerle, Avrupa Devletleri hükümdarlarına gayr-ı resmi olarak yazılan nâme-i hümâyûnlarda tuğra bulunmamaktaydı⁵⁰. Bunun yerine name metninin sağ tarafta bulunan marjında padişahın imzası ile mührü yer alırdı. Nâme-i hümâyûn resmi olduğu takdirde Divan-ı Hümâyûn kaleminde altınla yazıldığı halde gayr-ı resmi olursa padişah tarafından kaleme alınır. Ancak nameyi bizzat imzalaması halinde de imzanın örneği yine divan kalemlerinde hazırlanıp gönderilirdi. İmzanın üzerine, yanı veya altına ise mühr-ü hümâyûn basılırdı⁵¹.

2.2. Yazılış Sebebi Bakımından

Name-i hümâyûnlar, yazılış sebebi bakımından Beşaret-nâme, İlan-nâme, Zafer-nâme, Fetih-nâme, Tehdit-nâme gibi isimler alırlar.

2.2.1. İlan-nâme /Beşaret-nâme

Mutlu ve müjdeli haber getiren yazı veya mektup anlamlarına gelen ilan-nâme ve beşaret-nâme Osmanlı padişahlarının tahta cüluslarında yeni padişahın hükümdarlığını bildirmek için dost ve komşu memleketlere birer elçi ile gönderilen nâme-i hümâyûnlar için kullanılırdı.

2.2.2. Fetih-nâmeler

Fetih-nâmeler Osmanlı padişahlarının yapmış oldukları fetihleri dost ve komşu ülkelere haber veren nâmelerdir⁵². Fetih-nâmeler diğer nâme-i hümâyûnlardan biraz farklılık göstermektedir. Diğerleri yabancı devlet hükümdarları ile Osmanlı Devleti'nin vasallarına yazıldığı halde fetih-nâmeler memleket dâhilindeki ileri gelen beylere de gönderilebilmektedir⁵³.

⁴⁷ Baştürk, *9 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, s. 10.

⁴⁸ Songül Bediroğlu, *9 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi (s.1-115) (H.1186-1218/M.1772-1803)*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek lisans tezi, Kilis 2014), s. 12.

⁴⁹Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Zeynep Tarım Ertuğ, C.II, (İstanbul 2009), "Name-i Hümâyûn" maddesi.

⁵⁰ Baştürk, *9 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, s. 10-11.

⁵¹ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.155.

⁵²Çifçi, *Osmanlı-Safevi İlişkilerinin Diplomatik Dili*, s. 30.

⁵³ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s.155.

2.2.3. Tehdit-nâmeler

Tehdit-nâmelerde diğer nâme-i hümayûnlardan farklı olarak çok ağır bir dil ve küçültücü bir ifade kullanılmaktaydı. Komşu bir devlet hükümdarının ahda yahut devletlerarası protokol kaidelerine riayet etmemesi ve cülus bildiren nâme-i hümayûna cevap vererek tebrikte bulunmaması gibi sebepler tehdit-nâme gönderilmesine sebep olmaktadır⁵⁴.

3.7 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri

Çalışmanın konusunu oluşturan 7 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri kayıtlı olduğu Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde A.(DVNS.NMH.d. Fonunda 7 numarada kayıtlı olan defter 30x19 cm ebadında toplam sayfa sayısı 655 varaktır. İncelediğimiz defter 16-643 sayfaları arasını kapsamaktadır. Defterin ön kapağında 1133-1153 şeklinde gün ve ay belirtilmeden tarihler yazılmıştır⁵⁵. Bu tarihler 1720 -1741 yılları arasına tekabül etmekte olup tarih III. Ahmet'in son dönemi ve I. Mahmut'un ilk dönemlerini kapsamaktadır. Defter de Osmanlı Devleti'nde gerek iç, gerekse dış devletlerle yazışmalar sonucunda ortaya birçok farklı önem ve içerikte olan toplam 398 hüküm mevcuttur⁵⁶. Ayrıca dış devletlere gönderilen suretler ve Osmanlı Devletine cevap olarak gelen suretlerin her ikisi de kayıt altına alınmıştır.

Tablo 1: 7 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterine Göre Mektup Dağılışı

Gayr-i Müslim Devlet	Mektup Sayısı	Müslim Devlet	Mektup Sayısı
Moskov (Rusya)	61	Mekke-i Mükerrime	31
Leh (Polonya)	14	Kırım	47
Nederland (Hollanda)	6	Acem(İran)	37
İtalya	7	Harezmi	7
Nemçe (Avusturya)	26	Fas	5
İsveç	28	Tunus	2
Fransa	26	Cezire	1
Venedik	22	Bağdat	1
İngiltere	13		
Kutsal Roma Germen	2		

Tablo:1 de görüldüğü üzere defterde Müslüman ve gayr-imüslim olmak üzere birçok devlet ile yazışmalar yer almaktadır. En çok yazışmanın gerçekleştiği gayr-i müslim devlet Moskov iken, Müslüman devletin İran olduğu görülmektedir. Bunun temel sebebi bu devletler ile yaşanan savaş halidir. Hükümlerin hangi sayfada hangi devlet ile gerçekleştiği tarihiyle birlikte verilmiş olup bu kayıtlar tablo halinde Ek -2 de yer almaktadır. Ayrıca defterden bir örnek teşkil etmesi adına transkripsiyonunu yapmış olduğumuz bir Nemçe hükmü ise Ek-1 de mevcuttur.

⁵⁴ Bediroğlu, 9 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi, s.13.

⁵⁵ BOA, DVNS. NMH.d.nr.,7, s.1.

⁵⁶ Bu hükümler ayrıntıları ile birlikte Ek.1 de belirtilmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kendi dış dünya ile kurduğu bu ilişkiler nâme-i hümâyûn adı verilen önemli bir arşiv kaynağının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Name-i hümâyûn defterleri içerik bakımından incelendiğinde İlan-nâme /Beşaret-nâme, Fetih-nâme, ve Tehdit-nâme olarak bölümlere ayrılmaktadır. Bu bakımdan Osmanlı diplomasi tarihi açısından son derece önemli olan bahsettiğimiz bu namelerin incelenmesi oldukça önemlidir.

Bu bağlamda çalıştığımız 7 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defteri 1720 -1741 yılları arasını kapsamakta ve III. Ahmet ile I. Mahmut dönemleri hakkında bilgi vermektedir. Osmanlı padişahlarının, diğer devletlerin hükümdarlarıyla yapmış olduğu bu yazışmalar genel anlamda Osmanlı dış politikası hakkında bilgi sunmaktadır. Miladi 1699 yılından itibaren başlayıp 1918 yılına kadar tutulmuş olan nâme-i hümâyûn defterlerin içeriğinde taht değişiklikleri, savaş ve barış kararları, atamalar, ölümler ve evlilikler hakkında bilgilere yer verilmektedir. İncelemiş olduğumuz defterde birçok devletle yazışmaların yapıldığı görülmekte olup toplam yazışmanın 398 adet olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Rusya İran ve Kırım ile yazışmaların daha yoğun olduğu görülmektedir. Bunun nedeninin bu devletler ile gerçekleşen savaş halinden kaynaklı olduğu özellikle Rusya ile gerçekleşen yazışmaların büyük bir kısmının Belgrad antlaşması ile ilgili olduğu bilinmektedir.7 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinden örnek teşkil etmesi için transkribini yapmış olduğumuz belge ise bir Beşaret-nâme örneğini içermektedir. Klasik nâme-i hümâyûnlardan farklı olarak tuğra ve mühür-i hümâyûna yer verilmemiş olup Osmanlı belgelerinde muhatabın sıfatlarının sayıldığı Elkab bölümünün olmadığı görülmüştür. Ayrıca defterde bazı hükümler okunamamış olup bu hükümlerin hangi devlet ile hangi tarihte gerçekleştiği tespit edilememiştir. Genel olarak bakıldığında incelediğimiz bu defter Osmanlı Devleti'nin hem kendi içindeki hem de dış dünyadaki dünya siyasetine karşı olan diplomatik tutumunu gün yüzüne çıkarmaktadır.

KAYNAKLAR

- Baştürk, Harun, *9 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek lisans tezi, Kilis 2016.
- Bediroğlu, Songül, *9 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi (s. 1-115) (H. 1186-1218/M.1772-1803)*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, Kilis 2014.
- BOA, DVNS. NMH. d.nr.,7.
- Bozkır, Tuğba, *Name-i Hümayun Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı Özbek Münasebetleri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş 2009.
- Cebecioğlu, vd. *Kırım Hanlarına Name-i Hümayûn (2 Numaralı Name Defteri)*, İstanbul 2013.
- Çetin, Atilla, “Osmanlı Arşivciliğine Toplu Bir Bakış”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C. XXXIII, S. 2, Ankara (1984): s. 53-65.
- Çıtlık, Hacer, *4 Numaralı Name-i Hümayun Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1203-1206/ M. 1788-1792)*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, Kilis 2014.
- Çiftçi, Hilal, *Osmanlı-Safevi İlişkilerinin Diplomatik Dili*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Çankırı 2015.
- Dağ, Ahmet Emin, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, İstanbul 2004.
- Erdem, Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürekli Diplomasi’ye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Ankara 2008.
- Kaçan Erdoğan, Meryem, “1701 Tarihli Osmanlı-Venedik Ahidnâmesi”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IV, S. 1, Eskişehir (2003): s. 63-77.
- Kodaman, Timuçin ve Yaşar Akçay, “Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye’ye Bıraktığı Miras”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta (2010): S. 22, s. 75-92.
- Kurtaran, Uğur, “Osmanlı Diplomasi Tarihinin Yazımında Kullanılan Başlıca Kaynaklar ile Bu Kaynakların İncelenmesindeki Metodolojik ve Diplomatik Yöntemler Üzerine Bir Değerlendirme”, *OTAM*, S. 38, Ankara (2015): s. 107-139.
- Kurtaran, Uğur, “Pasarofça Antlaşması’na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar”, *Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. XI, S. 55, Samsun (2018): s. 285-300.
- Kurtaran, Uğur, “Sultan Birinci Mahmud’un Rusya’ya Verdiği 1739 Tarihli Ahitnamenin Diplomatik Açından Tahlili”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. I, S. 29, İzmir (2014): s. 213-232.
- Kurtaran, Uğur, “Karlofça Antlaşması’nda Venedik, Lehistan Ve Rusya’ya Verilen Ahitnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35 (60), (2016): s. 97-139.
- Kurtaran, Uğur, “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra İstanbul’a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 37/S.63, (2018): 331-370.
- Kurtaran, Uğur, “Ottoman-Austria Border Determination Works And Newly Determined Borders According To The Treaty Of Belgrade Of 1739”, *Belgrade 1521-1867*, (Ed. Dragana Amedoski), Belgrade (2018): s.169-193.
- Kurtaran, Uğur, “XVIII. Yüzyıla Ait Hudutname ve Sınır Tahdit Örneği: Karlofça Antlaşması’na Göre Belgrad Sınırlarının Belirlenmesi”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, (Ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran), Grafiker Yayınları, Ankara (2018): s. 119-145.

- Kurtaran, Uğur, “ Küçük Kaynarca ve Yaş Antlaşmaları Arasında Eflak ve Boğdan’da Hudutların Belirlenmesi ve Esirlerin Serbest Bırakılması (1774-1793)”, *III. Uluslararası Al-Farabi Sosyal Bilimler Kongresi*, 9-11 Kasım (2018): Ankara, s. 27-64.
- Kurtaran, Uğur, *Osmanlı Diplomasi Tarihinden Bir Kesit Osmanlı Avusturya Diplomatik İlişkileri (1526-1791)*, Kahramanmaraş 2009.
- Kurtaran, Uğur- Esmem Çimen, “Nâme-i Hümâyûn Defterlerinin Kaynak Değeri ve Altı Numaralı Defterin Tanıtımı”, *Yeni ve Yakınçağlarda Osmanlı Diplomasisi*, (Ed. Ahmet Dönmez), Ankara 2019, s. 13-57.
- Kurtaran, Uğur “Heinrich Christoph Freiherr Von Penkler’in İstanbul Elçiliği Ve Falliyetleri”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Vol: 10, April- (2018): s.222-251.
- Kuzucu, Serhat ve Hacer Çıtırık, “Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-i Hümâyûn Defterleri ve 4 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin Belge Özetleri”, *OTAM*, Ankara (2016): S.40, s. 145-166.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili* (Diplomatik), İstanbul,1994.
- Özkan, Selim Hilmi, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Polatçı, Türkan, “Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Paris Sefaretnamesi’nin Önemi ”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C. II, S. 2, Çankırı(2011): s. 249-263.
- Sander, Oral *Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara: 2008.
- Savaş, Ali İbrahim , “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlı*, C. I, 1999.
- Savaş, Ali İbrahim ,”(1994-1995).Takrir-i Ahmed Merâmi Efendi Azak Muhaddidi Ahmed Meramî Efendi’nin 1740/1741 Sınır Tespit Çalışmaları Hakkındaki Raporu”, *Belgeler*, C.XVI, S.20, Ankara(1994): s.151-173.
- Savaş, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul : 2007.
- Tunç, Salih, “Osmanlı Sultanı III. Selim’den Fransa Kralı Louis XVI’nın Selim III.’e Namesi”, *Mediterranean Journal of Humanities*, C. VIII, S. 1, Antalya (2018), s. 367-368.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Beydilli Kemal. 34 cilt. İstanbul, 2009.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Aksoy Hasan.12 cilt. İstanbul, 1996.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Fayda, Mustafa.1 cilt. İstanbul, 1988.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ,Kütükoğlu, Mübahat S.,1 cit. İstanbul.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ,Kütükoğlu, Mübahat S., 12 cilt. İstanbul 1995.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ,Kütükoğlu, Mübahat S., , 5 cilt. İstanbul 1992.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,Kütükoğlu, Mübahat S., 9 cilt. İstanbul 1994.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara ,1987.
- Zararsız, Abdullah, *16/4 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defteri “Venedik Ahidname Defteri”(Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Akdeniz Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2015.

EKLER

3.1. 7 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinden Nemçe'ye Verilen 1730 Tarihli Nâmenin Transkribi⁵⁷

Nemçe Çasarına cülus-ı hümâyûnu, müşâr nâme-i hümâyûn

Cenab-ı hüdavendi mâlik'ül mülk-i celleetü azimehühazretlerinin meyamini teyyidat-ı celiyye-i ezeliyye teyamini tevfikatı celiye-i lem yezeliyyesi ve bâisi efzeniş alem ve mefahirini ade-i maksud cüz-i ve külli hadiyyi sebil hateme celle-i enbiya ve resul-i canibi hüda hüda Muhammed ül Mustafa aleyhi minesselevat ezgaha ve midet tehayat evfaha hazretlerinin mu'cizat-ı kesiratü'l- berekâtı ileserîr-i saltanat ve hilafet ü şehriyari ve oranın haşmet ve üvvehet ve cihandarı Cenab-ı devlet meabımıza meyveret ve işbu sene-i selase ve erbain ve mieteyn ve elf şehri Rebîul'evvelin on dokuzuncu günü ki pazartesi günüdür. Taht-ı ali cihet-i Osmanî ve oranın saltanat ve küşud-u sitanı üzre cülus-ı hümâyûnumuz mukadder olub cümle-i memalik-i mahrusimizde mecmu' müminin ve muidi ma'bet musemin olan cevâmi' kudsi mecamiin ruhsimenabirinde nam-ı hümâyûnumuzda hutbeler okunub ve darü'l-lharp nukud-u nama'dud olan mahallede ve vücuh-u der ehem ve donanıra ismi sa'âdet dostumuza sikkeler oldurub ahkâ-ı kaza imzamız cümle memalik-i kışvetül emcamızda cari ve işga ve nuru afitabat atlü daddan zelamı zülh ve setmi viddari olmağla ihbar-ı cülus-u azimet nüvisimiz .Devlet-i Alîyyemiz ile sulh u selah-ı müstevhibül felâh üzere olan mülük-i sutude selüke iş'ar âdet-i kadimeyi eslaf-ı sa'âdet ittisafımız olmayın bu dine-i müstahsene-imûra hıyaratıyla cülûs-u saâdet-i hümâyûnu haber-i mesevvet ezin i'lam-u ilan için tarafınıza dahi nâme-i hümâyûn-u azimet makrunumuzistar ve iftihâr-ül ümera-ül ekâbir hâlâ şikk-ı sâni paşası olan Mustafa dame ikbalüh-u ülühüvihe irsal kılınmıştır. Lede'l-vusul hanedan-ı şamî erkân ve dudman-ı rashil-ül bünyanımızla müstahkem ve pâyedar ve müşeyyid ve üstüvar olan uhud-u sadıka ve şurud ve inka muktezasınca cülûs-u hümâyûnumuzdan dostluğa layık meserret bi nihaye izhar ve taht-ı hükümetimiz de olan hükkam-ı memleket ve ayân-ı vilayetimize iş'ar idub mabeyinde münakid ve muhkem ve tarafeynden muhtesim olan şerayid ahd-u peyman ve sâbık sükunet ve eyman-ı zaman meymenet avanımızda dahi kemakan ve cemanbinel mücit hâlâ fennî cevaz gösterilmeyub mabeyinde her kısım olan musafat ve muvalatın merasimi gereği gibi riayet olunması emnü rahat ve re'aya tarafeyne vesile iduk bi iştibahdır. Vesselam-ı ala minettabiyyü hüdâ elhadî.

Bir sureti de Leh Kralına

Fi evahir 1143.

3.7.2. 7 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinden Nemçe'ye Verilen 1730 Tarihli Nâme'nin Değerlendirilmesi

Bu name-i hümâyûn, 1730 yılında vefat eden III.Ahmet'den sonra onun yerine tahta geçen I. Mahmud'un cülûs-u hümâyûnunu bildirmek üzere Nemçe Çasarına gönderilmiştir. Bu yönüyle belge beşaret-nâme özelliği göstermektedir. Klasik nâme-i hümâyûnlarda olduğu gibi ilk olarak davet rüknüyle başlanmış olup bu bölümde şu ifadeler yer verilmiştir. "Cenab-ı hüdavendi mâlik'ül mülki celleetü azimehü hazretlerinin meyamini teyyidat-ı celiyye-i ezeliyye teyamini tevfikatı celiye-i lem yezeliyyesi ve baisi efzeniş alem ve mefahirini ade-i maksud cüz-i ve külli hadiyyi sebil hateme celle-i enbiya ve resul-i

⁵⁷BOA, DVNS. NMH.d.nr.,7, s.230.

canibi hüda hüda Muhammed ül Mustafa aleyhi minesselevat ezgaha ve midet tehayat evfaha hazretlerinin mu'cizat-ı kesiratü'l- berekâtî".Davet rüknü ne çok uzun ne de çok kısa tutulmuştur. Davet rüknünün kısa ya da uzun tutulması diplomatik açıdan bir anlam ifade etmez. Davet rüknünün ardından gelen padişah tuğrasına yer verilmemiştir. Padişah tuğrasının bulunmaması diplomatik açıdan bir anlam ifade etmemektedir.I.Mahmud'dan övgü ile bahsedilen ünvan kısmı çok uzun tutulmamış ve şu şekilde ifade edilmiştir: "Serîr-i saltanat ve hilafet ü şehriyari ve oranın haşmet ve üvvehet ve cihandarı Cenab-ı devlet meabımıza meyveret". Görüldüğü üzere unvan kısmı klasik namelerdeki unvan bölümüne kıyasla oldukça kısadır. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarıyla prestij kaybı yaşaması ve üstünlüğünü kaybetmesi ile alakalıdır. Bu bölümün ardından gelmesi gereken karşı tarafın elkab ve dua rüknuna yer verilmemiş olup şikk-ı sâni paşanın elkab ve duasına yer verilmiştir." ve iftihâr-ül ümera-ül ekâbir hâlâ şikk-ı sâni paşası olan Mustafa dame ikbalühu ülühüvihe irsal kılınmıştır".Ardındanâmenin yazılış amacının belirtildiği nakil kısmına geçilmiştir. Bu bölümde Rebûl'evvelin on dokuzuncu pazartesi günü Osmanlı devletine tayin olunmuş olan I. Mahmud'un tahta çıkışının mutlu ve müjdeli haberi Nemçe Çasarına bildirilmiştir. Ayrıca geçmişte iki devlet arasında yön veren halis dostluğun devamı dile getirilmiştir. Bu dostluğu bozacak olaylara izin verilmeyeceği ve barışın ehemmiyeti için dostluk şartlarına uyulacağı özellikle belirtilmiştir. Bu durum da gösterir ki Osmanlı Devleti savaşı bir politikadan barışçıl bir politikaya geçmiştir. Nâmenin son bölümünde ise diğer nâmelerde olduğu gibi nâmenin yazıldığı tarih fi evahir 1143 olarak belirtilmiştir.

EK-1:7 Numaralı Nâme-i Hümâyûn Defterinin İçeriği (BOA, DVNS. NMH. d.nr.,7.)

Defter No	Hüküm No	Sayfa No	Konu Başlığı	Tarih
7	1	16,17,18,19,20	Moskov Çarına nâme	Fi sene 1133
7	2	21	Moskov Çarına nâme	Fi Rebi'ülahir sene 1133
7	3	22	Moskov Çarına nâme	
7	4	23	İran Şahından gelen nâme	
7	5	24	İran Şahından gelen nâme	
7	6	26	Kırım Hanına nâme	
7	7	27	Fransa Padişahından gelen nâme	Fi Zilhicce sene 1133
7	8	28	Fransa Padişahından gelen nâme	Fi Zilhicce sene 1133
7	9	29	Fransa Padişahından gelen nâme	Fi Zilhicce sene 1133
7	10	30	Fransa Padişahından gelen nâme	Fi Zilhicce sene 1133
7	11	30	Fransa Padişahından gelen nâme	Fi Zilhicce sene 1133
7	12	31	İran Şahı tarafından vezir-i azam İbrahim Paşaya nâme	Fi Rebi'ülahir sene 1133
7	13	32	Kırım Hanından gelen name	
7	14	33,34		
7	15	35		
7	16	36,37,38		
7	17	39	Moskov Çarından gelen nâme	
7	18	40	Moskov Başvekilinden gelen nâme	
7	19	41,42		

7	20	43	Neccar Hanına nâme	Fi evahir-i Rebi'ülevvel sene 1134
7	21	44	Belh Hanına nâme	Fi evahir-i Rebi'ülevvel sene 1134
7	22	44	Moskov Çarına nâme	Fi evasıt-ı Rebi'ülahir sene 1134
7	23	45	Mekke-i Mükerrerem Şerifine nâme	
7	24	46	Nemçe Çasarından sadrazam hazretlerine gelen	Fi evasıt-ı Rebi'ülahir sene 1134
7	25	46	Nemçe Başvekili tarafından sadrazam hazretlerine gelen nâme	
7	26	47,48	İran Şahına nâme	
7	27	49	İran Şahına nâme	Fi evasıt-ı Cumâdelülâ sene 1134
7	28	50,51,52,53	İranŞahına nâme	Fi evasıt-ı Cuâdelâhire sene 1134
7	29	54-55		
7	30	56,57	Moskov Çarından gelen nâme	
7	31	58,59	Moskov Başvekili tarafından gelen nâme	
7	32	60		
7	33	61	Moskov Çarına nâme	Fi evasıt-ı Şevval sene 1134
7	34	62	Leh Kralına nâme	Fi evasıt-ıŞevval sene 1134
7	35	63,64	Moskov Çarına nâme	Fi evahir-i Zilhicce sene 1134
7	36	65	Şervan hanına nâme	Fi evahir-i Rebi'ülevvel sene 1135
7	37	66	Mekke-i Mükerreme Şerifine nâme	Fi evasıt-ı Rebi'ülevvel sene 1135
7	38	67	Mekke-i Mükerreme Şerifine nâme	Fi evail-i Recep sene 1135
7	39	68	Venedik Hanına nâme	Fi evasıt-ı Safer sene 1136
7	40	69	Mekke-i Mükerreme Şerifine nâme	Fi evail-i Rebi'ülevvel sene 1136
7	41	70	Kırım Hanına nâme	
7	42	71	Dahısta Emirine nâme	
7	43	72	Dahıstan tarafından gelen nâme	Fi evahir-i Cemazielahir sene 1136
7	44	73	Şervan Hanına name	
7	45	74	Mekke-i Mükerrerem Şerifi Şerif Abdullaha Name	Fi evasıt –ı Muharrem sene 1136
7	46	75		
7	47	76	Moskov Çarından gelen nâme	Fi evail-i Muharrem sene 1136
7	48	77	Moskov Çarından gelen nâme	
7	49	78,79,80,81	İran Şahı tarafından gelen nâme	
7	50	82,83,84,85,86	İran Şahı tarafından gelen nâme	

7	51	87	Kırım Hanına nâme	
7	52	87	Kırım Hanına nâme	
7	53	88	Mekke-i Mükerrreme nâme	Fi evail –i Rebi’ülahir sene 1137
7	54	89	Kırım Hanına nâme	
7	55	90	Moskov Çarı tarafından gelen nâme	Fi evahir-i Rebi’ülahir sene 1137
7	56	91	Moskov Çarından gelen nâme	Rebi’ülahir fi sene 1137
7	57	92	Moskov Çarından gelen nâme	
7	58	93	Moskov Çarının başvekilinden gelen nâme	
7	59	94	Mekke-i Mükerrreme nâme	Fi evasıt –i Cemazielevvel sene 1137
7	60	95	Moskov Çarına nâme	Fi evasıt-ı Cemazielevvel sene 1137
7	61	96,97,98,99	Moskov Çarına nâme	
7	62	100		
7	63	101	Moskov Çariçesinden gelen nâme	Fi evail-i Recep sene 1137
7	64	102	Moskov başvekilinden gelen nâme	
7	65	103	Kırım Hanına nâme	Fi eveil-i Safer sene 1137
7	66	104	Moskov Çariçesi tarafından gelen nâme	
7	67	105,106	Moskov Çariçesine nâme	
7	68	107	Mekke-i Mükerrreme Şerifine nâme	Fi evasıt-ı Zilhicce sene 1137
7	69	108	Kırım Hanına nâme	Fi evasıt-ı Zilhicce sene 1138
7	70	109	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Muharrem sene 1138
7	71	110	Kutsal Roma Germen İmparatoruna yazılan nâme	Fi evasıt-ı Zilkade sene 1138
7	72	113,114	Kırım hanına nâme	
7	73	115	Tunusa yazılan nâme	
7	78	125,126		Fi evahir-i Rebi’ülevvel sene 1138
7	79	127	İsveç Kralına nâme	
7	80	128	Venedik nâme	Fi evahir-i Rebi’ülevvel sene 1138
7	81	129,130	Mekke-i Mükerrreme nâme	Fi evasıt –i Rebi’ülevvel sene 1138
7	82	131,132	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Rebi’ülevvel sene 1138
7	83	133	Mekke-i Mükerrreme nâme	Fi evahir-i Recep sene 1139
7	84	135	Kırım Hanına nâme	Fi evasıt-ı Cemaziyellevel sene 1139

7	85	136	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Recep sene 1139
7	86	137	Moskov Çarından gelen nâme	
7	87	138	Nederland gelen nâme	
7	88	139		
7	89	140	Kırım Hanına nâme	
7	90	141		Fi evahir-i Rebi'ülevvel sene 1140
7	91	142,143	İran Şahı tarafından gelen nâme	
7	92	144,145,146		
7	93	147,148		
7	94	149,150,151	İran Şahına nâme	
7	95	152	İran Şahına nâme	
7	96	153,154	İngiltere Kralına nâme	
7	97	155	Mekke-i Mükerrime nâme	Fi evahir-i Recep sene 1140
7	98	156	Nederland nâme	Fi evahir-i Şaban sene 1140
7	99	157	Kırım Hanına nâme	
7	100	158	İsveç Kralından gelen nâme	
7	101	159,160		
7	102	161		
7	103	161		
7	104	162	Moskov Çarından gelen nâme	
7	105	162	Moskov Çarından gelen nâme	
7	106	163,164	Moskov Çarına nâme	
7	107	165	Moskov Çarına nâme	
7	108	166	İngiltere Kralından gelen nâme	
7	109	167	İngiltere Kralından gelen nâme	
7	110	168		Fi evasıt-ı Cemaziyelevvel sene 1141
7	111	169	Mekke-i Mükerrime nâme	Fi evasıt-ı Cemaziyelevvel sene 1141
7	112	170,171	Nemçe Çasarına gönderilen nâme	
7	113	172		Fi evahir-i Cemaziyelevvel sene 1141
7	114	173,174		Fi Rebi'ülahir sene 1142
7	115	175		Fi evasıt-ı Şevval sene 1141
7	116	176		Fi evahir-i Zilhicce sene 1140
7	117	177,178	Eşref Şahtan veziriazam hazretlerine gelen nâme	
7	118	179	Eşref Şahtan gelen nâme	
7	119	180,181	Eşref Şahtan gelen nâme	
7	120	182,183	Eşref Şahtan gelen nâme	
7	121	184	Eşref Şahtan gelen nâme	
7	122	185,186,187,188	Moskov Çarından gelen nâme	

7	123	189,190,191,192,193	Eşref Şahtan gelen nâme	
7	124	194	Eşref Şahtan gelen nâme	
7	125	195,196,197,198,199,200	Mekke-i Mükerrermeden gelen nâme	
7	126	201,202,203	İran Şahına nâme	Fi Safer sene 1143
7	127	204,205	İran Şahından gelen nâme	Fi Safer sene 1143
7	128	206,207	İran Şahından gelen nâme	
7	129	208	İran Şahından gelen nâme	
7	130	209,210	İran Şahında gelen nâme	Fi evasıt –1 Rebi’ülevvel sene 1142
7	131	211	İran Şahından gelen nâme	Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1142
7	132	212,213	İran Şahından gelen nâme	Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1142
7	133	214	İran Şahından gelen nâme	Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1142
7	134	215,216		Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1142
7	135	217,218		Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1142
7	136	219	Mekke-i Mükerreme nâme	Fi evahir-i Rebi’ülevvel sene 1142
7	137	220	Moskov Çariçesinden gelen nâme	Fi evail-i Şevval sene 1142
7	138	221,222	Moskov Çariçesinden gelen nâme	Fi evahir Şevval sene 142
7	139	223	Moskov Çariçesine nâme	Fi evahir Şevval sene 142
7	140	223,224	Moskov Çariçesine nâme	Fi evahir Şevval sene 142
7	141	225	İngiltere Kralına nâme	Fi evahir-i Zilkade sene 1142
7	142	226	İngiltere Kralına nâme	Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1143
7	143	227	Kırım Hanına nâme	Fi evahir –i Rebi’ülevvel sene 1143
7	144	228	Mekke-i Mükerreme nâme	Fi evahir-i Rebi’ülevvel sene 1143
7	145	229	İran Şahına nâme	Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1143
7	146	230	Nemçe Çasarına nâme	Fi evahir-i Rebi’ülevvel sene 1143
7	147	231	Fransa Padişahına nâme	Fi evahir-i Rebi’ülevvel sene 1143
7	148	232	Moskov Çariçesine nâme	Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1143
7	149	232	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	150	233	Venedik Cumhuriyetine nâme	Fi evasıt-1 Rebi’ülevvel sene 1143

7	151	233,234	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	
7	152	235	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	Fi evahir-i Rebi'ülevvel sene 1143
7	153	236	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	154	236	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
	155	237	İran Şahına nâme	Fi evahir-i Şevval sene 1143
7	156	239	Leh Kralından gelen nâme	Fi evail -i Muharrem sene 1143
7	157	240	Leh Kralından gelen nâme	Fi evail-i Muharrem sene 1144
7	158	241	Leh Kralından gelen nâme	
7	159	242	Moskov Çariçesinden gelen nâme	Fi evail-i Muharrem sene 1144
7	160	243,244	Moskov Başvekilinden gelen nâme	
7	161	245	Moskov Çariçesinden gelen nâme	
7	162	246,247	Fas Kralından gelen nâme	
7	163	248	Fas Kralından gelen nâme	
7	164	249,250	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	
7	165	251	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	166	252	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	167	253	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	168	254,255	Moskov Çariçesinden gelen nâme	
7	169	256	Moskov Çariçesinden gelen nâme	Fi Cemaziyelevvel sene 1144
7	170	257	Moskov Çariçesinden gelen nâme	
7	171	258	Moskov Çariçesinin Başvekilinden gelen nâme	
7	172	259	Moskov Çariçesinin Başvekilinden gelen nâme	
7	173	260	Moskov Çariçesinin Başvekilinden gelen nâme	
7	174	261	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	Fi Recep sene 1144
7	175	262	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	176	263	Nemçe Çasarının Başvekilinden gelen nâme	
7	177	264	Moskov Çariçesine nâme	Fi evail-i Cemaziyelahir sene 1144
7	178	265,266	Kırım Hanına nâme	Fi evail-i Şevval sene 1144
7	179	267	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	Fi evasıt-ı Safer sene 1144
7	180	268	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	181	269	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	182	270	Nemçe Başvekilinden gelen nâme	
7	183	271	Fas Kralından gelen nâme	
7	184	272	Nemçe Çasarına nâme	
7	185	273	Harezm Hanına nâme	Fi Receb 1143

7	186	274	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Zilhicce sene 1143
7	187	275,276	İsveç Kralından gelen nâme	Fi evahir-i Safer sene 1143
7	188	277,278	İsveçBaşvekilinden gelen nâme	
7	189	279	İsveç Kralına nâme	Fi evasıt-ı Rebi'ülevvel sene 1145
7	190	280	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	
7	191	280,281	Fas Hakimine nâme	
7	192	282,283	Leh Kralından gelen nâme	
7	193	284	Leh Kralına nâme	
7	194	285	Mekke-i Mükerrerrem Şerifine nâme	Fi evahir –i cemaziyelevvel sene 1145
7	195	286	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	196	287	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	197	288,289	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Safer sene 1145
7	198	290,291	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	
7	199	292,293	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	Fi evahir-i sene 1145
7	200	294	İngiltere Kralından gelen nâme	
7	201	295,296	İngiltere Kralından gelen nâme	
7	202	297,298	Özbek Hanına nâme	
7	203	299	Fransa Kralından gelen nâme	
7	204	300		
7	205	301,302	İngiltere Kralından gelen nâme	
7	206	303	Nederland gelen nâme	
7	207	304	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	Fi evasıt –ı Zilhicce sene 1145
7	208	305	Venedik Elçisinden gelen nâme	
7	209	306	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	210	320,321	Venedik Cumhuriyetine gönderilen nâme	
7	211	322,323	Venedik cumhuriyetinden gelen nâme	
7	212	324,325	Kırım Hanına nâme	Fi evasıt –ı Zilhicce sene 1145
7	213	326	Kırım Hanına nâme	
7	214	327	Kırım Hanına nâme	
7	215	328,329	Mekke-i Mükerrerme Şerifine nâme	
7	216	330,331	İsveç Kralından gelen nâme	
7	217	332	İsveç Kralından gelen nâme	
7	218	333,334	İsveç Kralından gelen nâme	
7	219	335,336,337	İsveç Kralına nâme	
7	220	338,239	İsveç Kralına nâme	
7	221	340	Leh Kralından gelen nâme	
7	222	341	Leh Kralından gelen nâme	
7	223	342,343,344,345	Leh Kralından nâme	Fi evahir-i Muharrem sene 1145
7	224	346	Venedik Cumhuriyetinden nâme	

7	225	347,348,349,3 50,351,352,35 3,354,355,356, 357, 358,359	Kırım Hanına nâme	Fi evasıt-ı Cemaziyelevvel sene 1146
7	226	360,361,362	Şervan hanına nâme	Fi evail-i Recep sene 1146
7	227	363		
7	228	364,365,366,3 67,368	Nemçe Çasarının Başvekilinden gelen nâme	
7	229	369	Harezmi Hanına nâme	Fi evasıt-ı Şevval sene 1146
7	230	370	Harezmi Hanından gelen nâme	
7	231	371,372,373	Mekke-i Mükerrrem Şerifine nâme	
7	232	374	Mekke-i Mükerrreme Şerifine nâme	
7	233	375	Kırım Hanına nâme	Fi evail-i Cemaziyelevvel sene 1146
7	234	376	Venedik Cumhuriyetine nâme	Fi evasıt-ı Cemaziyelevvel sene 1146
7	235	376,377		
7	236	378	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	237	379		
7	238	380	Kırım Hanına nâme	Fi Recep sene 1147
7	239	380	Moskov Çarîçesinden gelen nâme	
7	240	381	Moskov Çarîçesinin Başvekilinden gelen nâme	
7	241	382	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	242	382	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	243	383		
7	244	384	Moskov Çarîçesinden gelen nâme	
7	245	385	İsveç Kralının Başvekilinden gelen nâme	
7	246	386,387	Kırım Hanına nâme	
7	247	388	Kırım Hanına nâme	
7	248	389	Kırım Hanına nâme	Fi evail-i Safer sene 1148
7	249	390,391	Mekke-i Mükerrreme Şerifine nâme	Fi evasıt-ı Safer sene 1148
7	250	392		Fi evahir-i Safer sene 1148
7	251	393,394,395	Moskov Çarîçesinin Başvekilinden gelen nâme	
7	252	396	Moskov Çarîçesine gönderilen nâme	Fi evail-i Rebi'ülevvel sene 1148
7	253	397	Kırım Hanına nâme	Fi evasıt-ı Cemaziyelevvel sene 1148
7	254	398,399		Fi evahir-i Cemaziyelevvel sene 1148
7	255	400	Kırım Hanına nâme	
7	256	401	Kırım Hanına nâme	Fi evasıt-ı Ramazan 1148
7	257	402	İngiltere Kralından gelen nâme	

7	258	403	İngiltere Kralından gelen nâme	
7	259	404,405	Kırım Hanına nâme	
7	260	406,407,408	İngiltere Kralına nâme	
7	261	409,410,411,412		
7	262	413,414,415	İran Şahına nâme	
7	263	416,417	İran Şahına nâme	
7	264	418,419,420,421	İran Şahına nâme	
7	265	422,423	İran Şahına nâme	
7	266	424,425	İran Şahına nâme	
7	267	426	İran Şahına nâme	
7	268	427	Kırım Hanına nâme	
7	269	427		Fi evail-i Rebi'ülevvel sene 1149
7	270	428	İngiltere Kralından gelen nâme	
7	271	429	Mekke-i Mükerreme Şerifine nâme	Fi evahir –i Rebi'ülevvel sene 1149
7	272	430	Harezmi Hanına nâme	
7	273	431	Harezmi Hanından gelen nâme	
7	274	432,433,434,435	Nemçe Çasarının Başvekilinden gelen nâme	
7	275	436,437	Harezmi Hanına nâme	Fi evahir-i Safer sene 1149
7	276	438,439,440,441,442	İsveç Kralına nâme	
7	277	443	İsveç Kralına nâme	Fi evasıt-ı Safer sene 1149
7	278	444,445	İsveç Kralından gelen nâme	
7	279	446	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	280	447,448	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	281	449	Fransa Devletinin Başvekilinden gelen nâme	
7	282	449	Fransa Başvekilinden gelen nâme	
7	283	450	Nederland gelen nâme	
7	284	451	Nederland gelen nâme	
7	285	451	Nederland gelen nâme	Fi evahir –i Rebi'ülevvel sene 1149
7	286	452	İsveç Kralından gelen nâme	
7	287	452	Nederland gelen nâme	
7	288	453	Nemçe Başvekilinden gelen nâme	
7	289	454	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Zilkade sene 1149
7	290	455		Fi evahir-Zilkade sene 1149
7	291	455		
7	292	456		
7	293	457	İsveç Kralından gelen nâme	
7	294	457	Leh Kralından gelen nâme	

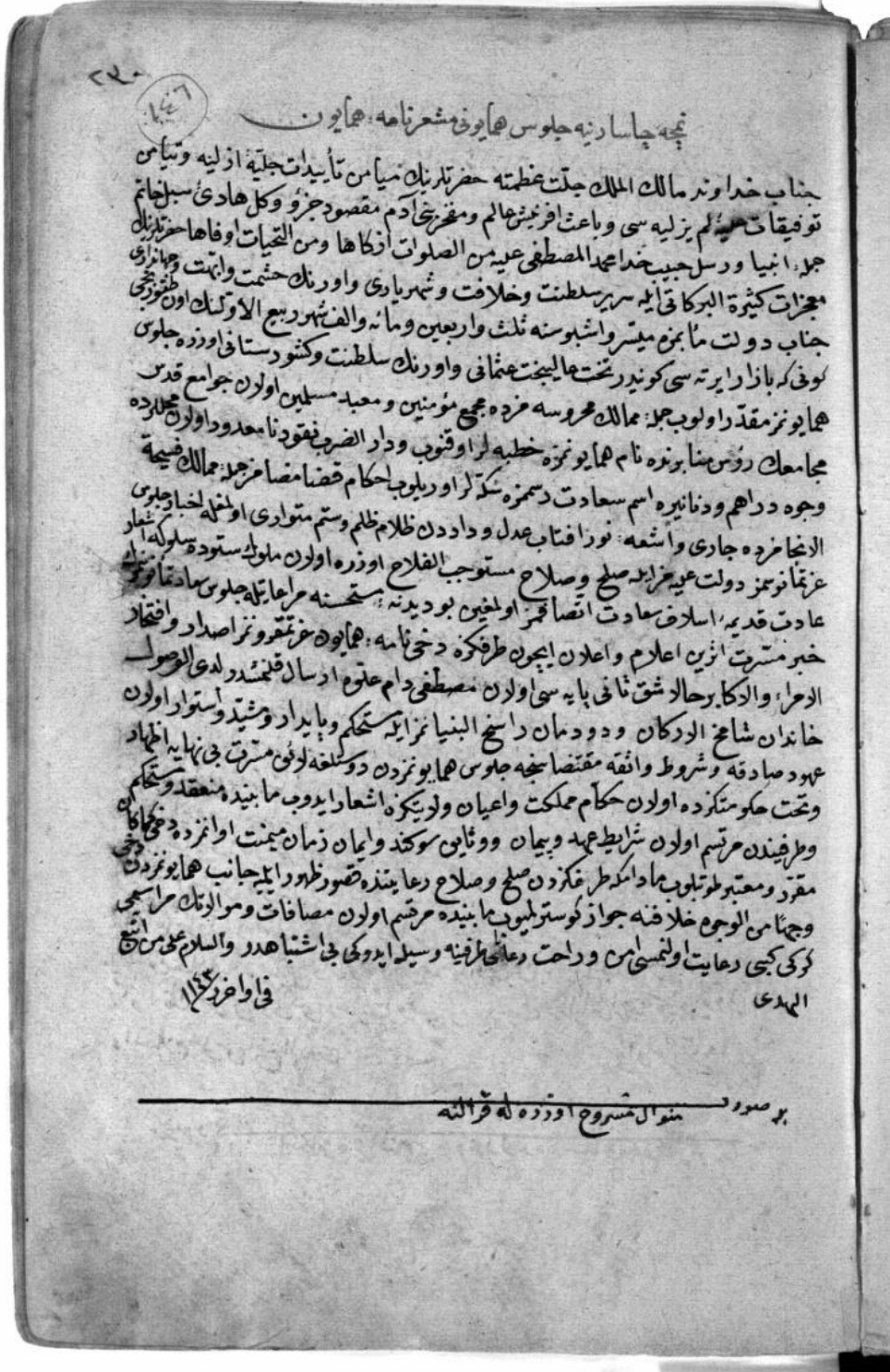
7	295	458,459	Leh Kralına nâme	
7	296	460,461,462,4 63,464,465,46 6,467,468,469, 470	Moskov Başvekilinden gelen nâme	
7	297	471,472	Leh Kralına nâme	
7	298	473	İran Şahından gelen nâme	
7	299	474,475	İran Şahından gelen nâme	
7	300	476,477	İran Şahından gelen nâme	
7	301	478,479	İran Şahından gelen nâme	
7	302	480	İran Şahına nâme	
7	303	481	Mekke-i Mükerrreme Şerifine nâme	
7	304	482	Moskov Çariçesine nâme	Fi evail –i Rebi’ülevvel sene 1150
7	305	482	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Safer sene 1150
7	306	483,484,485,4 86		
7	307	487		
7	308	488,489		
7	309	490	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	310	491	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Zilhicce sene 1150
7	311	492,493	Mekke-i Mükerrreme nâme	
7	312	494	Mekke-i Mükerrreme nâme	
7	313	495	Kırım Hanına nâme	Fi evail-i Cemaziyelevvel sene 1151
7	314	496	İsveç Kralından gelen nâme	
7	315	497,498,499	İsveç Kralından gelen nâme	
7	316	500	İsveç Kralından gelen nâme	
7	317	501,502	İran Şahından gelen nâme	
7	318	503,504,505,5 06	İran Şahına nâme	Fi evasıt –ı Safer 1151
7	319	507	Kırım hanına nâme	Fi evasıt-ı Safer 1151
7	320	508	Mekke-i Mükerrreme Şerifine nâme	Fi evahir-i Ramazan sene 1151
7	321	509	İsveç Kralından gelen nâme	
7	322	510	İsveç Kralından gelen nâme	Fi evahir-i Muharrem sene 1151
7	323	511	İsveç Kralına nâme	
7	324	512	Mekke-i Mükerrreme Şerifine nâme	Fi evasıt-ı Rebi’ülevvel sene 1151
7	325	513	Venedik Cumhuriyetine nâme	
7	326	514	Venedik Cumhuriyetinden gelen nâme	
7	327	515		
7	328	516,517	İran Şahına nâme	

7	329	518,519,520,5 21,522,523	İran Şahına nâme	
7	330	524,525,526,5 27,528,529,53 0,531,532	Nemçe Çasarına nâme	
7	331	533	İsveç Kralından gelen nâme	
7	332	534	İsveç Kralından gelen nâme	
7	333	535	Kırım Hanına nâme	
7	334	536		
7	335	537		
7	336	538,539,540,5 41		
7	337	542,543	Moskov Çariçesine nâme	
7	338	544	Kırım Hanına nâme	Fi evahir-i Şevval sene 1152
7	339	545,546,547,5 48,549	Moskov Çariçesinden gelen nâme	
7	340	550	İran Şahına nâme	
7	341	551		Fi evasıt –ı Muharrem sene 1153
7	342	552		
7	343	553,554	Moskov Çariçesine nâme	
7	344	555,556,557,5 58	İtalya Kralından gelen nâme	
7	345	559	İtalya Kralından gelen nâme	
7	346	560,561,562	İtalya Kralına nâme	
7	347	563,564,565,5 66,567	İtalya Kralına nâme	Fi evahir-i Cemaziyelevvel sene 1153
7	348	568	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	349	568	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	350	569	Fransa Elçisine verilen nâme	
7	351	570	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	352	570	Moskov verilen nâme	
7	353	571	Mekke-i Mükerrreme Şerifine nâme	Fi evasıt –ı Rebi'ülevvel sene 1153
7	354	572,573,574,5 75,576,577,57 8,579,580,581	Fransa Padişahına verilen nâme	
7	355	582,583	Fransa Padişahına nâme	
7	356	584,585	İsveç Kralına nâme	
7	357	586,587,588	İsveç Kralına nâme	
7	358	589,590	İsveç Kralına nâme	
7	359	591,592		
7	360	593		Fi evahir-i Şevval sene 1153
7	361	594	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	362	595	Nemçe Çasarından gelen nâme	

7	363	596		
7	364	597,598		
7	365	599,600,601,602		
7	366	603,604,605	İtalya Kralından gelen nâme	Fi evail-i Muharrem sene 1153
7	367	606	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	368	607	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	369	608	Nemçe Çasarından gelen nâme	
7	370	609		Fi evahir-i Safer sene 1153
7	371	610,611	Nemçe Elçisinden gelen nâme	
7	372	612	Nemçe Çasarından gelen	
7	373	612	Nemçe Çasarından gelen	
7	374	613	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	375	614	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	376	615	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	377	615	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	378	616	Fransa Padişahına nâme	
7	379	617	Fransa Padişahından gelen nâme	
7	380	618,619,620,621	Moskov Çariçesine verilen nâme	
7	381	622,623	Moskov Çariçesinden gelen nâme	
7	382	624,625	Moskov Çariçesinden gelen nâme	
7	383	626,627	Kırım Hanına nâme	Fi evahir –i Ramazan sene 1153
7	384	628		
7	385	629		
7	386	629		
7	387	630		
7	388	631		Fi evail-i Zilhicce sene 1153
7	389	631		
7	390	632	Nemçe Çasarından gelen nâme	Fi evail-i Recep sene 1153
7	391	633	İtalya Kralına nâme	
7	392	634		
7	393	635	Moskov Çarına nâme	Fi evail-i Recep sene 1153
7	394	636,637	Moskov Çarına nâme	
7	395	638		
7	396	638,639		
7	397	640	Moskov Çarına nâme	Fi evahir –i Rebi’ülevvel sene 1153
7	398	641,642,643	Moskov Çarına nâme	

EK.2: Nemçe'ye Verilen 1730 Tarihli Nâme-i Hümayûn
(BOA, DVNS. NMH.d.nr.,7).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) *



A. {DVNS.NMH.}



Eski Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in 1925 Yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Yargılanması

The Trial of Lütfi Fikri Bey, Old Parliament Member of Dersim, in the Independence Court

Ahmet Ali Gazel*

Öz

II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet ve Atatürk dönemlerinde siyasi faaliyette bulunan Lütfi Fikri Bey, genelde her dönemde muhalefette yer almış ve zaman zaman da çeşitli mahkemelerde yargılanmıştır. Lütfi Fikri Bey ilk olarak II. Abdülhamit döneminde mahkeme önüne çıkmıştır. Mısır'da neşredilen *Mizan* gazetesine yazı yazmayı teklif ettiği gerekçesiyle 1895 yılında 14 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Lütfi Fikri Bey, ikinci olarak Halifeliğin kaldırılmasına karşı çıktığı için 1923 yılında İstanbul'da kurulan İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve 27 Aralık 1923 tarihinde İstiklal Mahkemesince beş yıl ağır hapse mahkûm edilmiştir. Ancak 13 Şubat 1924 tarihinde TBMM tarafından çıkarılan 124 sayılı özel bir yasa ile affedilmiştir.

Lütfi Fikri Bey, 1925 yılında ise Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmıştır. Bu seferki suçlama Tarikat-ı Salahiye adlı gizli bir cemiyete üye olmaktır. Lütfi Fikri'nin cemiyetle tam bir bağlantısı tespit edilememiştir. Mahkemede bazı kişilerin adını vermesi ve cemiyet üyelerince 1922 yılında yapılan bir kabine listesinde yer almış olmasından dolayı evinde arama yapılmıştır. Arama sırasında cemiyetle bağlantısını gösterecek bir delil bulunamazken abisi Münci Bey'in yazdığı bir mektup ve 1923 yılına ait günlükleri bulunmuştur. Özellikle günlüğünde Cumhuriyete ve Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik bazı ithamlar tespit edilmiştir. Neticede tutuklanarak Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmiştir. 15 Ağustos 1925 tarihinde karar açıklanmış ve cemiyetle bağlantısı na dair bir delil bulunmadığı için Lütfi Fikri Bey beraat etmiştir. Beraat etmesinde cemiyetle bir bağlantısının tespit edilememesi yanında Mustafa Kemal Paşa'nın Lütfi Fikri'nin affına dair mahkeme heyetine yazdığı mektup da etkili olmuştur.

Bu makalede Lütfi Fikri Bey'in Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti'ne üye olmaktan dolayı 1925 yılında İstiklal Mahkemesinde yargılanması dönemin gazetelerine dayalı olarak anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lütfi Fikri, İstiklal Mahkemesi, Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti

Abstract

Lütfi Fikri Bey, who carried out political activities during the Second Abdülhamit, Second Constitutional and Atatürk periods, generally took part in opposition in every period and from time to time he was judged in various courts. Lütfi Fikri Bey was first judged in the court in the period of Abdulhamid II. He was sentenced to 14 months in prison in 1895 on the grounds that he had proposed to write for the Mizan newspaper in Egypt. Lütfi Fikri Bey, secondly, was judged in the Independence Court established in Istanbul in 1923 for opposing the abolition of the Caliphate. However, he was forgiven by a special law no. 124 issued on 13 February 1924 by the Turkish Grand National Assembly.

In 1925, Lütfi Fikri Bey was judged in the Ankara Independence Court. This time the accusation was to become a member of a secret society called Tarikat-ı Salahiye. Lütfi Fikri's association with the community could not be determined. His house was searched since some people in the court gave his name and his name was in a list of cabinet members prepared in 1922. While there was no evidence to show his connection to this list during the search, a letter written by his brother Münci and the diaries of 1923 were found. In particular, some accusations against the Republic and Mustafa Kemal Pasha were found in his diary. As a result, he was arrested and sent to Ankara Independence Court. On 15 August 1925, the decision was declared and Lütfi Fikri Bey was acquitted because there was no evidence of his connection to the community. In addition to the lack of a link to the association in the acquittal, Mustafa Kemal Pasha's letter to the court on the forgiveness of Lütfi Fikri was also influential.

In this article, the trial of Lütfi Fikri Bey in the Independence Tribunal in 1925 for being a member of the Order of the Order was described based on the newspapers of the period.

Keywords: Lütfi Fikri, the Independence Court, Tarikat-ı Salahiye Society

* (Prof. Dr.); Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, agazel@aku.edu.tr ORCID: orcid.org/0000-0002-7211-6032

Giriş

Türk Siyasi hayatının ilginç ve önemli siyasi kişiliklerinden biri de Lütfi Fikri Bey'dir. Osmanlı Devleti'nin son dönemleriyle, Cumhuriyetin ilk yıllarında siyasi faaliyette bulunan Lütfi Fikri Bey¹, genelde her dönemde muhalefette yer almış ve zaman zaman da çeşitli mahkemelerde yargılanmıştır.

Lütfi Fikri Bey, ilk olarak II. Abdülhamit döneminde mahkeme önüne çıkmıştır. Paris'te hukuk eğitimi alan Lütfi Fikri Bey, 1894'te ülkeye dönmüş ve Mısır'da neşredilen *Mizan* gazetesine yazı yazmayı teklif ettiği gerekçesiyle 1895 yılında 14 ay hapis cezasına çarptırılmıştır.² 1908 yılında Dersim mebusu seçilmiş ve İttihat ve Terakki'ye muhalefet ederek 1911 yılında teşkil edilen Mutedil Hürriyetperveran Fırkasının kurucuları arasında yer almıştır. Sert muhalefetinden dolayı 1911 yılında İttihatçılar tarafından tutuklatılmak istenmişse de Lütfi Fikri Bey'in Meclise gitmesi sonucu bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Lütfi Fikri Bey'in tutuklanması girişimi nedeniyle Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa hakkında verilen gensoru önergesi hayli sert tartışmalara sebep olmuştur.³

Lütfi Fikri Bey, gazetecilikle aktif politikayı bir arada yürütmek istemiş ve 29 Nisan 1911 tarihinde *Tanzimat* adlı hem sorumlu müdürü, hem de başyazarı olduğu bir gazete yayımlamıştır. Ancak İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin 6. maddesine dayanılarak "tahdîş-i ezhânı mûcib" (zihinleri karıştırıcı) olduğu ve "şahsiyatla" uğraştığı gerekçesiyle gazetesinin yayını sık sık kesintiye uğramıştır. 1913 yılına kadar neşredilen gazete 15 farklı isim almıştır.⁴ Birinci Dünya Savaşı başlayınca Lütfi Fikri Bey, İsviçre'ye gitmiştir. 15 Ekim 1919 tarihinde ise yurda dönerek⁵ *Sabah* gazetesinde başyazarlık yapmaya başlamıştır.

Lütfi Fikri'nin Ankara ile arası hiç iyi olmamıştır. İlişkilerin bozulmasına neden olan konulardan ilki, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin şekli olmuştur. Lütfi Fikri Bey, Millî Mücadele kazanıldıktan sonra İstanbul'a gelen Refet Paşa'nın açıkladığı, Büyük Millet Meclisi Hükümeti şekline karşı çıkmış ve yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin bir mecliste toplanması neticesinde kontrolün kaybolduğunu iddia etmiştir.⁶ Lütfi Fikri Bey, bu sisteme karşı çözüm olarak, meşrutiyet ve kuvvetlerin ayrılmasını savunmuştur. Bu konudaki fikirlerini açıklamak için de "Hükümdarlık Karşısında Milliyet Mes'uliyet ve Tefrîk-i Kuvâ Mesâili" adlı bir risale kaleme almıştır. Bu risalesinde, anayasa hukuku açısından böyle bir hükümetin hiçbir yerde mevcut olmadığını uzun uzadıya açıklamaya çalışmıştır.⁷

¹ Lütfi Fikri Bey hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ali Gazel, *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, Konya 2007, s. 9-29; Ali Birinci, "Lutfi Fikri", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 233-234.

² Gazel, *age.*, s. 10.

³ Gensoru hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Parlamenter Denetim*, Konya 2007, s. 264-269.

⁴ *Tanzimat* gazetesinin aldığı isimler sırasıyla şöyledir: *Tanzimat*, *Zühre*, *Tazminat*, *Matbuat*, *Merih*, *Tanzimat* (ikinci kez), *Islahat*, *Maşrik*, *Tanzimat* (üçüncü kez), *Merih* (ikinci kez), *Matbuat* (ikinci kez), *Zühre* (ikinci kez), *Tenbihat*, *Nevrah*, *Tesisat*, *Takdirat*, *Teşkilat*, *Teminat*, *İfham*, *Teminat*, *Tanzimat*, (dördüncü kez), *Tazminat* (ikinci kez).

⁵ BOA, *Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrû Sefer Kalemi*, (DH. EUM. SSM), nu: 38/29.

⁶ H.Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1992, s. 355.

⁷ Lütfi Fikri, *Hükümdarlık Karşısında Milliyet Mes'uliyet ve Tefrîk-i Kuvâ Mesâili*, İstanbul 1338; Dursun Ali Akbulut, *Saltanat, Hilafet ve Millî Hâkimiyet*, Samsun 1994, s. 15.

Lütfi Fikri'nin Ankara ile ilişkilerini gerginleştiren olaylardan birisi de Hilafetin kaldırılması sürecinde yaşanmıştır. 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması üzerine, İsmailiye mezhebi dinî lideri Ağa Han o sırada başvekil olan İsmet Paşa'ya bir mektup yazmış ve mektubunda saltanatın kaldırılmasıyla Halifelik makamının nüfuzu hakkında bazı tereddütlere düştüklerini, bu makamın Müslüman milletlerin güvenine ve saygısına layık bir duruma getirilmesini TBMM'den rica ettiklerini bildirmiştir.⁸ Mektup İsmet Paşa'ya gelmeden *İkdam*, *Tevhid-i Efkâr*, *Tanin* ve *İstikbal* gazetelerinde yayınlanmıştır. Bu arada Lütfi Fikri Bey, gerginliği arttırıcı bir arıza yayınlamıştır. *Tanin* gazetesinde yayınladığı “Huzur-ı Hilâfetpenâhiye” başlıklı açık arızasında Lütfi Fikri, “hilafet ecdad-ı uzmamızın azim ve himmetleriyle Türklüğe kazanılmış bir kuvvettir, bir hazine-i maneviyedir” dedikten sonra, Hilafetin kaldırılmasını Türklük için bir intihar olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, istifa edeceğini söyleyen Halife Abdülmecit Efendi'ye “ölüm tehlikesi olsa bile mevkiini, asla terk etmemesini” öğütlemiştir.⁹

Lütfi Fikri, Hilafetle ilgili görüşlerinden dolayı *Akşam* gazetesinde Necmettin Sadak'ın da hedefi olmuş ve ağır bir şekilde eleştirilmiştir.¹⁰ Lütfi Fikri, aynı gazetenin 15 Kasım 1923 tarihli nüshasında, “Lütfi Fikri Bey Meşrutiyet Taraftarı!” şeklindeki bir başlık altında hakkındaki eleştirilere cevap vermiştir. Lütfi Fikri Bey bu yazısında, hilafeti savunduğu kadar, meşrutiyet taraftarı olduğunu da açıklamıştır.¹¹ Ayrıca Lütfi Fikri, “Meşrutiyet ve Cumhuriyet” isimli bir eser yazarak meşrutiyet taraftarı olduğunu açıkça dile getirmiştir.¹²

Ağa Han'ın mektubunu yayınlayan gazeteciler ve Lütfi Fikri Bey tutuklanarak İstanbul'da kurulan İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmiştir. Mahkemede, Lütfi Fikri'nin Hıyanet-i Vatan Kanunu'nun 1. maddesine aykırı yayın yapmaktan dolayı cezalandırılması talep edilmiştir. Yazılarında suç unsuru bulunmadığını belirten Lütfi Fikri ise, “mesele sırf Hıyanet-i Vatan Kanunu'nun benim davam münasebetiyle bir tefsir-i fiiliye arz edilmiş olmasından ibarettir” iddiasında bulunmuştur.¹³

Mahkeme, 19 Aralık 1923 tarihinde başlamış ve 27 Aralık 1923 tarihinde bitmiştir. Savcı iddianamesinde Lütfi Fikri'nin idamını talep etmiştir.¹⁴ Neticede 27 Aralık 1923 tarihinde İstiklal Mahkemesince beş yıl ağır hapse mahkûm edilmiştir.¹⁵ Resmen başvurduğu takdirde affi cihetine gidileceği söylenmişse de Lütfi Fikri “Ben mücrim değilim ki affımı isteyim, isterlerse hakkımdaki hükmü refetsinler!” diyerek bu teklifi reddetmiştir.¹⁶ Lütfi Fikri, 13 Şubat 1924 tarihinde TBMM tarafından çıkarılan 124 sayılı özel bir yasa ile affedilmiştir.¹⁷

⁸ “Hilafet Meselesine Dair”, *Tanin*, 5 Kanûn-ı evvel 1339, s. 1; Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, s. 161-162.

⁹ *Tanin*, 10 Teşrin-i sani 1339, s. 1; Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, s. 162.

¹⁰ Necmeddin Sadak, “Hilafet Müessesesi Hakkında”, *Akşam*, 1837, 11 Teşrin-i sani 1339, s. 1.

¹¹ Lütfi Fikri yazısında şöyle demektedir: “Bize hem hilafeti muhafaza ettirebilecek ve hâkimiyet-i milliyeyi emniyette bulunduracak olan meşrutiyet idaresini tercih ediyorum”, Lütfi Fikri, “Lütfi Fikri Bey Meşrutiyet Taraftarı!”, *Akşam*, 15 Teşrin-i sani 1339, s. 3.

¹² Lütfi Fikri, *Meşrutiyet ve Cumhuriyet*, İstanbul 1339.

¹³ Murat Çulcu, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütfi Fikri Davası*, II, İstanbul 1992, s. 166.

¹⁴ “Cumhuriyet Müdde-i Umumisi Lütfi Fikri Bey'in İdamını İstiyor”, *Tanin*, 21 Kanûn-ı evvel 1339, s. 1.

¹⁵ “İstiklal Mahkemesinin İlk Kararı”, *Tanin*, 28 Kanûn-ı evvel 1339, s. 1.

¹⁶ Mehmet Reşid, “Meşrutiyet Muhalefetinden Bir Safha Lütfi Fikri'nin Siyasi Mücadeleleri”, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, (Yayına Hazırlayan: Yücel Demirel), İstanbul 1991, s. 190.

¹⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima Senesi; 1, C: 5, 802; Çulcu, *age.*, II, s. 271.

Lütfi Fikri Bey, 1925 yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmiştir. Bu seferki suçlama, Şark İstiklal Mahkemesi'nin Şeyh Sait İsyanı nedeniyle yaptığı soruşturma sırasında yeniden faaliyete geçtiği tespit edilen ve hakkından soruşturma başlatılan Tarikat-ı Salahiye adlı gizli bir cemiyete üye olmasıdır.

Gizli bir cemiyet olduğundan Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti'ne dair bugün için net bir bilgi bulunmamaktadır. Cemiyetin, yasal olarak kurulmuş olan İla-yı Vatan Cemiyeti'nin perde arkasındaki örgütü olduğu iddia edilmiştir. Tunaya ve Aybars'a göre cemiyet Sevr Antlaşması'ndan hemen sonra Eylül 1920'de kurulmuştur.¹⁸ Kurucuları arasında Mehmet Tefik Baha, Yahya Adnan Paşa, Elif Rıfkı, Celal Bafrevi, Ahmet Refik, Seyit Yusuf Zafari ve Hafız İsmail Hakkı Beyler gibi isimler bulunmaktadır.¹⁹ Kurucular ağırlıklı olarak Hürriyet ve İtilafçılar ile İla-yı Vatancılardan oluşmuştur. Ancak resmi bir cemiyet olmadığı için üyeleri ve faaliyetleri konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Zira mahkemede yargılananların önemli bir kısmı, Kiraz Hamdi Paşa'nın haberleri olmadan kendilerini bir deftere yazmalarından dolayı suçlandıklarını beyan etmişlerdir.²⁰

Cemiyetin amacı “kurtuluşuna çalıştığı İslam dünyası içinde Osmanlı Devleti'ni de kurtarmaktır”. Hilafetçi bir politika da izleyen cemiyet, belirtilen amaçlarına ulaşmak için “İttihatçılarla, Müdafaa-i hukukçularla ve en sonunda Türkiye Cumhuriyeti ve Gazi Mustafa Kemal Paşa” ile mücadeleye girmiştir. İslam dünyası için de ilginç bir plan düşünülmüştür. Şerif Hüseyin tahtından uzaklaştırılarak bir Arap birliği oluşturulacak, böylece halifelik güçlendirilecekti.²¹

Faaliyetlerini 1922 yılında durduran cemiyetin yöneticileri Romanya'ya kaçmıştır. Mahkeme kayıtlarına göre Cemiyet 1925 yılındaki Şeyh Sait İsyanı sırasında yeniden faaliyete geçmiştir. Distol adlı koyunlardaki kelebek hastalıkları için kullanılan ilacı tanıtan gezgin satıcıların bazılarının üzerinde cemiyetle bağlantılarını gösteren mektuplar yakalanmıştır. Yapılan soruşturma neticesinde bu kişilerin Şeyh Sait isyan hareketiyle de ilişkileri olduğu kanaatine varılmıştır. İlk olarak Konya ve çevresinde dolaşan Osman Daver isimli bir kişi tutuklanmış, daha sonra geniş çaplı tutuklamalar yapılmıştır. Tutuklananlar arasında dikkat çekici isimler bulunmaktadır. Bunlardan biri yukarıda da belirtildiği gibi İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, diğerleri meşhur tarihçi Ahmet Refik Bey ile Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'dir.²²

Lütfi Fikri'nin cemiyetle tam bir bağlantısı tespit edilememiştir. Mahkemede bazı kişilerin adını vermesi ve cemiyet üyelerince 1922 yılında yapılan bir kabine listesinde yer almış olmasından dolayı 6 Haziran 1925 tarihinde evinde arama yapılmıştır. Arama sırasında cemiyetle bağlantısını gösterecek bir delil bulunamazken, abisi Münci Bey'in yazdığı bir mektup ve 1923 yılına ait günlükleri bulunmuştur. Özellikle günlüğünde Cumhuriyete, rejime ve Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik bazı ithamlar tespit edilmiştir. Lütfi Fikri Bey evinin aranması sonrası kefaletle serbest bırakılmasına rağmen yukarıda belirtilen mektup ve günlüğü yüzünden tutuklanarak İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmak üzere 23 Haziran 1923'te Ankara'ya getirilmiştir. Lütfi Fikri'nin mahkemesi Ankara'ya gelmesinden bir ay sonra 26 Temmuz 1925'te başlamıştır.

¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, “Türk Devrimine Karşı İdeolojik Bir Muhalefet Girişimi: “Tarikat-ı Salâhiyye Cemiyeti” ve Eylemleri”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı, Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan*, İstanbul, 1984, s. 257; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, I-II, İzmir 1995, s. 378.

¹⁹ Aybars, *age.*, s. 378.

²⁰ Tunaya, *agm.*, s. 259.

²¹ Tunaya, *agm.*, s. 260.

²² Tunaya, *agm.*, 262.

I- LÜTFİ FİKRİ BEY'İN YARGILANMASI

Ankara İstiklal Mahkeme Reisi Afyonkarahisar Mebusu Ali Bey'dir (Ali Çetinkaya). Müdde-i Umumi (Savcı) Reşit Galip Bey'dir. Üye olarak ise Ayntap Mebusu Ali Bey (Ali Kılıç) görev yapmıştır.²³

Tarikat-ı Salahiye davası yargılamaları 26 Haziran 1925 tarihinde başlamıştır. Davada 68 civarında kişi yargılanmıştır.²⁴ En son yargılananlardan biri de Lütfi Fikri Bey olmuştur. Lütfi Fikri Bey'in mahkemesi 26 Temmuz 1925'te başlamıştır. Mahkeme Lütfi Fikri'nin kimlik tespiti ile başlamıştır:

“Reis- Maznuna hitaben, isminiz?

Maznun- Lütfi Fikri.

Reis- Pederiniz?

Maznun- Hüseyin Fikri Paşa.

Reis- Nerelisiniz?

Maznun- Dersim'in Çemişgezek'ten.

Reis- An asıl Dersimlisiniz.

Maznun- Evet Çemişgezekliyim.

Reis- Evli misiniz?

Maznun- Bekârım.

Reis- Kaç yaşındasınız?

Maznun- Elli.

Reis- Hâlen nerede ikamet ediyorsunuz?

Maznun- İstanbul'da efendim.

Reis- Çemişgezek'ten ne vakit ayrıldınız?

Maznun- Oraya pederim ile çocuklukta gittim. Bir de mebusluğu zamanında gitmiş idim. Son gidişim 328'dir (1912).

Reis- Orada akrabanızdan falan kimse var mı?

Maznun- Küçük biraderim var efendim.

Reis- Necidir?

Maznun- Mahalli eşraftandır.

Reis- Büyük biraderiniz de var mı?

Maznun- Efendim. Erkek olarak dört kardeşiz.

Reis- Münci Bey büyüğünüzdür değil mi?

Maznun- Evet efendim.

Reis- Kendisi nerededir?

Maznun- Avrupa'da efendim.

²³ Mahkeme üyeleri hakkında bilgi için bkz. *İstiklal Mahkemeleri*, I, Ankara 2015, s. 13-29.

²⁴ *Cumhuriyet*, 447, 7 Ağustos 1925, s. 1.

Reis- Ne suretle bulunuyor.

Maznun- Ticaret yapıyor efendim. Evvelce başşehbender idi. Sonra Hollanda'dan başka bir yere yani Brüksel'e tahvil etmek istemişlerdi gitmedi. Orada ticaretle işigal ediyor.

Reis- Memleketle irtibatını muhafaza ediyor mu?

Maznun- Ne gibi efendim.

Reis- Yani tabiatı falan?

Maznun- Tabii efendim.

Reis- Hakkında takibat-ı kanuniye yapılmış mıdır?

Maznun- Kat'iyen efendim.

Reis- Diğer kardeşleriniz nerededir?

Maznun- Küçük kardeşim Rıfat Bey Anamur Kaymakamıdır. Hâlen İstanbul'da iki ay müddetle mezun bulunuyor.

Reis- İstanbul'da nerede oturuyorsunuz?

Maznun- Gaziköyü'nde Sakarya Sokağı'nda 14 numarada efendim.

Reis- Yalnız mısınız?

Maznun- Valide ve hemşiremle beraberim”.

Daha sonra Mahkeme Başkanı Ali Bey, Müdde-i Umumi Reşit Galip Bey'den davanın izah edilmesini istemiştir. Reşit Galip Bey, davanın aylardır devam eden Tarikat-ı Salahiye davasıyla ilgili olduğunu, nitekim Lütü Fikri'nin evinde yapılan aramada bulunan evrakın da Lütü Fikri'nin Tarikat-ı Salahiye ile ilişkisinin olduğunu gösterdiğini, onun için de onlarla beraber yargılanmak üzere davaya dâhil edildiğini ifade etmiştir.

Dava konusunun bu şekilde izah edilmesinden sonra Mahkeme Başkanı Ali Bey, Lütü Fikri'ye Mütareke senelerinde İstanbul'da olup olmadığını sormuştur. Lütü Fikri de Birinci Dünya Savaşı sırasında İsviçre'de bulunduğunu, Mütarekeden sonra da İstanbul'a döndüğünü söylemiştir.

Bu cevap sonrası mahkeme başkanı, Lütü Fikri'nin davaya dâhil edilme sürecini özetlemiştir. Mahkeme Başkanı, Tarikat-ı Salahiye davasından yargılanan bazı kişilerin Lütü Fikri'nin ismini verdiğini, geçmiş muhalif siyasi hayatı göz önüne alınca mahkeme heyetinin de bunu dikkate aldığını ve evinde arama yapıldığını, daha sonra kefaletle serbest bırakıldığını, ancak Lütü Fikri'nin evinde bulunan bazı evrakın Tarikat-ı Salahiye davası ile ilgili olmasa da memleketin mevcut durumu ve geleceği açısından önemli olmasından dolayı Lütü Fikri'den izahat istenmesine karar verildiğini belirtmiştir. Daha sonra Lütü Fikri'ye hitaben şöyle devam etmiştir: “Onun için evvel emirde sizden rica ederim ki gayet ciddi ve samimi ve yolunda cevaplar verilsin. Bu sizin lehinize olur. Bugün merkezi Ankara'da olan Cumhuriyet var. Bila-mucib şu veya bu şahsın tecrim edilmesine taraftar değiliz. Ve bundan müstağnidir. Cumhuriyetin halinden ve istikbalinden millet sayesinde o kadar emin bulunuyoruz. Siz Lütü Fikri Bey öteden beri muhalefetle tanınmış bir şahsiyet olmanız biz hiçbir vakit sizin aleyhinizde davayı hal etmeye vicdanen razı değiliz”.

Mahkeme Başkanının bu sözü üzerine Lütü Fikri Bey de “Ondan çok eminim efendim” diyerek karşılık vermiştir. Daha sonra mahkeme başkanı, Lütü Fikri'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren siyasi hayatını sorgulamaya başlamış ve savaş sırasında nerede bulunduğunu sormuştur. Lütü Fikri'nin buna cevabı şöyle olmuştur: “Bendeniz menkub olarak Ayastefanos'ta bulunuyordum. Harb-i umumi başladığı zaman büyük biraderim Hollanda'da Amsterdam başşehbenderi idi.

Malum-ı aliniz o vakit maişetçe çok sıkıntı çekiliyordu. Bizi oraya davet etti. O vakit ki hükümet birçok muhalifleri bırakmamasına rağmen bendenize namuslu muhalif derler ve takdir ederlerdi. Memleketin aleyhine katiyen bir şey yapmayacağımı bildikleri için Talat Paşa bendenize müsaade etti. Ve gittim daha ucuz bir hayat geçirmek üzere İsviçre'ye gittim. Mütarekeye kadar orada oturdum”.

Mahkeme Başkanı, abisi Münci Bey ile beraber mi kaldıklarını sorunca Lütfi Fikri, onun görev mahallinde olduğunu, kendisinin ise validesi ile birlikte İsviçre'de oturduğunu söylemiştir. Lütfi Fikri daha sonra, uzun gayretler ve görüşmeler sonrası İstanbul'a dönmesine müsaade edildiğini, döndükten sonra *Sabah* gazetesinde başmuharrirlik yaptığını²⁵ ve buradaki yazılarında Kuva-yı Milliye lehinde yazılar yazdığını, hatta Mihran Efendi'nin bundan memnun kalmayarak altı aylık mukavelesi olmasına rağmen iki ay içinde işine son verdiğini söylemiştir. Lütfi Fikri, *Sabah*'tan ayrıldıktan sonra 1919 seçimlerinde İstanbul mebusluğuna seçildiğini, ancak istifa ettiğini,²⁶ istifa sonrası avukatlık yapmaya başladığını hatta İstanbul Barosuna da reis seçildiğini²⁷ belirtmiştir.

Lütfi Fikri, daha sonra Damat Ferit Paşa'nın 5 Nisan 1920 tarihinde sadrazam olmasının akabinde Müsalem İttifakı'nı kurmasından bahsetmiştir. Lütfi Fikri, bu ittifaktan kastının “sulh meselesinde hükümet(i), Anadolu ile teşrik-i mesai etmeye ve Anadolu'nun sözlerini dinlemeye imale ve mecbur etmek” olduğunu ifade etmiştir. Hatta mevcut Maliye Vekili Hasan Bey'in²⁸ de idare meclislerin de olduğunu söylemiştir. Lütfi Fikri, Damat Ferit Paşa'nın bu ittifaka sıcak bakmadığını, maksatlarının ne olduğunu artık tarihin söyleyeceğini ifade ettikten sonra ittifakın “Ferit Paşa Kabinesinin istikametinde naçiz bir amil-i müessir olmuş mudur diye bendenize buyrulur ise olmuştur” cevabını vereceğini kaydetmiştir.

Mahkeme Başkanı ne gibi bir etkisinin olduğunu sorunca Lütfi Fikri'nin cevabı şöyle olmuştur: “Anadolu'nun büyük bir ekseriyeti vardır. Anadolusuz bir şey yapılamaz diyorduk. Fazla bir iddiada bulunuyorum. Fakat bendeniz de az çok bu hususta amil oldum ve bu suretle hizmet etmiş oldum. Ondan sonra Ferit Paşa Kabinesi çekildi. O zaman artık büsbütün avukatlığa hasr-ı vakit ettim. Ali Kemal Bey bir çattı. Belki o zamanki gazetelerde manzur-ı aliniz olmuştur. Hatta bir

²⁵ Lütfi Fikri Bey 1 Kasım 1919 tarihinden itibaren *Sabah*'ta başmuharrirlik yapmaya başlamıştır. Bkz. Lütfi Fikri, “Mesleğim”, *Sabah*, 10761, 1 Teşrin-i sani 1335, s.1.

²⁶ Lütfi Fikri Bey, 18 Aralık 1919 tarihinde İstanbul Darülfünun konferans salonunda toplanan 164 müntehib-i sani (ikinci seçmenler) tarafından İstanbul mebusu seçilmişse de, yıllarca muhalefet ettiği İttihatçılar tarafından seçtirildiğini düşündüğü için bunu tasvip etmemiş ve istifa etmiştir. *Sabah* gazetesinin bir tarafında İstanbul mebusu seçildiği yazarken diğer taraftaki başmakalesinde Lütfi Fikri, yıllardan beri mücadele ettiği İttihatçıların listesinden seçilmesini kabul edemeyeceğini belirterek mebusluktan istifa ettiğini açıklamıştır. Lütfi Fikri Bey'in istifasına Dâhiliye Nezareti'nden ve İstanbul basınından sert tepkiler gelmiştir. Bkz. Gazel, *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, s. 16-17; Lütfi Fikri Bey'in istifa metni için bkz. “İstifanâme Sureti”, *Sabah*, 10810, 20 Kanun-ı evvel 1335, s. 1; Lütfi Fikri Bey'in bu konudaki açıklamaları için bkz. Lütfi Fikri, “İstifamın Sebebi,” *Sabah*, 10810, 20 Kanun-ı evvel 1335, s. 1; Lütfi Fikri, “İstifam Etrafında,” *Sabah*, 10811, 21 Kanun-ı evvel 1335, s. 1; Lütfi Fikri, 1923 seçimlerinde ise kendi isteğiyle bağımsız aday olmuş, ancak seçilememiştir. Lütfi Fikri, 1923'teki seçim beyannamesini yıllarca mücadele ettiği İttihatçı Hüseyin Cahit'in gazetesi *Tanin*'de yayınlamıştır. *Tanin* gazetesinde, beyannamenin başına düşülen notta, iktidar ve hamiyetinden şüphe etmedikleri Lütfi Fikri'nin beyannamesini yayınlamakta tereddüt edilmediği açıklanmıştır. 25 Haziran 1923 tarihli *Tanin* gazetesindeki seçim bildirisinde Lütfi Fikri, kendisinin Mecliste bir “emniyet subabı” görevini üstleneceğini yazmıştır. Bkz. Lütfi Fikri, “Muhterem Müntehib-i Sânilere”, *Tanin*, 25 Haziran 1339.

²⁷ Lütfi Fikri Bey, 1920-1925 yılları arasında beş yıl İstanbul Baro Başkanlığı yapmıştır. <https://www.istanbulbarosu.org.tr>

²⁸ Lütfi Fikri Bey'in bahsettiği kişi Türkiye Cumhuriyeti'nin 7. Başbakanı Hasan Saka Bey'dir. Hasan Saka, 3 Mart 1925 ile 13 Temmuz 1926 tarihleri arasında Maliye Vekilliği yapmıştır.

aralık seyr ü sefain hukuk müşaviri oldum. Nev’ima Anadolu’ya olan hizmetlerimin mükâfatı olarak göstermek idi. Haddi zatında ise 100-110 liralık bir maaş, bendenizin mahiyetinde bulunan bir adam için büyük bir inam ve ihsan olabilirdi. Bunu heyet-i celileniz takdir buyurur. Elhasıl Ali Kemal Bey vesile aradı, bunu buldu ve daima tekrar etti. O müddet zarfında bendenizin vakit vakit makalelerim neşredildi. Kemal-i iftiharla arz edebilirim ki makalelerimi Anadolu Ajansı, Anadolu’da tamim ediyordu.²⁹ O vaktin koleksiyonları manzur-ı alileri olursa maruzatımın sıhhati teyit eder”.

Müsalemət İttifakı ile sorgulama devam ederken Mahkeme Başkanı Lütfi Fikri’nin ülkeye dönüşü meselesine geçmiş ve İsviçre’den tam olarak ne zaman döndüğünü sormuştur. O da 15 Ekim 1919 tarihinde döndüğünü söylemiştir. Mahkeme Başkanı nasıl döndüğünü sormuştur. İstanbul’da Hariciye Nezaretinde bu işlerle ilgilenen bir komisyona başvurduğunu ve bu şekilde döndüğünü söylemiş ve şöyle devam etmiştir: “O komisyona bir istida gönderiliyordu. Tahkikat olurdu. İsviçre’den hangi tarikle geçmek isteniyorsa o memleketin konsolosuna müracaat ediliyordu. İtalya’dan geçmek istediğimiz için İtalya Konsoloshanesine müracaat ettik. Ve o kanaldan istidalarımızı gönderdik ve o suretle 4-5 ay kadar beklemek mecburiyetinde kaldık”.³⁰

Mahkeme Başkanı Ali Bey, Türkiye’ye geldikten sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkasındaki eski arkadaşlarıyla görüşüp görüşmediğini sorunca Lütfi Fikri Bey net bir şekilde görüşmediğini söylemiştir: “Kat’iyen alakadar olmadım efendim. Bendeniz o fırka hakkında son notamı vermiştim ki 1329 (1912-1913) senesinde İttihat ve Terakki ile uğraştığımız vakit Abdurrahman Şeref Bey merhumun meşhur bir sözü vardı. Bir cemm-i gafir toplanmak lazım geliyordu. Artık o kadar arkadaşları seçmeye ihtiyaç yok idi. Bir blok yaptık. Ondan sonra bendenizi birkaç ay geçmeden İttihat ve Terakki’den tebaüd ettiren esbab ve avamil ne ise bu fırkadan da tebaüdüme yegâne sebep o oldu. Bundan sonra semtine uğramadım. Hatta Meşrutiyet Paşası diye bir makale yazmıştım. Kâmil Paşa bizim bir nevi bayrağımız idi. Kâmil Paşa deyince memleketteki çeşmeden su yerine bal akar diyor ve böyle zan ediyorduk. Bu hususta arz ettiğim gibi makale yazmış ve biz Kâmil Paşa, şu paşa, bu paşa için değil meşrutiyet için çalışıyoruz demiştim.³¹ O günden beri Hürriyet ve İtilaf bendenize yabancı kalmıştır. Alakam yoktur”.

Mahkeme Başkanı “Hiç alakadar olmadın mı?” diyerek tekrar sorunca Lütfi Fikri, “Kat’iyen efendim, hatta hiçbir cemiyetle alakadar olmadım” diyerek mukabele etmiştir. Ali Bey, İla-yı

²⁹ 1923 yılındaki yargılanması sırasında Lütfi Fikri’nin avukatı Kuddusi Bey, Lütfi Fikri Bey’in Ali Kemal’e karşı 2 Ağustos 1921 tarihinde *İleri* gazetesinde yazdığı yazıyı (Lütfi Fikri, “Ne Yapmalıyız?”, *İleri*, 1261, 2 Ağustos 1337, s. 2) okuduktan sonra Lütfi Fikri’nin bu yazılarının Anadolu Ajansı ile her tarafa neşr ve ilan edildiğini söylemiştir. Çulcu, *age.*, II, s. 207-208; Aynı mahkemede Lütfi Fikri Bey de 21 Ağustos 1921 tarihinde Ali Kemal hakkındaki yazdığı makaleyi okuduktan sonra Mahkeme Başkanına “Bunu yazana hain-i vatan demek, gayretullaha dokunur beyefendi” demiştir. Çulcu, *age.*, II, s. 236.

³⁰ Lütfi Fikri İstanbul’a döndükten sonra *Sabah*’a verdiği röportajda İstanbul’a ancak dört ayda gelebildiğini söylemiştir. “Lütfi Fikri Bey”, *Sabah*, 10747, 18 Teşrin-i evvel 1335, s. 1.

³¹ 1913 yılında Hürriyet ve İtilaftan ayrılan ve Kâmil Paşa’dan da ümidini kesen Lütfi Fikri, 2 Ocak 1913 tarihinde yazdığı makalede o tarihten sonra şahıs veya fırka adına hareket etmeyeceğini ve meşrutiyet için çalışacağını ilan ediyordu. Bkz. Lütfi Fikri, “Meşrutiyet Paşa İçin!..”, *Tazminat*, 405, 20 Kanun-ı evvel 1328, s. 1; Günlüğünde de “Her halde ben iki taraftan da uzağım. Ne İsmail Gümölcüneli ile olabilirim, ne berikilerle. Onlar iktidara gelseler belki beni nefy edeceklerdi. “Kamil Paşa’ya itiraz ettin, Mevkini sarstın” diyeceklerdi. ... Belki İttihatçılardan bana fayda olur da bu heriflerden olmaz” diyerek Hürriyet ve İtilafçılara olan tepkisini dile getirmiştir. *Lütfi Fikri Bey’in Günlüğü*, s. 109.

Vatan'ın³² sorunca Lütfi Fikri, “Kat'iyen efendim. Hatta bu isimleri son zamanlarda işitmişim” demiştir.

Mahkeme Başkanı daha sonra tekrar Müsalemet İttifakı meselesine dönmüş ve ittifakı kimlerle kurduğunu sormuştur. Lütfi Fikri bu ittifakı kurmadan önce gazetelerde bir beyanname yayımlayarak³³ mevcut durumda birlik ve beraberlik içinde olmanın gerekli olduğunu belirttiikten sonra bu şekilde düşünenlerin mektupla kendisine başvurmasını istediğini, yüzün üzerinde mektup aldığını ve neticede Hurşit Paşa, eski Maliye Nazırı Said Bey, Amasya Mebusu esbakı İsmail Hakkı Paşa, muharrirlerden Asaf Muammer ve hâlen Maliye Vekili bulunan Hasan Bey'in de içinde bulunduğu on kişiyle ittifakı kurduğunu söylemiştir.³⁴

Mahkeme Başkanı bu ittifakın fırka şeklinde mi olduğunu sorunca Lütfi Fikri “Hayır efendim Lig mahiyetinde idi. Muayyen bir maksat ve muayyen bir iş için uğraşacaktım” diye karşılık vermiştir. Bu cevap sonrası Mahkeme Başkanı “Yani Anadolu İstanbul'a mı tabi olsun istiyordunuz?” diye bir soru sorunca Lütfi Fikri şöyle devam etmiştir: “Malum-ı aliniz bu gibi şeylerde vekayi inkişaf ettikçe fikir ve emel de inkişaf eder. Bizim iddiamız daima ve bilvasıta göstermek istiyorduk ki İstanbul'un yapacağı sulh, sulh değildir. Milletın ekseriyet-i azimesi Anadolu'dadır ve Kuva-yı Milliye ile beraberdir. Binaenaleyh hükümet sulhu Anadolu ile beraber yapmalıdır. Anadolu'yu ihmal etmemelidir şeklinde idi. Ve nokta-i nazarımız da bu idi. Ahval ve zamanın müsaadesi nispetinde bunu takip ediyorduk. Birkaç defa Ferit Paşa ile görüşmek istedim. Bir defasında kabul etti. Kendisine anlattım”.

Daha sonra Başkan, Vahdettin ile doğrudan veya dolaylı olarak görüşüp görüşmediğini sormuştur. Lütfi Fikri Bey, hiçbir şekilde temasının olmadığını söylemiştir. Daha sonra Lütfi Fikri, Damat Ferit Paşa ile görüşme sebebini açıklamıştır: “Bendeniz Ferit Paşa'ya Anadolu'ya geçmek için müsaade talebi zımında gitmişim. Anadolu'ya geçmek istiyordum. O vakit bırakıyorlardı. Hatta o zaman gazeteler yazmışlardı. Lütfi Fikri Anadolu'ya gidiyormuş, gidecek imiş diyorlardı”.

Mahkeme Başkanı “Anadolu'ya niçin gidecektiniz?” diye devam edince Lütfi Fikri Bey, “Ahvale daha yakından vakıf olmak için” şeklinde cevap vermiştir. Lütfi Fikri, Mahkeme Başkanının “Ferit Paşa'nın ne gibi müsaadesiyle gelecektiniz?” şeklindeki sorusuna ise şöyle cevap vermiştir: “Ferit Paşa izin veremem dedi. Buna biz karışmayız. Sefarethanelerden birisinden izin alınız dedi. Yoksa Vahdettin ile kat'iyen alakam yoktur. Sulh ve Müsalemet İttifakı için doğrudan doğruya Ferit Paşa ile temas ettik. Bu hususta Hasan Beyefendi izahat-i lazımevi verirler”.

³² İla-yı Vatan Cemiyeti, 19 Kasım 1919 tarihinde kurulmuştur. İstanbul Hükümetini destekleyici olarak kurulan cemiyet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası içindeki karışıklıktan yararlanarak teşkil edilmiştir. Cemiyet Milli Mücadele karşıtı ve İngiliz yanlısı bir siyaset izlemiştir. Her ne kadar görünürdeki Reisi Yahya Adnan Paşa olsa da gerçek reisin Kiraz Hamdi Paşa olduğu iddia edilmiştir. Kiraz Hamdi Paşa üye sayısını çok gösterebilmek için kayıt defterine ünlü birçok kişinin ismini yazmıştır. Ki bu isimler 1925'te İla-yı Vatan'ın gizli örgütü olduğu iddia edilen Tarikat-ı Salahiye davasında yargılanacaklardır. İla-yı Vatan Cemiyeti için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, İstanbul 1999, s. 505-510.

³³ Lütfi Fikri'nin Müsalemet İttifakı öncesi yayımladığı beyanname için bkz. “Enzâr-ı Millete”, *Alemdar*, 2 Haziran 1336, s. 2; *İleri*, 2 Haziran 1336, s. 3; *İkdam*, 2 Haziran 1336, s. 1.

³⁴ Lütfi Fikri Bey'in 1920 yılında teşkil ettiği Müsalemet İttifakı hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ali Gazel, “Lütfi Fikri Bey'in Ankara ile İstanbul'u Uzlaştırmak İddiasıyla 1920 Yılında Kurduğu Bir İttifak: Müsalemet İttifakı”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/44, 2019, 14-44.

Müsalemet İttifakı'na dair sorular bitince Mahkeme Başkanı Lütfi Fikri'ye tekrar Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndaki arkadaşlarıyla münasebetinin devam edip etmediğini sormuştur. Lütfi Fikri buna ne evet ne de hayır diyebileceğini belirttiikten sonra şöyle devam etmiştir: “Mesela köprüde birisine rast gelmişim ve selam vermişim. Münasebet bu kabildendir. Fakat öyle merkezlerine gitmek merkezlerinde kendileriyle temas etmek gibi bir münasebette bulunmadım. Ve kat'iyen düşünmedim. Hatırıma bile getirmedim. Onlara nispeten bana daha yakın cemiyetler var idi. Bendeniz oraya gidebilirdim. Mesela Sulh ve Müsalemet Cemiyeti vardı ki orada pek sevgili ve kıymetli arkadaşlarım vardı. Oraya girebilirdim. Fakat girmedim. Bendenizin kanaatim ahval ve zamanı nazar-ı dikkate alarak fırka teşkil etmemek merkezinde idi”.

Daha sonra Mahkeme Başkanı yargılananlardan birinin evrakı arasında İla-yı Vatan ile İngiliz Muhipler Cemiyetleri tarafından 1922 yılında hazırlanan bir kabine listesi bulduklarını, bu listede Lütfi Fikri'nin dördüncü sırada yer aldığını, bu listeden yer almasının onlarla beraber çalıştığına delil olabileceğini belirttiikten sonra bu konuda Lütfi Fikri'nin görüşünü sormuştur: “338 senesinde İla-yı Vatan Cemiyeti ve zan ederim kısmen İngiliz Muhipler Cemiyeti tarafından tertip edilmiş bir liste gördük. Bu liste maznunlardan birisinin evrakı içinde bulunmuştu. O listede zat-ı alinizi de dördüncü olarak gösteriyorlar. Mezkûr listede bir kabine teşkil etmek esasına binaen yapılmıştır. Bu listede mesela Prens Sabahattin, Mustafa Sabri, Reşit Bey, Kiraz Hamdi ve daha böyle 15-20 isim var. Bu liste bize bir fikir veriyor ki sizin de onlarla beraber çalışabilmekliğiniz kabil-i husuldür ve imkân dâhilindedir. Anadolu mücadelesine taraftarlık yaptığınıza ve neşriyatta bulunduğunuza nazaran bu listenin tasavvur ve tertibatını sizin mütalaanız nokta-i nazarından nasıl buluyorsunuz?”.

Lütfi Fikri Bey, haberi olmadan yapılan bir listeden suçlanamayacağını savunmuştur: “Efendim! Heyet-i Vükela listesi buyurdunuz da, daha evvelki bir takım şeyler hatırıma geldi. Bendeniz mebus iken ihtimal ki zat-ı alileri de görmüştür. *Tanin* birçok mektuplar yazmış ve heyet-i vükela kimlerden mürekkep olmalıdır tarzında bir sual açmıştı. Birçok kimseler buna cevap yazdılar. Bu cevapların pek çoğunda bendenizin de ismi var idi.³⁵ Hatta o vakit *Tanin* gazetesi memlekette henüz heyet-i vekile tertip etmek için tebellür etmiş bir kanaat yoktur. Çünkü Lütfi Fikri ile fikren taban tabana zıt olanlar aynı listeye ithal ediliyor demişti. Bu da onun gibi benim gıyabımda yapılmıştır. O zatlar benim eski marufiyetimi nazar-ı dikkate alarak böyle bir şey tertip etmişler ve beni de gıyabımda o listeye ithal etmişlerse bendeniz buna ne diyebilirim efendim”.

Daha sonra yargılama şöyle devam etmiştir:

“Reis- Listedden bazılarını okuyayım. Münasebetlerine dikkat buyrulsun. Prens Sabahattin, Reşit Bey, Muhtar Bey, Lütfi Fikri Bey, Ali Kemal Bey, Sait Molla, Cemil Paşa, Mustafa Sabri Efendi, İsmail Sıtkı Bey, Seyyit Abdülkadirzadeler, Rıza Tefvik Bey, Gümülcelneli İsmail Bey, Ahmet Refik Bey, Hüseyin Remzi Paşa, Hamdi Paşa, Ferit Paşa, Kâmil Paşazade Şevket Bey vesaire?”

³⁵ İkinci Meşrutiyet döneminde Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa her ne kadar İttihat ve Terakki'nin desteği ile iktidara gelse de İttihatçılarla sık sık görüş ayrılığına düşmüş ve bu nedenle basında zaman zaman hükümette kriz olduğu haberleri çıkmıştır. İttihatçı Hüseyin Cahit Bey de *Tanin*'de liyakatsiz bazı nazırların değişmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Hüseyin Cahit Bey, 1910 yılı sonlarında konuyu okuyucularına da taşıyarak okuyucuların kimleri nazır görmek istediklerini sormuştur. Bu konuda *Tanin*'e yüze yakın mektup gelmiştir. Bu mektuplarda birçok isim zikredilmiştir. Bunlardan biri de Lütfi Fikri'dir. Bkz. *Tanin*, 21-22 Teşrin-i sani 1326.

Maznun (Lütfi Fikri)- Efendim! Bunlar bendenizin ilk muhalefetimden kalmış intibaat ve ihtisasata nazaran tertip edilmiş bir liste olsa gerektir.

Reis- Şunu demek istiyorum ki bunların içerisinde mezc ve terkip edebilmek sizin kanaat ve içtihadınızca İstanbul siyaseti nokta-i nazarından mahzur teşkil edecek derecededir?

Lütfi Fikri- 338’de (1922) yapmışlar efendim.

Reis- Bunu bir cemiyet tertip etmiştir. Ve bu cemiyet Yahya Adnan Paşa’nın riyaseti altındadır ve bu doğrudan doğruya Tarikat-ı Salahiye’yi arkasında saklayan bir cemiyettir. Oradan emir ve talimat alır ve Vahdettin tarafından idare olunur. Letafet Apartmanı da merkezidir. Ve bu vesaik-i tahririye ile müsbettir. Buyurduğunuz mütalaata rağmen calib-i nazar-ı dikkat görüldü. Bu listedeki tertibi nasıl görüyorsunuz?

Lütfi Fikri- Efendim malum-ı alilerinizdir ki bir maznun kendi fiilinden muhakeme edilir. Ve ancak kendinden sadır olan bir fiili müdafaa edebilir. Bendenizi muhalif bildikleri için bu listeye ithal etmişler. Fakat yegâne böyle teklif vaki olmuş ve ne de kabul etmişim. Arz ettiğim gibi bendenizde bir iktidar görerek gıyabımda böyle bir liste tertip edilirse bendeniz buna ne suretle cevap verebilirim. Mesela listede Prens Sabahattin Bey de var. Hâlbuki Sabahattin Bey Avrupa’da idi. Reşit Bey’den bahsediliyor. O da İsviçre’de idi. Bendeniz öyle zan ediyorum ki: O zamana kadar tecrübe edilmiş ve az çok muhalif geçinmiş olanları hatırlarına getirmişler ve bu suretle bir liste tanzim etmişler olsa gerek. Şimdi bendeniz kendimi ne türlü müdafaa edeyim. Bu zevat ile teşrik-i mesai için teklif vaki olsa idi onlarla teşrik-i mesai etmeyeceğimi heyet-i aliyenize ne suretle arz ve izah edebilirim. Kendi karihalarından çıkmış olan bir şeye bendeniz şu veya bu şekilde nasıl cevap verebilirim. Deminde bilmünasebe arz etmiştim *Tanin*’e birçok kariler listeler göndermişlerdi. O karilerden bazıları bugün maazallah bir fiil ile maznun olarak tasavvur-ı alinize gelse idi, onun da evrakı arasında vaktiyle yapmış olduğu liste arasında Lütfi Fikri’nin ismi çıkmış olsa idi bendenizin mücrim mi olmaklığım lazım gelirdi. Şimdi Reis Beyefendi bu vaziyet karşısında kendimi nasıl müdafaa edeyim. Herhalde eskiden muhalif tanınmış olmaklığım bunlara bu fikri vermiş efendim.”³⁶

Kabine listesi meselesi bittikten sonra Mahkeme Başkanı, Lütfi Fikri Bey’e 1919 yılında mebusluktan istifa etme nedenini sormuştur: Lütfi Fikri’nin cevabı şöyle olmuştur: “Bilmem hatırı alilerine gelir mi efendim. O vakit birçok listeler yapıldı. Harpten sonra milletin sükûna ihtiyacı var idi. Fırkalar bulunsun, fakat tefrika olmasın umumen birleşilsin isteniliyordu. Tertip edilen listede Prens Sabahattin’in de ismi var idi. Kezalik Reşit Bey’in gazetelerdeki listelerde de ismi var idi. Bendenizin de ismim var idi. Nihayet intihap günü geldi. İntihap gününe kadar muhtelif fırkalardan 10-12 mebus çıkıyordu ki bunların üzerinde az çok aşağı yukarı ittifak edilmiş bulunuyordu. Ve usulünde bir şey idi. Ve bu zatlardan mürekkep bir kabine vücuda gelse idi, iyi idi. Çünkü gazetelerde bu zatlar hakkında propagandalar yapılmış ve fırkalar bunların üzerinde ittifak etmiş idi. Ve ortaya kimsenin nazar-ı istigrabını tevhit edecek bir şey yok idi. Fakat maatteessüf o gece haber aldık ki ne İttihat ve Terakki ve ne de diğer fırkalarca namzed gösterilmeyen, hatta ismi bile geçmeyen ve haklarında propaganda yapılmayan Numan Efendi ile Mahmut Kâmil Efendi isminde iki zat azim bir ekseriyetle mebus intihap edildiler. Bu hal bendenizin intihabın ciddiyeti hakkındaki kanaatimi sarstı. Bunun üzerine dedim ki, bunu yarın herkes okuyacak, bir adam hakkında propaganda yapılmadan ve hiç ismi mevzu-ı bahs olmadan

³⁶ *Hâkimiyet-i Milliye*, 1485, 28 Temmuz 1341, s. 1-2.

mebus olursa ve memleketçe tanınmamış olursa ve bu da azim bir ekseriyetle intihap olunursa intihabın ciddiyeti hakkında bir kanaat hâsıl etmenin imkânı olamayacağına karar verdim. Ve esasen efkâr-ı umumiyede bunu böyle telakki edecek idi. Bunu kabul ettikten sonra serbest bir intihap karşısında olmadığımızı ve işin içinde bir komite parmağı olduğunu ve müntehiblere icra-yı tesir eden komitemsi bir kuvvetin mevcut olduğuna kanaat getirdim. Ve böyle komite elinde olan müntehiblerin verdiği reye itimadım yoktur dedim ve mebusluğu kabul etmedim. Hatta ertesi günü gazetede de yazdım. Bana kimler reyini verdi ise isimlerini bildirsınler göreyim. Kanaat getiriyim ve bana rey veren müntehibler beni takdir ederek memleketin mebusluğuna layık görmüş insanlar mıdır ve bunu anlayayım dedim. Ve bu suretle mebusluğu kabul edebileceği mi de yazdım”.

Daha sonra Lütü Fikri Bey’in 1919 yılında mebusluktan istifasıyla ilgili yargılama şöyle devam etmiştir:

“Reis- Müntehib-i sani olarak kimleri istiyordunuz?

Lütü Fikri- Mesela bendeniz istiyordum ki mümkün mertebe müstakil-ül-efkâr kalmış ve İttihat ve Terakki’nin o vakte kadar devamı olan mesavi-i ahvaline iştirak etmemiş kimseler olsun.

Reis- Onları intihap edenleri de onlardan mı zan ediyordunuz?

Lütü Fikri- Mademki 250-300 müntehib-i sani böyle ismi bir gün bile olsun mevzu-ı bahs olmamış adamlara rey veriyorlar ve o adamları da İttihat ve Terakki tutuyor diye bir şayia vardı, artık İttihat ve Terakki’nin elinde bir oyuncak karşısındayız dedim ve bunu bir şeref ve haysiyet meselesi telakki ettim. Belki yanlış veya doğru idi. Fakat bir şeref meselesi telakki ettim ve mebusluğu kabul etmedim.

Reis- Hâlbuki o sırada İttihat ve Terakki tamamen inhilal etmiş bir vaziyette bulunuyordu. Çünkü müdiran-ı umuru firar etmiş, bir kısım-ı mühimmi tevkif edilmiş, bir kısım-ı mühimmi de Malta’ya sevk olunmuştu. Şimdi tasavvur ettiğiniz gibi tezahür eden hangi bir neticeyi İttihat ve Terakki’ye atf etmek -nasıl ki Ali Kemal tasavvur ediyordu- o demektir.

Lütü Fikri- Hakk-ı aliniz var efendim. Fakat hiç isimleri geçmeyen Kâmil Efendi ile Numan Efendi iki yüz üç yüz rey ile mebus olsunlar.

Reis- İyi ya. Numan Efendi, amale sınıfını temsil ediyor. Siz onu millet nokta-i nazarından ne hakla mebusluğa layık görmüyorsunuz?

Lütü Fikri- O mesele değil, müntehib-i sanilerle bu zevat arasında hiçbir rabita ve temas yoktu. Malum-ı aliniz intihabat az çok aleni ve malum olur. Sonra İttihat ve Terakki’nin kalmış, nefyedilmiş zevatı birçok namdar altında birleşmişlerdi ve hep ayrı ayrı gazetelere beyanatta bulundular. Ve bütün bu hizipler listelerini resmen tebliğ ettiler. Bu hiziplerde İttihat ve Terakki de dâhildi diğerleri de dâhildi. Numan Usta’nın Kâmil Efendi’nin isimleri yoktu. Binaenaleyh bize iyi bir sürpriz olmuştur.

Reis- Gördünüz ki 1335 (1920) meclisinde doğrudan doğruya milli bir blok tesis etmiş ve Misak-ı Milliye vücuda getirmiştir. Ne İttihat ve Terakki ve ne de diğer bir fırkanın program veya ihtarı vukua gelmiştir. Daha doğrusu bir yangın vardı. Yangın nereden çıktı diye sebep araştırmadan o yangını söndürmeye kalktılar. O zaman da herkes hamiyet-i vatanın icabatını yapmak istedi. Hâlbuki zat-ı aliniz İttihat ve Terakki müsebbebdir. İttihat ve Terakki’den olmamalıdır diyorsunuz.

Lütfi Fikri- İttihat ve Terakki'yi kastettim. Yalnız bir gün zarfında hiç ismi mevzu-ı bahs olmayan iki kişinin hafî bir propaganda ile mebusluklarının temin edilmiş olduğunu görünce bendeniz bunda bir komite parmağı hissettim. Bu parmak İttihat ve Terakki olabilir yahut başkası olabilir. Herhalde bunlar bendenizin bir demokraside vücudunu arzu ettiğim şekil ve suretlerin başka nevi idi.

Reis- Bir defa o meclisi açtırmaya bir kuvvet icbar etmiştir. Anadolu kuvveti, Anadolu hareketi sonra zan ederim ki -pek günahınıza girmeyelim- siz o meclisin akıbetini pek yakından biliyordunuz.

Lütfi Fikri- Kat'iyen bilmiyordum, o muameleyi bendeniz hatıramda bir cinnet olarak telakki etmişimdir.

Reis- Hangisini?

Lütfi Fikri- İstanbul Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasını.

Reis- Millet burada mevcudiyetini göstererek 23 Nisan'da Birinci Büyük Millet Meclisi'ni açmıştır. O zaman o büyük efendiniz kasd-ı hainanesini tatbikte büyük bir hata yaptığımı anladı.

Lütfi Fikri- Bendeniz daha evvel anladım.

Reis- Olabilir. Netice ile zat-ı alinizin serdettiğiniz iddianız arasında büyük bir fark vardır. Muhakeme edilirse makuliyet de yoktur. Onu siz hususi sebepler tahtında reddetmişsinizdir. Ve bunun için istifa ettiniz.

Lütfi Fikri- Kat'iyen efendim. Malum olan hayatım prensiplerim hakkında bir fikir verir.

Reis- Prensipleriniz meydandadır. Bütün prensipleriniz memleketin selamet ve istikbali nokta-i nazarından daima fenalıkla neticelenmiştir.

Lütfi Fikri- Bendenizin inhilal etmiş teşebbüsüm yoktur. 338 senesinde İstanbul cephesinde Kuva-yı Milliye'nin en car müdafii idim".

Daha sonra konu Lütfi Fikri'nin İkinci Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'ye olan muhalefetine gelmiştir:

“Reis- 324'den (1908) itibaren muhalefete başladınız değil mi?

Lütfi Fikri- Evet efendim.

Reis- 335-336'ya (1919-1920) kadar bu suretle devam ettiniz. Ondan sonra da memleket hesabına çalıştığınızı söylüyorsunuz, hâlbuki bittekrar muhalefet mevkiine geçtiniz.

Lütfi Fikri- Muhalefeti, muhalefet olmak için yapmadım. Beğenmediğim için yaptım.

Reis- Rasim Avni Hoca da öyle söylüyor. 31 Mart Vakası'nı bir irtica değil bir vaka-i hayriye diye müdafaa ediyor.

Lütfi Fikri- Ben öyle değilim efendim.

Reis- Arnavutlarla, Rumlarla, Bulgarlarla birleştiniz.

Lütfi Fikri- Bendeniz mi?

Reis- Evet zat-ı aliniz. Gazetelerinizin koleksiyonları meydandadır. İsterseniz şimdi göstereyim. Memleketin mezarını kazdınız. Bütün Arnavutların makalelerini sizin gazeteniz yazmış ve kasıtlarını müdafaa etmiştir. Priştine Mebusu Hasan'ın en fena makaleleri sizin gazetenizdedir.³⁷

Lütfi Fikri- Muhalefette bu gibi şeyler aranmıyor. Biz o zaman İttihat ve Terakki'nin muhalifi olarak bulunuyorduk. Vicdan-ı alinize müracaat ederim. Siz böyle muhalif bir vaziyette olsanız ve elinizde bir gazeteniz olsa her şeyi bu kadar ince arayabilir misiniz? Buna maddeten imkân yoktur”.

Bu cevap sonrası Mahkeme Başkanı “Tamam çok güzel söylüyorsunuz. Memleket birçok felaket neticesinde parçalandıktan sonra düşmanlarımızın da tasdik ettiği vecihle bir cumhuriyet-i idareye nail olmuş ve bütün manasıyla kurtulmuştur. Bu hareket kapitülasyonları falan hep silip süpürmüştür. İstiklalini ve tamamıyet-i mülkiyesini temin etmiştir. Fakat siz bugün onu da beğenmezsiniz” diyerek konuyu Lütfi Fikri'nin Cumhuriyete olan düşmanlığına getirmiştir.

Lütfi Fikri Bey bu fikre nereden ulaştıklarını sorunca Başkan, Lütfi Fikri'nin 1923 yılına ait hatıratını gündeme getirmiştir: “Bütün kanaatlerinizi tespit etmişizdir. Bugünkü vaziyeti vücuda getiren anasır ve avamili en fena zihniyetle öldürmek istiyorsunuz. Bunu ispat edebilmek için zihniyetinizi gösteren hatıratınıza geliyoruz. Gerçi 339'da (1923) yazmışsınız. Fakat memleket kurtulduğu zaman dahi Lütfi Fikri'nin memleket hakkındaki düşüncelerini millet bilsin”.

Lütfi Fikri buna, “Hangi tarihte yazıldığını bilmiyorum. Fakat 1. İstiklal Mahkemesi'nin müdde-i umumilik mevkiini işgal eden Vasif Beyefendi buyurdular ki dimağa, fikre karşı mücadele açılmamıştır. Fikirler mukaddestir, muhteremdir. Onlarla mücadeleimiz yoktur. Yalnız bir cürüm şeklinde tecelli edene karşıdır, demişlerdi.³⁸ Buyurduğunuz hatıraların mesuliyet-i maneviyesini kabule hazırım çünkü yazmışımdır. Bunlar benim eserlerimdir. Fakat şu elinizdeki hatıralar ilk defa polis marifetiyle güneş görmüştür. Benim harim-i dimağımdır. Bu benim kafamdır. Yani kafamdaki tefekkürat ile o sahifelere geçmiş sözler arasında hiçbir fark yoktur” şeklinde mukabele etmiştir.

Mahkeme Başkanı “Okuyalım da millet görsün ve hakikati anlasın” deyince Lütfi Fikri, “Hay hay efendim, arzu buyurursanız millet de görsün öğrensün” diye karşılık vermiştir. Bu arada Reşit Galip Bey araya girerek “Bir heyet-i fesadiyenin faal bir uzvu bulunduğunuz iddiasıyla burada bulunmaktasınız. Dimağında bulunan şeyler için mesul sorulmak olmaz diyemezsiniz” demiştir.

Sonrasında yargılama şöyle devam etmiştir:

“Lütfi Fikri- Ben demek istiyorum ki bu defterlerdeki hatıralarım polis marifetiyle güneş görmüştür.

Reis- İşte o harim-i dimağınızın eserlerini fırsat buldukça millete daima bir zehir gibi saçacaksınız?

Lütfi Fikri- Kat'iyen efendim. Estağfurullah saçtığım vakit cürüm olur.

³⁷ Priştine Mebusu Hasan Bey'in Lütfi Fikri'nin gazetesinde 15 makalesi yayımlanmıştır. Hatta Hasan Bey *Zühre* isimli bir gazete imtiyazı olarak devamlı gazetesi kapatılan Lütfi Fikri'ye vermiştir. Gazel, *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, s. 61-62.

³⁸ 1923 yılında Hilafeti ve meşrutiyeti savunmasından dolayı yargılanırken Müdde-i Umumi Vasif Bey, “Dünyada hiçbir kanun, bilhassa hürriyet-i fikriye ve hürriyet-i vicdaniyi müdafaa eden Türkiye Cumhuriyeti kanunları Lütfi Fikri Bey'in dimağına nüfuz ederek onun efkarını takip ve tecrim etmez. Fakat bu fikir ve kanaatler herhangi bir suretle, herhangi bir vasıta ile kavlen olsun, tahriren veya fiilen olsun ızhar ve neşir edilirse kanunun memnuniyetine muhalif bir hareket irtikap edilmiş olur” demiştir. Çulcu, *age.*, II, s. 197.

Reis- Biz sizi aynı zamanda manevi muhakeme karşısında bulunduruyoruz?

Lütfi Fikri- Hazırım efendim”.

Mahkeme Başkanı, Lütfi Fikri'nin İkinci Meşrutiyet dönemi muhalefetine sorguladıktan sonra sıra 1923 yılındaki muhalefetine gelmiştir. Burada Lütfi Fikri, evinde yapılan aramalarda bulunan hatıratındaki bazı ifadeleri üzerinden sorgulanmıştır. Mahkeme Başkanı Lütfi Fikri'ye hatıra defterine 14 Mart 1923 tarihinde yazdığı “Meşrutiyet Fırkası namıyla tamim ettiğim bir fırka-i siyasiye için bir program ve nizamname-i dâhili müsveddesi yaptım. Ankara'da İkinci Gruba gönderdim.³⁹ Sulhtan sonra projeye germi verilecek” ifadesini hatırlattıktan sonra bu ifadesini izah etmesini ve İkinci Gruba ne gönderdiğini anlatmasını istemiştir.

Bunun üzerine Lütfi Fikri, bir fırka programı ve nizamname müsveddesi gönderdiğini söylemiştir. Başkan, kime gönderdiğini sorunca da “Zan ederim Selahattin Bey'e⁴⁰ (Köseoğlu), bendeniz kendisini tanımazdım. Bir mektup yazmıştı. Bendeniz de cevap olarak yazdığım bir mektup da öyle bir şey göndermişim” demiştir.

Mahkeme Başkanı programın neyi amaç edindiğini sorunca Lütfi Fikri Bey, meşrutiyet fırkası olduğunu söylemiştir: “Evrakım arasında da vardır. Meşrutiyet fırkası idi. Bir şey istirham ederim. Malum-ı devletinizdir ki Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun son almış olduğu tefsire nazaran şekli-i idare hakkında bir şey yapmak cürüm olduğu gibi bu babda mütalaada cürümdür.⁴¹ Bu babdaki maruzatımı mahkeme-i celilenize ancak itaat için yapıyorum. Bu suretle mahkeme-i celileniz mütalaamı dinlemek suretiyle bir lütuf buyurmuş olur”.

Daha sonra yargılama şöyle devam etmiştir:

“Reşit Galip Bey- Onlar nazariyattır.

Reis- Bütün milletin vekâletini haiz olan büyük millet meclisinin kudret-i kazaiyesini haizdir. Biz memleket nokta-i nazarından muhakeme yapıyoruz.

Kılıç Ali Bey- Nazariyatı bırakınız da cevap veriniz.

Lütfi Fikri- Nazariyat değil efendim. Mahkeme-i celileniz emrediyor, ben de söylüyorum.

Reis- Peşin söyledim. Müsterih olunuz. Hak ve hakikat ve memleketin istikbal ve selameti nokta-i nazarından vaziyetinizi tespit edeceğiz.

³⁹ İlk Mecliste, 10 Mayıs 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (ARMHG) I. Grup olarak adlandırılmıştır. İlk TBMM'deki 437 mebusun 202'si I. Grubun üyesidir. Temmuz 1922'de I. Grubun karşısında II. Müdafaa-i Hukuk Grubu yani II. Grup kurulmuştur. Hüseyin Avni Bey tarafından kurulan bu grup 63 mebusan oluşmuştur. II. Grup hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet*, İstanbul 2007.

⁴⁰ Mersin Mebusu Selahattin (Köseoğlu) Bey II. Grubun yedi kurucusundan biridir. Demirel, *age.*, s. 380.

⁴¹ 1923 seçimleri öncesi 15 Nisan 1923 tarihli Meclis oturumunda 334 ve 335 numaralı kanunlarla seçimlerin ve rejimin güvenliği için Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapılmıştır. Yapılan bu değişiklikle saltanatın kaldırılmasına dair 1 Kasım 1922 tarihli kanun aleyhinde sözlü, yazılı ve fiili eylemler vatan hainliği olarak kabul edilmiştir. Değişikliğe en büyük tepkiyi Lütfi Fikri Bey vermiştir. Lütfi Fikri Bey, *Tevhid-i Efkar*'daki makalesinde, “Böyle bir kanun ancak ihtilal devreleri ve onların da en vahim-i vihad bir şekil ve suret aldığı zamanlar için kabil-i tasavvurdur” diyerek değişiklik önerisini şiddetle eleştirmiştir. Tekin Demiraslan, “1923 Milletvekili Seçimleri ve Basın”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırşehir 2013, s. 80-81.

Lütfi Fikri- Maneviyatımı tespit etmiş olacaksınız. Arz ettim. Bunlar dimağındaki fikirlerdir, ilk defa emr-i devletleriyle meydana çıkıyor.

Reis- Millete göstermek istiyoruz.

Lütfi Fikri- Her halde cürüm telakki buyurmayacağınızı ümit ediyorum.

Müdde-i Umumi- Lütfi Fikri Bey bu mesele üzerinde çok ısrar ediyor. Heyet-i celileri de kendisine lazım gelen tebligatı yapmıştır. Fikir ve niyet ve ruhta istenilen amal ancak teşebbüs sahasına girdiği zaman cürüm olur. Okunan şey gazetelerde neşredilmiş olsa dahi 1923 tarihini muhtevi bulunması hasebiyle mürur-ı zamanda aff-ı umumi kanunu ilan edilmiştir.⁴² Bu cihetten müsterih olsun. Yalnız kendisini tarikat-i fesadiye meselesinden dolayı takip ediyoruz. Tarikat-ı fesadiyenin takip ettiği yol cumhuriyet aleyhindedir. Binaenaleyh kendisinin Tarikat-ı Salahiye ile alakadar olduğu maznunlardan birçok eşhasın ifadeleri ve evrakta mevcut başka vesaik ve delalil ile zan edilmektedir. Yalnız heyet-i celileri Lütfi Fikri Bey'in cumhuriyet aleyhtarı olduğunu millete göstermek için bunları okuyor. Tarihi 1923 değil 1910 bile olsa veyahut yeni tespit edilmiş bile olsa herhalde efkâr-ı umumiyyeye arz edilmesi elzemdir. Çünkü cürmü yalnız afaki olarak değil Lütfi Fikri Bey'in şahsiyeti itibariyle mütalaa etmek lazımdır. Lütfi Fikri Bey'in ne düşündüğünü heyet-i celileniz öğrenmeye mecburdur. Bunun neşredilmesi herhalde lazımdır.

Maznun- Müdde-i umumi beyefendinin beyanat-ı alileri beni temin etti”.

Bu konuşmalardan sonra Lütfi Fikri'nin 1923 yılına ait günlüğü okunmuştur. Lütfi Fikri 13 Mart 1923 tarihli günlüğünde Ocak ve Şubat aylarında defterine bir şey yazmadığını, zira bu aylarda bir fırka-ı siyasiye programı ve nizamname müsveddesi hazırladığını⁴³, hatta bu programı “teati-i efkâra” vesile olması için Meclisteki İkinci Gruba gönderdiğini yazmış ve şöyle devam etmiştir: “Esasen bu grup da bana büyük bir sempati gösteriyor. Böylece biz tedricen ağır ağır birleşmiş olacağız. Fakat niçin ve ne maksatla? Bu her iki tarafın ve memleketin menfaati için vazih ve sarih olarak tespit olunmalıdır. Hâlbuki maatteessüf hal-i harbin temadisi bu vuzuh ve sarahatin bir an evvel husulüne mani oluyor. Her şey gibi o da “inşallah harpten sonra!” formülüyle mütemadiyen tehhüre uğruyor.

Afak-ı siyasiye-i memleket çok muzlim ve bulutlu! .. Eğer bu Meclis kararı üzerine İngiltere taallül göstermezse artık bu sefer sulh-ı harici olur ümidindeyim. Ben bu babda oldu olalım İngiltere için tereddüt ve endişedeyim. Onun sulhu samimiyetle istediğine hâlâ kani olamadım. O daima işlerin tehhüründen kendisi için fayda beklemiştir. Kaldı ki bizim dört beş aylık vakayi-i dâhiliyemiz ona bu babda bir kat daha ümit ve cesaret verecek mahiyettedir. Memleket artık maatteessüf artık müttehit değildir. Hani o zafere kadar gelen devre! O vakit Ali Kemal ve nihayet yüzü geçemeyecek bir hizb-i kalil müstesna olmak üzere bütün millet Kuva-yı Milliye ile beraberdi.

⁴² TBMM tarihindeki ilk genel af yasası 7 Ocak 1922 tarihinde çıkarılmış ve bu tarihte toplam dört maddeden oluşan yasa ile cezalarının üçte ikisini tamamlayan mahkûmların kalan cezaları affedilmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan kısa süre bir sonra 26 Aralık 1923 tarihinde ikinci genel af yasası çıkarılmıştır. Bu düzenlemeyle, 29 Ekim 1923'e kadar işlenmiş suçlara verilen cezaların yarısı affa tabi tutulmuştur. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-tarihinde-af-yasalari-74638>

⁴³ Bu fırka program taslağı Lütfi Fikri'nin ilk hazırladığı program değildir. Lütfi Fikri 1912 yılında İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf'tan ayrı olarak Müceddidin adında bir fırka kurmak istemiş ve gazetesinde bir program yayınlamıştır. Ancak Bab-ı Ali Baskını olunca bu teşebbüsü akim kalmıştır. Bu fırka girişimi için bkz. Ahmet Ali Gazel “II. Meşrutiyet Döneminde Projede Kalmış Bir Fırka Teşebbüsü: Müceddidin Fırkası,” *Tarih ve Toplum*, 36/211, Temmuz 2001, 46-49.

Hâlbuki bu Teşkilat-ı Esasiye meselesinden sonra memleket azim bir tefrika içindedir. İngiltere elbette bunu görüyor ve ondan lazım gelen istihraç ve istintacı yapıyordu!..

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için ne dahi (?) illusion! Misak-ı Milli’de muvaffak olan azimleri mutlaka Teşkilat-ı Esasiye hususunda da maksada ermek için kâfi imiş! “Azim” yalnız kâfi gelemmez. Zaferi yalnız azim hazırlamamıştır. Muhitin yardım edemediği hususatta yalnız “azim” akim kalmaya mahkûmdur.

Zaten daha şimdiden müstakbel, görmeye alışmış gözler için az çok belirir olmaya başladı. Mustafa Kemal Paşa’nın balonu hilafet ve saltanat hakkındaki 2 Teşrin-i sani tarihli karardan sonra delindi. O vakitten beri sukut ediyor. Bunların yalnız biri yirmi Mustafa Kemal Paşa aşındırmaya kâfidir!... Bu münasebetle hatırıma geldi: Bizim bu şimdiki devremizin tarihte en ziyade benzetilebileceği devrelerden biri olan İngiltere devre-i inkılabiyesinde Cromwell hiç böyle hareket etmedi. Onun kendisine mahsus bir fikir ve kanaati yoktu. O herkesi memnun ve bütün mesuliyetleri Meclise tahmil etmek istiyordu. Pusu kurmuş fırsat bekliyordu.

Hâlbuki Mustafa Kemal Paşa bunun büsbütün aksini yapıyor. Şahıs itibariyle bu iyi bir not olabilir. Fakat o nispette de muvaffakiyetsizlik artar!..

Paşa’nın İttihat ve Terakki ile anlaşır anlaşamaması meselesi hâlâ bir sarahat ve vuzuh iktisap edemedi. İttihatçılar pek sulb adamlardır. İcabında her şekle girebilirler. Binaenaleyh bugün Paşa İttihatçılarla birleşirse akıbet bir Mahmut Şevket Paşa olmaya mahkûmdur. Zamanı geldi mi İttihatçılar onu bir encombrement⁴⁴ addederek istiskal edip bir tarafa atarlar yahut bir kurşun ile ecarter ederler!”.

Lütfi Fikri Bey günlüğünde, aynı kanaati bir önceki gün İzmir İktisat Kongresi’nde bulunmuş ve oradan yeni dönmüş bir kişide de gördüğünü ve bu kişinin kendine aynen şunları söylediğini yazmıştır: “İzmir’de Mustafa Kemal Paşa’ya anlattım ve hele Kâzım Karabekir Paşa’ya pek sarih olarak söyledim. İttihatçılar akıbet Mustafa Kemal Paşa’yı Nâzım Paşa mevkiine getirecekler ve bir kurşunla işin içinden çıkacaklar. Doktor Nâzım ve birçok mühim İttihatçılar el-yevm İzmir’dedir. Ve esasen muntazam olan teşkilatlarına bir kat daha kuvvet veriyorlar”. İttihatçılarla birleşip birleşmemek meselesi benim için de varittir. Bakılır ise mademki ben malum olan ilk risale ile Teşkilat-ı Esasiye’ye karşı pek sarih bir vaziyet almış oldum. Artık Mustafa Kemal Paşa ve taraftarını ile bir uçurum açılmış demektir. O halde gerek Ankara’nın iki numaralı grubu ve gerek İttihat ve Terakki’nin bakıyetüssüyufu benim en tabi müttefiklerim demektir. Kaldı ki bu kadar tırpan yemiş en büyük rüesasını kaybetmiş olan İttihat ve Terakki’nin bundan sonra saha-i faaliyette birinci rol oynayabilmesi müşahadat-ı tarihiyeye nazaran müstahildir. Zannolunur ki o daha ziyade ikinci derecede bir rol oynamaya mahkûm, bir second brillant kalmaya mahkûmdur. Eğer şu muhakemat ve tahminat doğru ise onlar ile ne için tevhid-i mesai edemeyim? Doğrusu bu mühim ve nazik bir meseledir”.

Lütfi Fikri Bey, 14 Mart 1923 tarihli günlüğünde de aynı konuya değinmeye devam etmiştir. Meşrutiyet Fırkası adıyla bir program ve dâhili nizamname müsveddesi hazırladığını, Ankara’da İkinci Gruba gönderdiğini ve barıştan sonra projeye hız verileceğini yazmıştır. Lütfi Fikri, programına önemi ikinci üçüncü dereceden konuları almadığını, durumun nezaketine binaen de açıktan açığa hükümdarlık taraftarı olmadıklarını belirttiğini, ancak bu kısa programdan maksadın tamamen tezahür ettiğini ifade etmiştir. Daha sonra şöyle devam etmiştir: “Yeni meselelerin

⁴⁴ tıkanıklık

programa ithalini fırka kongrelerine bırakıyorum. Nizamname-i dâhilîde ise eskiden yaptığımız gibi fırkayı memleketin bir nüfus idaresi haline getirmek istemedim. Tecrübeler nazaran yalnız merkez-i umumi ve şubeler teşkilatı yapmak ve onları İngiltere’de olduğu gibi propaganda merkezleri halinde bulundurmamak ve fakat fırkaya efrad yazıp kart verme gibi usullere rağbet etmemek bana daha pratik göründü. Ben bu fırkayı mutlaka inkişaf ettirmeliyim. İkinci Grupla olursa daha iyi olur. Yok, onlar tereddüt gösterirler ise merkezi İstanbul’da olmak üzere ahvalin en münasip ve en müsait tecellisinde ben bunu kendim yapmalıyım. Çünkü hükümet akıbet bir fırkanın eline gidecektir ve gitmelidir. Memleket hâlâ bir devre-i ihtilaliye yaşıyor. Bir memleketin mesut olması kat’iyen ihtilalciler eliyle olamaz. Bu emr-i hayr mutlaka onlardan sonra olacaktır. Bu Mustafa Kemal Paşa taraftarını -ki pek mahduttur- İttihatçılar ile akıbet birbirleriyle bıçak bıçağa gelecekler ve birbirlerini tahrip eyleyecekler. Şimdiden makul bir fırkanın esasatını kuracak olur isem tedricen o büyük ve kök atar ve ihtilalciler birbirini yedikten sonra o fırka bihakkın mevki-i iktidara gelir ve muhakkak memlekete büyük hizmet ifa eder.”⁴⁵

Günlüğü okunduktan sonra Lütfi Fikri, içinde bulunduğu haleti ruhiyeyi şöyle izah etmiştir: “Bendenizin vaziyetim yerinde rahat otururken bir rüzgârla çatıların uçup gitmesi ve kendisinin ortada kalması halini hatırlatıyor. Hiçbir gün hatır ve hayale gelmezdi ki samimi yazılarımla bu vaziyet karşısında kalayım. Yine samimiyetle ifade ediyorum ki pek nahoş şeyler var. Fakat memleketime hıyanet etmiş değilim. Hüsn-i adalet ve insafınıza müracaat ediyorum”.

Bunun üzerine Mahkeme Başkanı, “Böyle bir zihniyet samimiyetle kabil-i telif midir, siz söyleyiniz?” diye sormuştur. Lütfi Fikri de “Neşretmiş miyim?” diye mukabelede bulunmuştur. Daha sonra Başkan, “Edeceksin. Yani Vahdetin’i getireceksin?” diye devam edince Lütfi Fikri şöyle cevap vermiştir:

“Esağfurullah Meşrutiyet Fırkasını getireceğim. Bunu cumhuriyetin bahşettiğine kanaat ettiğim hürriyet-i içtihadı binaen arz ediyorum. Olabilir ki fazla safvet göstermişim. Malum-ı aliniz Fransa’da cumhuriyet olmasına rağmen resmen kral taraftarı fırkalar var. Sırf meşrutiyet silahlarıyla mücadele edecek fırkalara cumhuriyet-i idare müsaade etmiştir diye yapmışım. Bu da benim cumhuriyet-i idareye karşı emniyet ve merbutiyetimi gösterir. Fakat cumhuriyet-i idare sonradan ahval-i fevkalade dolayısıyla şiddetli hareket etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bendeniz de o suretle İstanbul İstiklal Mahkemesi’ne gitmişim ve orada mahkûm olmuşum. Fakat ondan sonra Büyük Millet Meclisi’nin affına mazhar olmuş ve intibah hâsıl etmişimdir. Müttefikân Büyük Millet Meclisi bendenizi affetmişti... Ondan sonra anladım ki su-i niyetten arı gördüğümüz için seni aff ediyoruz. İchtihadından dolayı böyle uzun müddet hapis tutmuyoruz, çıkarıyoruz. Fakat artık böyle şeylerle meşgul olma sus, denilmiştir. Ben bunu böyle telakki ettim ve bana artık namuskârane susmak düşer dedim ve ondan sonra kat’iyen siyasetle iştilal etmedim bir satır yazı yazmadım”.

Bu sözlerinden sonra Başkan, “Şimdi nasılsınız, kanaatleriniz tebdil etti mi?” diye sormuş ve yargılama şöyle devam etmiştir:

“Lütfi Fikri- Efendim cumhuriyet-i idareyi ele alalım. Cumhuriyet-i idare bir tarz-ı idaredir. Mutlak olarak cumhuriyet-i idare iyidir veya fenadır denilemez. Zamana göre beşeriyetin bir eser-i tekemmül olarak vücuda getirdiği bir şekli-i idaredir. Hakikat budur. Eski risalelerimde de bundan

⁴⁵ Günlüğündeki görüşlerinden dolayı gazetelerde Lütfi Fikri hakkında oldukça olumsuz yorumlar yapılmıştır. Bkz. “Lütfi Fikri Bey Nasıl Bir Adamdı?”, *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1341, s. 1.

uzun uzadıya bahsetmiştim. Cumhuriyet-i idarede reis-i cumhurun müntehib olacağına sülale takip etmesini kabul eden hükümetler vardır. Ezcümle Belçika, İngiltere tamamen buna bir misaldir. Orada da hâkimiyet-i millie tamamen inkişaf etmiştir. Reis-i devlet müntehib olacağına diğer şekilde olsun her devletin kendine mahsus ananâtı vardır. Onun hiçbir tesiri olamaz. Bendeniz meşrutiyet taraftarı olarak telakki olunuyorum. Fakat emin olunuz ki bendenizin meşrutiyet taraftarlığım bir seccadeci başının meşrutiyetiyle bir değildir.

Reis- Bir milletin şerifleri, seyitleri, padişahları, halifeleri millete hizmet edenlerdir (Seyyid-ül-kavmi hadim). Memleket bir Mondros Mütarekesi'yle inhilal derecesine gelmiş, her taraf işgal edilmiş millet gözyaşı döküyor elinden top, tüfek alınmış kan ağlıyorken başta mütefessih bir hanedan oturacak, padişah, halife olacak. Beyefendi, millet isbat-ı rüşet etmiştir. Millet kaniyla hâkimiyetini almıştır. Artık kimseye veremez! Binaenaleyh siz bundan ne hakla bahsediyorsunuz?

Lütfi Fikri- Bendeniz de onu arz edecektim. Müsaade buyrulsa idi itiraz-ı devletlerine meydan kalmazdı. Bendeniz böyle şeyler vardır demek istiyorum. Biz ilim intisabı iddiasındayız. Malum-ı devletleri ilim intisabında olanlar inkılabcı olamıyorlar. Tedrici tekâmül taraftarıdır. Ürküyoruz korkuyoruz. En fena bir şeyi tebdilde tereddüt ediyoruz ve kuşkuluyoruz. Halet-i ruhiyemiz böyle, meşrutiyet demekle hükümdarlığı göklere çıkardığımızdan değil, vücudunu kaldırmaktan korktuğumuzdandır.⁴⁶

Reis- Öyle değil, mugalata yapıyorsunuz. Bütün fikirlerinizi defterinizde tespit etmişsiniz. İstinat ettiğiniz esbab-ı mucibe İttihat ve Terakki'nin bakiyyetü's-suyûfu şu olacak, İkinci Grup şu olacak bu olacak meydan bana kalacak. İşte istinat ettiğiniz esbab-ı mucibe budur. İşte defterin önümüzde, sözlerin mugalatadır. Elan efkâr-ı umumiyyeye karşı mugalata yapmak istiyorsun. Bütün hayatınızda böyle yapmışsınızdır.

Lütfi Fikri- Müsaade buyurunuz 324 (1908) senesinden bu güne kadar dünya nazır oldu. Ben istese idim.

Reis- Buna dair hususi fikirlerin vardır. Ve kardeşinin de fikirleri vardır. Müdavele-i efkâr etmiş ve tamamen tespit etmişsiniz?

Lütfi Fikri- Belki yapılmıştır.

Reis- Evet istinat ettiğiniz nokta ne hukuk-ı esasiye ne teşkilat-ı esasiyedir. İstinat ettiğiniz nokta en çürük ve nazariyeniz memleketin felaketini davet edecek bir nazariyelerdir.

Lütfi Fikri- Efendim bendeniz şahsi olarak bir mevki yapmak isteseydim zaferden sonra herkesin dediği gibi tamamen ağaçların meyve vermeye başladığı zamanlarda kendimi tarik-i muhalefete atar mı idim.

Reis- O bir ruhtur, bir zihniyettir”.

⁴⁶ *Cumhuriyet*'te İzzet Ulvi, Lütfi Fikri'nin “Biz ilim intisabı iddiasındayız. Malum-ı devletleri ilim intisabında olanlar inkılapçı olamıyorlar. Tedrici tekâmül taraftarıdır” sözlerine tepki göstermiştir: “Lütfi Fikri... Söz söylemek, izah etmek bile zaittir. Şimdiye kadar memlekette Lütfi Fikri hep menfi çalışmış, zehrini sönmez ihtirasını bir türlü teskin edememiş, fikirsizliklerini bir türlü anlayamamış bir haindir. “Fikir de mi tekâmülcü olurmuş. Birden inkılabı anlayamamış, saltanat ilga edilirse karışıklıklar hâsıl olacak sanmış imiş”. İstikbali göremeyen, vücut bulan inkılabı anlayamayan bir birinin ilimden bahsetmesi garip olmaz mı? Hayır, maksadı her ne şekilde olursa olsun ihtirasını tatmin etmektir....”, İzzet Ulvi, “Mesul Kim”, *Cumhuriyet*, 456, 16 Ağustos 1925, s. 2.

Daha sonra Müdde-i Umumi Reşit Galip Bey araya girerek “Evvelen Anadolu ile anlaşmak için Anadolu taraftarlığının mahiyeti ve har bir surette neşriyatta bulunmaktaki kanaat ve maksatları tavzih edilsin. Ben bütün neşriyatında Anadolu taraftarlığı ve Anadolu’daki hareket-i milliyenin müdafaası cihetini görmedim. Fakat padişahlık müdafaasını gördüm. Orada diyorsunuz ki padişahım kendini sıkı tut, Anadolu kuvvetleniyor padişahlığı hilafeti muhafaza etmek istersek Anadolu’daki ussatla anlaşmak lazımdır. Böyle diyorsunuz. Gerek padişaha verdiğiniz hususi arizalarda gerek matbuata verdiğiniz makalat içinde benim anladığım budur” dedikten sonra “Binaenaleyh bu nokta iyice tespit edildikçe ben en hararetli Kuva-yı Milliye taraftardarlarımdanım demenize razı değilim” diye devam etmiştir.

Lütfi Fikri’nin buna cevabı şöyle olmuştur: “Anadolu ile temasımız gayet mahdut olduğu için burada hükümran olan halet-i ruhiyeye vakıf değilim. Zaferden sonra hâkimiyet-i milliye esasına müstenit cumhuriyet-i idare tesis ediyor. Bir her ne şekilde olursa olsun hanedan için hiç bir mesele yoktu. Ben bütün ruhumu açarak samimi olarak söylüyorum. Hanedanın ihracını istemiyordum. Bilhassa o zaman içinde Vahdettin tard edilmeli diyordum, oldu. Ondan sonra bir gün Vahdettin gelsin diye hatır ve hayale getirmedim. Fakat Vahdettin’den sonra da padişahlık kalksın diye de hatırıma getirmemişim. Nasıl ki Fransa’da ilk defa meşrutiyette hanedanı kaldırmadılar, hanedanı daima bir tarafa bırakarak millet inkılabını yapıyordu. Demek oluyor ki bu bize mahsus bir haldir. Ben hanedana ilişilmez zan ediyordum. Neşriyatımda buyurdıkları tarzda bir şey varsa onları Anadolu’ya meylettirmeye matuftur. Padişahım kendini kurtar Anadolu’yu ez tarzında bir şey aklıma gelmezdi ve gelemezdi. İlk defa Refet Paşa’nın İstanbul’a vürudunda bazı noktalarıyla bu mesele tecelli etmeye başladı. Binaenaleyh bendeniz sırf saltanatı ve hilafeti muhafaza etmek kaydıyla Kuva-yı Milliye müdafaası ettiğimi zan etmiyorum ve böyle tefsire uğrayacağından ümitvar değilim. Bu şekilde tefsire uğradığından dolayı çok müteessirim. Hatta bu makalelerden bir tanesini İstanbul İstiklal Mahkemesi’nde okumuşumdur. Evrakım yanımda olsa idi zat-ı devletlerine de arz ederdim. Makalemde Ali Kemal’e, bize sükûnet tavsiye ediyorsun. Selhhaneye giderken kurtulmuş hayvanlar vardır. Biz o kadar da mı olmayalım. Bizi kaderimizle yalnız bırakınız, belki kendimizi kurtarırız diyordum. Şimdi padişahlığı müdafaası ettiğimi söylemekliğiniz doğrusu pek gücüme gitti.

Lütfi Fikri’nin bu cevabı sonrası yargılama şöyle devam etmiştir:

“Reşit Galip Bey- Bütün neşriyatınızdan ve bütün makalatınızdan anlaşılacak nokta şudur ki: Anadolu’da çalışan insanların istihdaf ettikleri selamet-i milliye ve istikbal-i vatan gayeleri ikinci kademedede kalsın, hanedan kendisini kurtarmak için nasıl Fransızlarla İngilizlerle anlaşmış ise Anadolu’dakiler de anlaşsın ve bu anlaşma üzerine padişahlık kurtulsun. Şurada padişaha suret-i hususiyede yazılmış veyahut neşredilmiş bir mektubunuz var. Vahdettin’in atebe-i felek mertebesine hitap ediyorsun⁴⁷, Anadolu mücahitlerinden bahsederken tamamen ussat ve bağiler tabirlerini istimal ediyorsunuz?”

⁴⁷ Lütfi Fikri Cenevre’de iken, yeni padişah olan Sultan Vahdeddin’e 23 Ağustos 1918 tarihinde ilginç bir mektup yazmıştır. Lütfi Fikri bu mektubunda, Sultan Vahdettin’i meşrutiyetin “ilk hakiki padişahı” olarak nitelendirdikten sonra yıllarca mücadele ettiği İttihatçıların köklü bir yapıya sahip olduklarını, dolayısıyla dışlanmalarının memleket için hayırlı olmayacağı üzerinde durmuştur. Lütfi Simâvî, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 2004, 278-283. Lütfi Simavi Bey, Lütfi Fikri’nin bu mektubunu şöyle yorumlar: “Lütfi Bey’in kişisel ihtiraslarından uzak görünen bu tasarısı, dilinin ılımlılığı, fikirleri ve düşünceleri ile bir vatansızlık belgesi niteliği taşıyordu. Bu nedenle kendisini kalpten tebrik ettim”, Lütfi Simavi, *age.*, s. 283.

Lütfi Fikri- Efendim o zaman başka türlü yazılabilir mi idi?

Kılıç Ali Bey- Yazmaya mecbur mu idin?

Lütfi Fikri- Fakat orada diyorum ki bunlar sizin evlatlarıdır, siz bunlarsız bir şey yapamazsınız. Bu memlekette onlarsız bir şey yapmak felakettir.

Reşit Galip Bey- Sizi bu şekilde yazmaya sevk eden nokta hanedandır. Hanedan için endişe his ediyorsunuz ve o endişeyi kendisine telkin etmek istiyorsunuz?

Lütfi Fikri- Öyle mi, yoksa hanedanı itaate sevk etmekle memleketin matlup olan vahdet ve selametini daha kolay temin etmek endişesi midir?

Reşit Galip Bey- Yazınızdan bunu anlayabilmek için ayrıca izahat-ı alilerini dinlemek lazım geliyor.

Lütfi Fikri- Efendim demin de arz ettim. Benim bu makalemde bazıları o zaman Anadolu Ajansı tarafından Anadolu’da tamim olundu.

Reşit Galip Bey- Sonra dediniz ki: İlim ile mütevaggil olmak itibariyle inkılap şeklinden ziyade tekâmül şeklini benimseriz ve o yol üzerinde yürümek isteriz. Şimdi şu hatıradaki mevzu-ı bahs edilen İttihatçılarla Mustafa Kemal Paşa taraftarlarının bıçak bıçağa gelerek birbirlerini tahrip etmeleri ve ondan sonra sizin teşkil edeceğiniz fırkaya meydanın boş kalması tasavvuru da kanun-ı tekâmül ilmi iktizasından mıdır?

Lütfi Fikri- Efendim inkılap tarihini yazan, herhangi bir ihtilal tarihini yazan hukukşinasın eserlerini tetkik ederseniz bu fikirleri görürsünüz: “İhtilal çocuklarını yer” derler. Bendenizin oraya yazdığım ihtilal hakkında takarrür etmiş hakayık-ı ilmiye ve içtimaiyedir diyemem. Acaba mütalaatım doğru çıkıyor mu, çıkmıyor mu diye kendimi bir yoklamaktan ibarettir.

Reşit Galip Bey- Beyefendi için içine şahsi tasavvurlarınız doğrudan doğruya şahsınız mevzu-ı bahs olduğu için şu mütalaat-ı ilmiye temenni mahiyetini alıyor. Bunlar birbirlerini yesinler, öldürsünler ortada leşleri kalsın ben de o leşlerin üzerine çıkayım diyorsunuz.

Lütfi Fikri- Estağfurullah efendim.

Reis- Öyle ya meydan size kalacak. O onu vuracak öbürü diğerini vuracak meydan size kalacak. Teşkil edeceğiniz fırka faaliyete geçecek. Yazdıklarınız aynen şunlardır: “Akıbet birbirleriyle bıçak bıçağa gelecekler, birbirlerini tahrip edecekler. Şimdiden yeni fırkanın tohumunu atacak olursam tedricen büyür, kök atar ve ihtilalciler birbirini yedikten sonra o fırka mevki-i iktidara çıkar” diyorsunuz.

Lütfi Fikri- Rica ederim efendim bir recül-i siyasi bir fırka yaptığı vakit rüzgara pamuk ekmek kabilinden bir şey yapar mı. Zamanı görür, kendisinde haklı veya haksız bir kanaat hâsıl olur. Herhangi bir adam fırka yapar da onun hiç olduğunu kabul eder mi.⁴⁸

Reis- Fırka vatan içindir, gayesi vatanın alâsıdır. Böyle bir takım ihtilallerin neticesine istinat ettirilecek ve memleketin dâhili ve harici vaziyeti nazar-ı dikkate alınmayacak, ondan sonra birbirimizi yiyeceğiz, sen de fırka teşkil edeceksin. Senin bu tasavvurun vücuda gelirse vatan ne olur ve harici düşmanların istediği de sizin istediklerinizden başka bir şey midir?

⁴⁸ “Lütfi Fikri Bey’in Mahkemesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 1486, 29 Temmuz 1341, s. 1-2.

Lütfi Fikri- Efendim başka türlü ne yapabilirdim. Müessir rol oynayamam. Mütalaatımı kimseye arz edemem. Zafere kadar az çok min gayr-i haddin çalıştım. Onları hulus-ı niyetle yazdım. Vatanperverlikle yazdım. Fakat beyefendi ondan bazı kuyud-ı ihtirazi dermeyan ediyorlar. İhtihatlarıdır. Zaferden sonra ahval büsbütün başka türlü tecelli etti. O tecelli eden ahvalde bendenizin bir rolüm yok. Bir mebus değilim ki fikrimi söyleyeyim. Bana susmak kaldı. Zan ederim ki her okumuş adamın böyle bir hatıratı vardır. Hatırat demek şahsın dimağıdır. Bir insan müteessir zamanı olur, kötü düşünür. Bazı zaman olur münşerih olur, iyi düşünür. Hiçbir gün hatır ve hayale gelmemiş ki bu hatıram mahkeme-i alilerine gelecek ve burada bunun hakkında izahat vereceğim.

Reşit Galip Bey- Şunu söylemek lazımdır ki bu kadar meşum düşünenler, kaydedenler pek nadirdir.

Reis- Düşünceleriniz pek meşumanedir. Düşünceleriniz memleketin felaketini davet edecek düşüncelerdir.

Lütfi Fikri- O sırada birisi bendenize gelip de aman şu felaketin önüne gitmeyelim demiş de, hayır ben öyle istemiyorum evvela bunlar birbirlerini kırsınlar falan demiş miyim. İşte beyefendi o zaman vicdansız olmaklığım lazım gelir”.

Daha sonra Mahkeme Başkanı, Müdde-i Umumi Reşit Galip Bey’in soruları olacağını belirttikten sonra Lütfi Fikri’nin bunlara cevap vermesini istemiş ve yargılama şöyle devam etmiştir:

“Reşit Galip Bey- “Bir program ve nizamname yaptım ve İkinci Grup aza-yı müteneffizesine gönderdim” diyorsunuz. Bu İkinci Grup azayı müteneffizesi diye telakki ettiğiniz zevat kimlerdir?

Lütfi Fikri- Demin arz ettim efendim, Selahattin Bey.

Reşit Galip Bey- Fakat bu “azayı müteneffizesine” kelimesinde bir cem manası var.

Lütfi Fikri- O sırada ismi geçen zevat.

Kılıç Ali Bey- Kimlerdir bir de sizin ağzınızdan işitelim

Lütfi Fikri- Hatırıma Selahattin Bey geliyor.

Reşit Galip Bey- İkinci Grup denildiğine göre o vakit Birinci Grup da vardı. Mütalaanız neden dolayı İkinci Grup aza-yı müteneffizesine gönderilmiştir de Birinci Grup aza-yı müteneffizesine gönderilmemiştir. Mademki siz İstanbul’da bi-taraf olarak memleket için bazı şeyler düşünüyorsunuz.

Lütfi Fikri- İhtimal ki İkinci Grubu meşrutiyete daha müsait görmüşüm de onlara yazmışımdır.

Reis- Memleketin en mühim aksamını düşman işgal etmiş muharebe devam ediyor. Bütün millet silahaltında aç, açık, sefil bir taraftan kağnılarla cephaneye taşıyor, o da bulunmazsa arkasında taşıyor. Düşmanın, henüz memleket dâhilinde bulunduğu bir sırada İkinci Grubu o suretle bir vaziyet almış mevkiinde görüyorsunuz ve onları daha ziyade teşvik ediyorsunuz.

Lütfi Fikri- Hayır efendim bunlar istihbarat kabilindedir, bunu gönderdim ise de sulhun tesisinden sonra tatbik edilmesi lazım olduğunu da yazdım.

Reşit Galip Bey- “İkinci Grupla böylece tedricen ağır ağır birleşmiş olacağız. Fakat niçin ne maksatla?” diye bir sual soruyorsunuz.

Lütfi Fikri- Demek daha mühim imiş efendim.

Reşit Galip Bey- Böyle niçin ne maksatla birleşilmiş olduğunu bilmemek bilhassa sizin gibi siyasette, politikada üstat geçinen zevat için layık mıdır?

Lütfi Fikri- Efendim arz ediyorum. Yalnız benzeniz cumhuriyet-i idarede böyle şekl-i idarenin harici bir fırka, meşrutiyet fırkası yapılabilir kanaatinde idim. Fakat bunun imkânı olmadığı Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda takarrür ettiği vakit hepsini bıraktım. Bu yazıları Fransa'da olduğu gibi cumhuriyet-i idare dâhilinde meşrutiyet fırkasının tesis edebilmesi ihtimali üzerine yazmışımdır.

Reşit Galip Bey- Siz daha meşrutiyet hakkındaki efkâr ve mütalaanızı neşretmeden evvel defterinizdeki hatıratınıza nazaran bu grup size bir sempati göstermiştir.

Lütfi Fikri- Bendenizin ilk risalem⁴⁹ daha evvel çıkmıştır. Bu ondan sonradır.

Reşit Galip Bey- O risaleden sonra mı aranızda sempati başlamıştır.

Lütfi Fikri- Evet efendim.

Reşit Galip Bey- Şu halde sizin nokta-i ittihadınız meşrutiyet oluyor.

Lütfi Fikri- Efendim Avrupa'da parlamento hayatı pek gariptir.

Reşit Galip Bey- Bu vakayi Türkiye'de cereyan ediyor, hadise burada iken misaller için daima Avrupa'ya gitmek caiz değildir.

Lütfi Fikri- Bendeniz oradan mülhem olarak bir fırkayı ekalliyete düşürebilmek için iki fırka birleşebilir fikrini kabul etmişim. Fransa'da bu çok olur. Fransa'da daha yakın zamanlarda oldu. Fransa'da sosyalistlere karşı merkez fırkaları meşrutiyet taraftarlarıyla ittifak etmişlerdir. Bunlar parlamenter şeylerdir. Daima olur. Belki benzeniz bu şeyden mülhem olarak yazmışım.

Reis- Şu halde Fransa'nın bugünkü vaziyetine nazaran düşünüyorsunuz.

Lütfi Fikri- Evet efendim.

Reis- Fransa'nın cumhuriyete geçtiği zamanı hatıranıza getirseniz inkılabın icabı olarak bugün hiç birinizin yaşamaması lazım gelirdi. Niçin Fransa'nın yalnız bugünkü günü ile mukayese ediyorsunuz.

Lütfi Fikri- Hükümet-i cumhuriyetimiz son asar-ı tekâmül ve terakkiyi gösterecektir.

Reşit Galip Bey- Yine notlarınızda “kaldı ki bizim dört beş aylık vakayi-i dâhiliyemiz ona -yani İngiltere'ye- bir kat daha ümit verecek bir mahiyettedir. Maatteessüf memleket artık müttehid değildir” diyorsunuz. Memleketteki adem-i ittihadın memleket için mahza felaket olacağını pek güzel takdir buyurduğunuz halde fırka-i muhalife olarak tanıdığınız bir grubu müttemadi ilhama tenezzüle körüklemek suretiyle..

Lütfi Fikri- Program göndermişimdir efendim, körüklemek değil. O da sulhtan sonra tesis edecek bir fırka için.

⁴⁹ Lütfi Fikri Bey meşrutiyeti ilk olarak 1922 yılında kaleme aldığı “Hükümdarlık Karşısında Milliyet Mes'uliyet ve Tefrik-i Kuvâ Mesâili” adlı bir risale ile savunmuştur. Bunun arkasından da 25 Eylül 1923 tarihinde de “Meşrutiyet ve Cumhuriyet” adlı risalesini yayımlamıştır.

Reşit Galip Bey- Efendim bir fırka-i muhalife vardır. Siz bu fırka-i muhalifeye kuvvet vaat ediyorsunuz. Diğer taraftan da diyorsunuz ki: Memleketin vaziyeti muhaliflere tahammül edecek bir mertebede değildir, adem-i ittihat memleket için bir felakettir. Tehlikeli tasavvur ettiğiniz şu vaziyete göre sizden intizar olunurdu ki muhalefeti daha ziyade teşvik edecek bir müdahale değil, muhalefeti ortadan izale ve vahdeti temin edecek bir müdahalede bulunasınız.

Lütfi Fikri- Arz edeyim efendim, bunun emsali çoktur. Çok defa böyle meşrutiyet taraftarları birleşirler. Hatta Fransa'da 40 sene evvel böyle olmuştur. Malum-ı devletleridir ki Almanya orduları Fransa'ya girdikleri vakit meclis Bordo'ya iltica etmiş idi. Bordo'da (Pacte de Bordeaux) diye bir ittifak vardır. Bu ittifak cumhuriyet ve meşrutiyet fırkaları arasında olmuştur. O ittihat şu idi ki...

Reis- Yani onların kral taraftarlarının Prusyalılarla ittifak ederek Fransızları boğmak istediğinin nazariyesi olarak biz de Vahidettin taraftarlarının...

Lütfi Fikri- İstirham ederim efendim, müsaade buyurunuz. Bordo'da cumhuriyet taraftarlarıyla meşrutiyet taraftarlarının (Pacte de Bordeaux) namıyla imza ettikleri bir şey vardır. Bunlar dediler ki şu 23 sene zarfında aramızda katiyen cumhuriyet ve meşrutiyet lakırtısı olmasın. Bir müdafaa-i milliye hükümeti teşekkül etsin ve bu hükümet kat'iyen bu meseleleri mevzu-ı bahs etmesin. Ta ki düşman memleketten çıkar ve biz bize kalırız. O zaman bunları ara-yı umumiyyeye arz ederiz. Ve bu suretle yapılmış olan Pacte de Bordeaux iki buçuk sene kadar devam etmiştir. Ve çok hayırlı asar vücuda getirmiştir. Ve o Pacte de Bordeaux dâhilinde Mösyö Tiyer reis-i cumhur olmuştur. Biz bu fırkayı hazırlamakla beraber okuduğunuz şeyler dairesinde hükümetten hariç olarak teşekkül eden fırkanın hükümeti haiz olan fırka ile Pacte de Bordeaux dairesinde, bu meseleleri kat'iyen bahse etmeyelim, selamet-i vatan için şöyle yapalım, böyle çalışalım diye her türlü müzakeratta bulunabilirdi.

Reşit Galip Bey- Sizin en samimi hislerinizin ma'kesi olan defterinizde buyurduğunuz ittihat-ı efkâra müteallik edna mülhaza yoktur.

Lütfi Fikri- Mektuplarımda vardır.

Reşit Galip Bey- İngiltere'nin müşkülât çıkardığını söylediğiniz ve tatbik ettiğiniz bir zamanda siz memleketteki muhalif fırkaya daha ziyade bütün müzaheretinizi vererek ittihatızlığı teşvik ediyorsunuz.

Lütfi Fikri- Efendim bir program göndermişimdir. Eğer bu program kabul edilse idi ve bir cumhuriyet fırkası kabul olursa idi. Bu tesis ettikten sonra fırkalar tabii birbirileriyle döğüşmez. Meşrutiyet silahı ile yekdiğerine mukabele ederler.

Reşit Galip Bey- Mademki bu kadar güzel düşünüyorsunuz onları muhalefetlerinde bir nizam ve intizam altına alacak, daha ziyade takviye edecek bir şekil tercih edeceğiniz yerde bir nasihatname gönderebilirdiniz. Eğer onların nezdinde sizin için bir sempati husule gelmiş ise orada diyebilirdiniz ki muhalefetinizi bırakınız, sulh olsun ondan sonra esas üzerinde yürürüz.

Lütfi Fikri- Efendim bu rüşeym halinde kalmış bir şeydir. Belki inkişaf etse idi, Meşrutiyet Fırkasının teşkilinden sonra, bendeniz pekiyi hatırlıyorum. Pacte de Bordeaux hakkında yazılarım vardır.

Reşit Galip Bey- Belki olabilirdi. Fakat bu ihtimalin pek baid olduğu söylenmelidir.

Lütfi Fikri- Olabilir efendim”.

Müdde-i Umumi Reşit Galip Bey daha sonra konuyu Lütfi Fikri'nin günlüğünde Mustafa Kemal Paşa için kullandığı cümleye getirmiştir. Reşit Galip Bey, Lütfi Fikri'ye günlüğünde Mustafa Kemal Paşa için yazdığı “Zaten daha şimdiden müstakbel, görmeye alışmış gözler için az çok belirir olmaya başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın balonu hilafet ve saltanat hakkındaki 2 Teşrinisani tarihli karardan sonra delindi. O vakitten beri sukut ediyor” cümlesini hatırlattıktan sonra bu “sükûtun” hâlâ devam edip etmediğini sormuştur.

Lütfi Fikri'nin buna cevabı “Efendim ben kendi halimde oturuyorum zan ederken üzerinden sakfı alınmış bir adam vaziyetinde kaldım” dedikten sonra şöyle olmuştur: “Bendeniz o vakit saltanat ve hilafeti kaldırmak memlekete bir zaaf getirir fikrinde bulunmuşumdur. Fakat bir emr-i vaki olmuştur. Hatta son iki tevkifim arasında şimdiki ricalden bir kaçı ile Serkl Doryan'da oturuyorduk, orada böyle bahisler oldu. Niçin bu mektubu halifeye yazdın dediler. Ben de, beni onlara mensup birisi mi zan ediyorsunuz. Bu müessesenin içinde altı yüz senedir oturuyorlar, bunları memlekette zor çıkarırız zan ediyordum. Ben onları bir temelin kilit taşı gibi görüyordum. Hatta görüştüğümüz zevattan birisi hayır! Bir kanser tümürüdür. Kilit taşı değildir dedi. Bu zevatın ismini de söyleyebilirim: Şükrü Kaya Bey! Temenni ederim öyle olsun dedim, efendim emr-i vakilerinde büyük bir şey vardır. İnkılap olmuş. Çok şükür memleket çökmemiş, kilit taşı olmadığı anlaşılmış. İnşallah zat-ı alinizin buyurduğu gibi bir kanser tümörü olduğu tecelli eder dedim. Hatta orada diğer mebus bir zevat da vardı. Temenni ederiz ki böyle olsun dedik. Bendenizin o vakit ki halet-i ruhiyem başkadır, şimdiki halet-i ruhiyem başkadır. Biz ki tekâmülcüyüz diye iddia ediyoruz. Emr-i vakilerin bir şeysi yoktur. Bir şey yapmak ne kadar zorsa yapılmış bir şeyi iade etmek de o kadar zordur”.

Bu cevaptan sonra Reşit Galip Bey, “İttihatçılarla birleşip birleşmeme meselesi benim için de varittir” diyorsunuz. Biraz daha yukarı satırlarda İttihatçılara en meşum rolü veriyorsunuz. Yani Türk tarihinde bütün Türk Milletinden şimdiye kadar kimsenin ihraz edemediği bir mertebe-i muhabbet ve mertebe-i tebcili ihraz etmiş olan bir zatı öldürmek rolünü onlara veriyorsunuz” diye devam edince Lütfi Fikri, “Mütalaa olarak söylüyorum” demiştir.

Reşit Galip Bey, “Bunu yapabilecek adamlardır diyorsunuz ve biraz daha aşağıda “İttihatçılarla birleşip birleşmemek meselesi benim için de variddir” buyuruyorsunuz. Bu kadar meşum efare tasaddi edebilecek bir kabiliyet-i redîede gördüğünüz insanlarla nasıl olup da birleşebilmek tasavvurunda bulunuyorsunuz. Siz ki politika sahasında idealist olarak on beş seneden beri yürümüş olmak iddiasındasınız” diye devam edince Lütfi Fikri'nin buna cevabı şöyle olmuştur:

“Efendim zaten silsile-i kelim da bunu gösteriyor ki bunlar sinema filmi gibi hatırıma gelen şeylerdir, oraya koymuşum. Birinci sahife ile ikinci sahife arasında kat'i bir rabita olmak lazım gelir. O gün öyle düşünmüşüm yazmışım. Olabilir ki benim gibi meşrutiyetperver bir adamın, öyle her şeyi kanun dairesinde yapmak isteyen bir adamın bunlarla müttefik olması bunlardaki komitecilik hissine izale eder. Bu gibi muhtelif unsurların faidesi yekdiğerine görülmüştür. Yani birbirine faidesi dokunmuştur. Şimdi bir komite olur, bu komite kendi başına kalırsa komiteciliğinde devam eder. Fakat o komitenin yanına sırf kanun dairesinde hareket etmek isteyen bir unsur gelirse o galebe eder. Hatıramın altında bakiyyetü's-süyûfdan bahsediyorum. Belki İttihat ve Terakki ile birleşirsek biz onların arkasından gitmeyiz, onları bizim arkamızda görürüz. Çünkü rüesası gitmiştir. Şimdi rüesa gidip de komitenin idaresi ikinci, üçüncü derecedeki zevata geçince komitenin o kadar kıymeti kalmaz. Bendeniz eğer böyle hala komitecilik peşinde koşanlar ile

birleşmek istiyorsam, onlarla ittifakı mevzu-ı bahs etmiş isem daha evvel onlarla niçin birleşmemişim. Onlarla daha evvel birleşebilirdim”.

Mahkeme Başkanı, Lütfi Fikri'nin günlüğünde İzmir'deki temaslarından bahsettiği kişinin görüştüğü İttihatçıları sormuştur. Lütfi Fikri, birçok kişi olduğunu ancak hatırına gelmediğini söylemiştir.

Daha sonra Mahkeme Başkanı Lütfi Fikri'ye 1923 yılında hapisanede iken Şeyh Said İsyanı sırasında idam edilmiş olan Kör Sadi⁵⁰ tarafından kendisine gönderilen bir gazeteyi sormuştur: “Hapishanede bulunduğunuz sırada “hapishane-i umumiye de şecaat-ı medeniyenin sarsılmaz kahramanı mahkeme-i İstiklaliyenin ilk kurbanı, vatanın sertac ve ibtihacı ve memleketin öz evladı, hulasa memleketin gözbebeği olan mir-i muhterem Lütfi Fikri Beyefendi Hazretlerine takdim” diye bir gazete gönderilmiş. Bu gazeteyi size memleketin parçalanması için çalışmış ve bugün idam edilmiş bulunan Kör Sadi göndermiş”.

Daha sonra yargılama şöyle sürmüştür:

“Lütfi Fikri- Görüyorsunuz ki gazeteyi açmamışım bile.

Kılıç Ali Bey- Hatıra olarak saklamışsındır?

Lütfi Fikri- Efendim o zaman birçokları yazmıştır göndermiştir, yalnız ondan almamışımdır.

Reis- Bu Kör Sadi ile nereden ve nasıl tanışırsın?

Lütfi Fikri- Evvelden hiç tanışmadım. Belki hapishane-i umumiye diğer ziyaretçiler meyanında gelmiştir. Bilmiyorum.

Reis- Şahsen tanıyorsunuz?

Lütfi Fikri- Kısa boylu, siyah sakallı birisidir zannederim.

Reis- Konuşuyor musunuz?

Lütfi Fikri- Hapishaneye gelmiştir. O vakit ziyaretime bin kişiden fazla geldi. O meyanda belki bu da gelmiştir.

Reis- Siz bu adamı çok iyi tanırırsınız. İstanbul'dan düvel-i itilafiye henüz çıkmamıştı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilatı yapılmakta idi. İntihabat istihzaratı da vardı. Bu Kör Sadi ve Askeri Hoca⁵¹ bir liste tertip etmişler, listeye zat-ı alinizi de dâhil etmişlerdir. Siz bahusus ki mebusluğu daha ziyade görüşmek ve anlaşmak suretiyle kabul taraftarısınız. Yani siz Askeri Hoca'yı ve Kör Sadi'yi tanırırsınız değil mi?

Lütfi Fikri- Mukaddesatım üzerine yemin ederim ki Askeri Hoca'yı tanımam.

⁵⁰ Şeyh Said İsyanı'na karışan Kör Sadi (Abdullah Sadi) Şark İstiklal Mahkemesi'nce idam cezasına çarptırılmış ve Kör Sadi 27 Mayıs 1925 tarihinde Diyarbakır'da idam edilmiştir. Nihal Esen, “Şeyh Sait İsyanında Abdullah Sadi (Kör Sadi)'nin Faaliyetleri ve Yargılanması”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, s. 93-102.

⁵¹ Şeyh Said ayaklanmasını desteklediği gerekçesiyle 27 Mayıs 1925 Diyarbakır İstiklal Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen ve Hoca Askeri lakabıyla anılan Mehmet Askeri hakkında geniş bilgi için bkz. Erol Akcan, “Türkiye Cumhuriyeti'ni Laikleştiren İnkılapların Taşradaki Yansıması: “Hoca Askeri Olayı”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 59, Kasım 2017, s. 160-176.

Reis- Listeyi görmediniz mi?

Lütfi Fikri- Kat'iyen efendim. Hapishaneye gelenler arasında bu Sadi de gelmiştir zan ederim.

Reis- Burada Askeri Hoca'ya da aynı sualleri sorduk. İsminizi listeye koyduklarını itiraf etti. Ben hatırlıyorum. Müdafaa-i hukuk namzetlerinden 6-7 kişiyi ileri koymuşlardır. Ondan sonra siz, Ali İhsan Paşa, mabeynci bilmem kimlerle beraber ve size sempati gösterdiklerinden bahsettiğiniz İkinci Gruptan bazılarıyla beraber isminizi koydular. Yakinen anladım ki beraber çalıştınız, anlaştınız ondan sonra o liste tertip edilmiştir.

Lütfi Fikri- Kat'iyen efendim. Mukaddesatım namına yemin ederim ki listeden haberim yoktur.

Reis- Seyyid Abdülkadir⁵² ile tanışır mısınız?

Lütfi Fikri- Seyyid Abdülkadir'le aramızda ihtilaf vardı. Mesele şudur: Melek Hanımla Suadiye'deki köşkleri için bir ihtilaf hâsıl olmuştu. Bunu Seyyid Abdülkadir eytamdan almış, kendisindeki senetle duvar içindeki bir kısmın kendisine ait olduğunu iddia ediyor. Yani 25-27 dönüm yerine 47 dönüm almak istiyor. O kısmı ise sahib-i evvel Sadi Bey veresinden Melek Hanım almış. Bunların işleri uzun sürmüş. 3 sene ihtilafta kaldılar. Nihayet iş temyize kadar gitmiş. Bir gün bendenize geldiler, sizi hakem yapalım, bizim davamızı hal u fasl ediniz dediler. Bendeniz de vicdanıma ve hukuka istinat ederek davayı Abdülkadir'e kaybettirdim. Ondan dolayı Abdülkadir bana muğber oldu. Evrakı da zannedersem yazıhanemde duruyor.

Reis- Oğulları ile münasebetin?

Lütfi Fikri- Maslup olan oğlu⁵³ da bu dava münasebetiyle yazıhaneme gelmiştir.

Reis- Bedirhanilerden Emin Beyle tanışır mısınız?

Lütfi Fikri- 15 sene evvel görmüşümdür.

Reis- Beraber çalıştınız mı?

Lütfi Fikri- Kat'iyen efendim, bendenizin mebusluğum zamanında bir iki defa Meclis Mebusan'a ziyaretime geldi zannederim. Beyaz sakallı bir zat olsa gerektir. Sağ olup olmadığını bile bilmem.

Reis- Kâmuran Ali ve Celadet Ali Beyleri⁵⁴?

Lütfi Fikri- Bu isimleri şimdi işitiyorum.

Reis- Bir semtte oturuyorsunuz?

Lütfi Fikri- Affedersiniz beyefendi, şimdi hatırladım. Kâmuran Ali Bey Baroda mukayyet avukattır. Bütün avukatları tanıdığım gibi onu da biraz tanırım. Hatta bendenize karşı hürmetsiz bir mektup yazmıştır. Bendenizden birisinin alacağı varmış, güya bu onun vekâletini alıyor, müekkilim paranın tahsilini bendenize emretmiştir tarzında bir mektup göndermişti. Bendeniz de bir avukat

⁵² 17 Ekim 1918 tarihinde teşkil kurulan Kürt Teali Cemiyeti'nin başkanı olan Şeyh Abdülkadir, Şeyh Said ayaklanmasını desteklediği gerekçesiyle Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve 27 Mayıs 1925'de idam edilmiştir. Tunaya, *age.*, II, s. 198.

⁵³ Şeyh Said İsyanında Seyyit Abdülkadir ile beraber oğlu Seyyit Muhammet de idam edilmiştir.

⁵⁴ Bu kişiler Bedirhan ailesinden iki kardeşdir.

nasıl olur da baro reisine müracaat etmeden haklı haksız olduğunu bilmeden böyle bir mektup nasıl yazılır diye baro meclis-i inzibatına verdim ve ceza verilmesini talep ettim”.⁵⁵

Mahkeme Başkanının Lütü Fikri’ye irtibatının olup olmadığını sorduğu bir kişi de Şerif Paşa⁵⁶ olmuştur. Lütü Fikri Şerif Paşa’yı ilk defa Cenevre’de gördüğünü ve kendisine barış konferansında Kürtlerin temsilcisi olmasını önerdiğini, ancak bunu kabul etmediğini söylemiştir:

“Lütü Fikri- Şerif Paşa’yı ilk defa Cenevre’de gördüm. Biz Cenevre’de idik, Şerif Paşa da Paris’ten Cenevre’ye geldi. Oradaki Kürtler tarafından bir grup yapmak istiyor ve o grup namına murahhas olarak Paris’e gitmek istiyordu. Bendeniz ruy-ı iltifat gösterdim. Nazikâne görüştük. Fakat buna taraftar olmadım. Sonra bu Paris’e gitti. Bir gün kendi imzasıyla ve hariciye nezareti vasıtasıyla bendenize bir telgraf gönderiyor. Bendenizi Fransa konsoloshanesine çağırdılar. Elime bir telgraf uzattılar. Açtım, okudum. Şerif Paşa diyor ki Kürt cemiyetleri seni ve beni delege olarak intihap ettiler. Hemen geliniz. Hemen cevap verdim dedim ki bütün Osmanlıları temsil için gelmeyi maatteşekkür kabul ederim. Fakat yalnız Kürtleri temsil için gelmem.⁵⁷ Bu sonradan zan ederim zat-ı alinizin de bulunduğunuz mecliste mevzu-ı bahs olmuş ve bu telgraf okunarak alkışlanmışım. *Takvim-i Vekayi*’de vardır.

Reis- Demek o mesele ile alakanız yoktur?

Lütü Fikri- Kat’iyen efendim.

Reis- Şimdi bu *Sada-yı İslam* gazetesinde Abdullah Sadi ve onun arkadaşları olan Askeri Hoca vesairelerin çıkardığı şu gazetede bir iki ayet vardır. Bu ayetler doğrudan doğruya Tarikat-ı Salahiye’nin alem-i İslam’a karşı istimal ettiği ve serlevha makamında kullandığı ayetlerdir. Dolayısıyla zannediyorum ki sizin Abdullah Sadi ile herhalde daha yakın irtibatınız vardır.

Lütü Fikri- Hayatım bahasına olsa yalanı kabul etmem efendim. Hilaf-ı hakikat bir şey söylemem. Bendeniz bunu hapishanede beni ziyarete gelenlerden biridir zan ediyorum. Tarihine bakılırsa hapishanede iken bu gazeteyi getirdiği anlaşılır. Fakat yemin ederim ki bu gazeteyi okumamışım ve buyurduğunuz ayeti görmemişimdir. Şimdi zat-ı alilerinden işitiyorum. Oradan yolluyorlar buradan yolluyorlar zat-ı alinize gelmiyor mu efendim. Ne yapayım. Kimisi vesika diye saklar, kimisi yırtar. Bendeniz yırtıp atamam. Kırk senelik mektuplarım çıktı. Bu da bu suretle kalmıştır. Hoca Askeri’yi de hiç hatırlamıyorum. Kat’iyen görüşmemişimdir”.

Bu diyalogdan sonra Mahkeme Başkanı Ali Bey, Lütü Fikri’ye gerçek dava konusu olan Tarikat-ı Salahiye’yi sormuştur. Başkan, Lütü Fikri’ye Mütareke senelerinde İstanbul’da bulunduğu zaman Tarikat-ı Salahiye hakkında bilgisi olup olmadığını sormuştur. Lütü Fikri’nin buna cevabı net olmuştur. Lütü Fikri, doğruyu söylediğini tekrarlayıp hayatı bahasına yalanı kabul

⁵⁵ “Lütü Fikri Bey’in Muhakemesi”, *Hakimiyet-i Milliye*, 1487, 30 Temmuz 1341, s. 1-2.

⁵⁶ Kürt Şerif Paşa olarak da bilinen Şerif Paşa’nın hayatı için bkz. Ali Birinci, “Şerif Paşa, Mehmed”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Ankara 2010, s. 1-2.

⁵⁷ 3 Mayıs 1919 tarihli *Tasvir-i Efkâr*’da Lütü Fikri’nin sulh konferansında Kürtlerin hukukunu koruyacağı yazmaktadır (“Lütü Fikri Bey Sulh Konferansında”, *Tasvir-i Efkâr*, 3 Mayıs 1335). 4 Haziran 1919 tarihli *Tasvir-i Efkâr*’ın haberine göre ise o tarihlerde Cenevre’de bulunan Lütü Fikri Bey İstanbul’da bulunan bir arkadaşına mektup göndererek bunu kabul etmediğini söylemiştir. Lütü Fikri mektubunda, Şerif Paşa ile beraber konferansa Kürt murahhası tayin edildiğini, fakat bu teklifi yalnız Kürtlerin değil ancak bütün Osmanlıların hukukunu müdafaa etmek şartıyla kabule hazır olduğunu bildirdiğini ifade etmiştir. “Lütü Fikri Bey”, *Tasvir-i Efkâr*, 4 Haziran 1337, s. 2.

edemeyeceğini belirttiikten sonra Tarikat-ı Salahiye’yi gazetelerde ismini görünce öğrendiğini, haberi olsa da girmeyeceğini söylemiştir.

Daha sonra Başkan, Kiraz Ahmet’in evine gidip gitmediğini sormuştur. Lütfi Fikri, gitmediğini, sadece vapurda gördüğünü söyledikten sonra “Hayır efendim, vapurda görürdüm. Müdde-i umumi beyefendiye de arz ettim, bendeniz bu tarikata girmek şöyle dursun Tarikat-ı Salahiye’yi bildiğime dair bir kaydım çıkarsa Tarikat-ı Salahiye’ye girmiş gibi cezama razıyım” diyerek Tarikat-ı Salahiye ile bir ilgisinin olmadığını tekrarlamıştır.

Reşit Galip Bey, Tarikat-ı Salahiyecilerin de meşrutiyet taraftarı olduğunu belirtince, Lütfi Fikri buna şöyle mukabele etmiştir: “Onların meşrutiyet taraftarı olmasıyla bendenizin de mutlaka dâhil olmam mı icap eder. Meşrutiyeti meşruiyet silahıyla almak isteyen var. Bir de komite ile almak isteyen vardır. Bendenizin 17 senelik hayatım bütün beyanatımın doğru olduğuna kâfildir. Bendenizde komitecilik yoktur efendim. Komite işi yapamam. Bendeniz meşru bir silah ile uğraşmayı ister ve memlekette bu silahın tesisini arzu eden bir hakirim”.

Bu konuşmalardan sonra sıra abisi Münci Bey’in Lütfi Fikri’ye yazdığı mektuba gelmiştir. Mahkeme Başkanı, iki kardeş arasında memleket hakkında önemli bir sır olduğunu söyleyince, Lütfi Fikri Bey, “Müsaade buyurunuz efendim, aramızda kat’iyen bir sır olamaz” demiştir. Bunun üzerine Başkan, “İcap ederse mektubu okurum. Size bir işaret veriyor. Sizin harb-i umumi esnasında meçhul bir makam veya bir devletle anlaşarak gazete çıkaracağınız anlaşılıyor. “İstanbul’a gidiniz ve evvelce Londra’da tasavvur ettiğiniz gazete işinden istifade ediniz” diyor. Aranızda düşünülmüş konuşulmuş bu gazete çıkarmak meselesi ne idi?” diye devam etmiştir. Bunun üzerine müdde-i umumi araya girerek Başkana hitaben, “meselenin mahiyeti çok mühimdir. Tarihi bir muhakeme icra edilmektedir. Heyet-i celilerinden istirham ediyorum mektup aynen okunsun” demiştir.

Mahkeme Başkanı Ali Bey de “Mektup okunsun da beyefendilerin şahsiyetleri hakkında millet de tenevvür etsin” diyerek müdde-i umumiye desteklemiştir. Lütfi Fikri, “Mektup okunsun efendim, bendeniz böyle bir şey olmadığına kaniyim. Yalnız aile mektubudur. Hususi bir mektuptur. İstirham ederim. Mühim noktalar okunsun” deyince Başkan, “Fakat mektup aile mektubu olmakla beraber umumiyetle memleket meselesi ile alakadardır. Yani kardeşin ne görüyor, nasıl görüyor anlaşılın” diye karşılık vermiştir. Neticede özel ve ailevi kısımlar atlanarak mektup okunmuştur.

Mektupta Lütfi Fikri’nin kişiliğine yönelik ağır ifadeler kullanan abisi Münci Bey, yine ağır ifadelerle Lütfi Fikri’nin para taleplerinden olan rahatsızlığını dile getirmiştir. Daha sonra Münci Bey, Lütfi Fikri’ye vakit geçirmeden İstanbul’a gitme tavsiyesinde bulunmuştur. Tevfik Paşa Hükümetinden sonra hükümeti kim teşkil ederse ve kendisini davet ederse hemen kabul etmesini ve hükümet üyelerine fikirlerini ve programını kabul ettirmesini, bu şekilde sadrazam olduktan sonra da Almanya’ya firar eden İttihatçıları İngilizlere teslim ettirmesini istemiştir.

Münci Bey’e göre ülkeyi kurtaracak tek yol “İngiltere’nin taht-ı himayesine” girmekti: “Sulhan sonra beş senelik ömrümüz kalmadı. Biraz sadaka şeklinde bırakılacak vilayati bile beş sene içinde elimizden alacaklar! Bunun önünü ne bu hanedan-ı saltanat alır, ne de senin bayıldığın Sabahattin!.. Bizi bir şey kurtarır o da hemen İngiltere’nin taht-ı himayesine girmek Mısır ülkesi gibi bir şey olmak”.

Münci Bey, Lütfi Fikri’nin barıştan sonra elde kalacak dört beş vilayeti iyi idare etmesi ve milletin karnını doyurup ve asayişini temin etmesi durumunda Türkiye’de büyük bir hürmet

göreceğini belirttiikten sonra İkinci Meşrutiyet dönemindeki gibi *Tanzimat* gibi bir gazete çıkararak kimseyle tartışmaya girmemesini de tavsiye etmiştir. Bu arada telgraf hakkında bilgi vermemekle beraber “tanımadığım Suphi Bey’in telgrafını leffen iade ediyorum” diye yazmıştır.

Münci Bey bu tavsiyelerde bulduktan sonra şartını kabul ederse beş bin frank para yollayacağını ifade etmiştir. Münci Bey’in Lütfi Fikri’ye şartı, vergilerden muaf olabilmek için fahri olarak Londra başşehbenderliğine tayin edilmesine yardımcı olmasıydı: “Evvelce de sana yahut Zahide’ye yazdığım veçhile devlet memuriyetinde zerre kadar gözüm yok. Ticaret kadar tatlı, hiçbir şey olamaz. Ancak İngiltere ve Paris’ten aldığım malumata göre, bu memalikte harp ilcasıyla vergiler yüzde elli artmış, gelir vergisi yüzde altmışı bulmuş! Badelharp bu memlekette ne işe girsem kazancımın yarısı hükümetlere vergi olarak vermeye mecbur olacağım. Hâlbuki bir devlet memuru olsam bu vergilerden masun kalırım!

Memuriyette gözüm olsa bir sefirlik isterim. Hâlbuki öyle bir emelim yok. Fakat bu vergilerin tezayüdü ilcasıyla tekrar Londra başşehbenderliğine gitmek isterim. O zaman vergi vermeye mecbur olmam. Hariciye Nazırı Nabi Bey pek aziz dostumdur, hükümetin benden şikâyeti yoktur. Nezaretçe de zerre kadar mevkiime hâle gelmemiştir. Bunu Nabi Bey de bilir. Binaenaleyh fahri olarak Londra başşehbenderliğine, İstanbul’a varır varmaz beni tayin ettirsen, hakkımı ödemiş olursun. Fahri memur olursam ticarettime hükümet mani olamaz. Kaldı ki hükümetin mezayika-i maliyesi ilcasıyla ba’del harp birçok şehbenderleri bulunamaz. İktisat ve tasarruf lazım. Bir de şu var: Fahri bir memuriyete kimse talip olamaz. Bana eski memuriyetimi kimse çok görmez. Çünkü Londra benim son memuriyetim idi. (Ba’del harp İstanbul’a avdet etmeyen memurin-i hariciye bir aya kadar İstanbul’a gelmeyecek olurlarsa azledileceklerdir) kararı üzerine birkaç kişi ile beraber benimde uhdemden Londra başşehbenderliği alınmış idi. Tevfik Paşa beni sever. Nabi dostumdur. Sen onlara söyleyecek olur ve ısrar edip gözünün önünde inhanameyi yazdırırsan sulhun imzasını müteakip ben de kalkar buradan memur olarak Londra’ya giderim. Sefirlik mefirlik falan da gözüm yok, anladın mı? Eğer bana bunu kat’iyen vaat eder ve bütün kuvvetinle çalışıp muvaffak olacağını temin edersen ben de senin bütün kusurlarını affederim. Kaldı ki nezarette en büyük düşmanım Umur-ı İdariye Müdürü Suat Bey, İttihat ve Terakki’nin sukutu üzerine ya nezaretten gitmiştir yahut nüfuzu olamaz. Bunu bana vaat ediyor musun? Söz verir misin? Taahhüdatı havi taahhütlü mektuba muntazırım. Sen de gidecek yolu bul. Fakat zan etmiyorum ki kolay kolay yollar açılmış olsun. Bana kalırsa (burası mahramane) sen orada İngiltere sefiriyle görüşmelisin. Kablel-harp Londra’daki mahut gazete işinden, senin muhalifin partisi rüesasından olduğundan bahsederek Yunanistan tarikiyle İstanbul’a duhulünü rica etmelisin zan edersen reddetmezler”.⁵⁸

Mektubun okunmasından sonra yargılama şöyle devam etmiştir:

“Lütfi Fikri- Hayatımı sefalet içinde geçirdiğim görölüyor efendim. Sonra oradaki Suphi Soysallıoğlu Ali Suphi Bey’dir. Bana bir kart yazdı. İttihatçılar kaçtı ortalık şöyle kaldı böyle kaldı, siz de memleketin maruf adamısınız, binaenaleyh ne duruyorsunuz. Demin arz etmişim. Harcırâh göndersin de gidelim diye yazmışım. Sonra efendim biraderim beni Sabahattin’e fazla merbut zan ediyor. Teessürle yazılmış, aksi fikirde olduğumu biliyor. İtiraz ediyor. Bendenizin *Tanzimat* isminde bir gazetem vardı.

Reis- İngiliz sefiriyle görüştünüz mü, size görüşmenizi tavsiye ediyor?

⁵⁸ Münci Bey’in mektubu yüzünden gazetelerde Lütfi Fikri ve ailesine karşı ağır ifadeler kullanılmıştır. Bkz. Ağaoğlu Ahmet, “Bu Nasıl Aile”, *Hakimiyet-i Milliye*, 30 Temmuz 1341, s. 1; “Bu Nasıl Aile”, *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1341, s. 1.

Lütfi Fikri- Hayır efendim. Avusturya veliahdı ve zevcesi katledildiği ve harb-i umumi başladığı zaman bendeniz Viyana’da idim. İstanbul’da zaten menkub olarak Ayastefanos’ta oturuyordum. Sonra Avrupa’ya gitmiştim. Harb-i umumi başladığı zaman her taraf kapandı. Vaktiyle Mısır’da avukatlık yapmıştım, gideyim yine orada avukatlık yapayım dedim. Bendeniz harb-i umumiye taraftar değildim. Mısır’da hem avukatlık etmek, hem de bir gazete çıkarmak istiyordum. Gazetemle bi-taraf kalmaklığımızı müdafaa edecektim. Sonra bitaraf kalmamız İngiltere’nin arzu ettiği bir şey idi. Bu suretle Mısır’da barınabilecektim. Bendenizin evvelce Mısır’da avukatlık yapıp da İstanbul’a dönmem arasında altı sene geçmişti. Bu müddet zarfında Mısır hükümeti birçok şeyleri değiştirmişler, bir takım ikamet kayıtları, birçok müşkülât vardı. Kalktım Viyana’dan Mısır’a gittim. Fakat Mısır hükümeti gazete çıkarmama kat’iyen müsaade etmedi. Her ne olursa olsun Türkiye’ye dair gazete çıkarmanıza taraftar değiliz ve müsaade edemeyiz. Gerek lehimize gerek aleyhimize dair hiçbir yazı istemiyoruz. Biz Türkiye ile dost geçinmek istiyoruz falan dediler.

Reis- O sırada harp başladı mı idi?

Lütfi Fikri- Biz daha bitaraf idik. Ondan sonra avukatlığı da zor gördüm. Korktum. Dediler ki boğazların kapanmak tehlikeleri falan vardır. Kardeşim Londra’dadır. İstanbul’a gitmek için müşkülât var. Londra’ya gitmek daha kolay idi. O vakit vapurlar işliyordu. Mısır’dan kalktım Londra’ya biraderimin yanına gittim. O vakit İngilizlerle aramız iyi idi. Bendeniz Londra’da kalacaktım. Biz de henüz bitaraf idik. Ben de bitaraf kalmamız hakkındaki fikirlerimi Mısır’dan Londra’ya gidince kendisine söylemiştim. Onları hatırlıyor ve diyor ki İngiliz sefirini görürsen dersin ki ben harb-i umumiye memleketimizin girmesine taraftar değilim. Hatta bunun için Mısır’da bir gazete çıkarmak istedim. Fakat Mısır hükümeti müsaade etmedi. Bunlar onların nazarında senin için emniyetbahş bir şey olur. Sana müsaade ederler diyor. Maksadı budur. Bendeniz Londra’da harbe iştirak ettiğimiz zamana kadar kaldım. Fakat vakte ki harbe iştirak ettik. Türk vatandaşı olarak memleketimize dönmemiz lazımdır. Bizim için artık şu veya bu vaziyet yoktur dedim. Tevfik Paşa ile beraber çıktık. İngilizler oradaki sefirimize ileri gelenlerden Türk tebaasından kırk kişi kadar beraber götürmesine müsaade etmişlerdi. Bendenizde bu suretle Tevfik Paşa ile çıkmışım. Telmih ettiği şey budur. Sonra onun bendenize olan tevcihati kendi kendinedir. Bunda benim bir kabahatim yoktur.

Reis- Şimdi bunu uzun boylu tahlil etmeyi muvafık görmüyoruz. Münci Bey mebus Feridun Fikri Bey’in babası değil midir?

Lütfi Fikri- Evet efendim”.

Mahkeme Başkanı daha sonra Münci Bey ile ilgili başka bir iddiayı sormuştur: “Anlamak isteriz. Bu da meçhul bir meseledir. Ve sizin az çok malumatınız olması lazım gelir. Bunun üzerinde 350 bin lira altın para kalmıştır”.

Lütfi Fikri buna, “Bendeniz onu başkalarından daha fazla bilmiyorum. Belki mektubun bir tarafında var. Bu para Yemen’e gidecekmiş” şeklinde cevap vermiştir. Bu cevap sonrası Mahkeme Başkanı Ali Bey, “Yani Hakkı Paşa merhum Münci Bey’e 350 bin altın lira vermiş. O da 50 bin lirasını şu veya bu vasıtaya verecek” diye devam edince Lütfi Fikri Bey konuyu şöyle açıklamıştır: “Lahey’den bendenize Cenevre’ye yazdığı mektuplardan birisinde paranın vusul bulmadığını ve binaenaleyh benim ketmettiğimi, sirkat ettiğimi zan etmişler diyor ve çok şükür paranın yerine vasıl olduğunu- veyahut iade edildiğini- kaydediyordu. Bunu zat-ı devletleri için tahkik etmek kolaydır. Biraderimin bendenize gösterdiği şiddetlere rağmen ben onun daima temiz kalmasını isterim. Zan

ederim ki o meselede biraderim beraat etmiştir. O zaman hükümet parayı doğrudan doğruya gönderemiyordu. Hollandalılar vasıtasıyla göndermek esbabına tevessül etmişti. Para vusul bulmuş mudur, yoksa iade edilmiş midir, nedir, pekiyi bilemiyorum. Biraderim de bunda beraat etmiştir. Bu mesele hakkında hariciye vekâletinin lüzumu kadar malumatı vardır zan ederim”.

Bu konuşmalardan sonra Mahkeme Başkanı yargılamanın yeterli olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Lütfi Fikri, “İstirham ediyorum, efendim. Kırk beş günden ziyade mevkufum” diye durumunu arz edince Başkan “Vaziyetinizi mütalaa ederek arkadaşlarla bir karar vereceğiz” diyerek mahkemeyi bitirmiştir.⁵⁹

2. Mahkemenin Kararı

Tarikat-ı Salahiye davasında yargılananlar hakkındaki iddianame 8 Ağustos 1925 tarihinde hükümet binasının altındaki Asliye Ceza Mahkemesi salonunda okunmuştur. Savcı birçok kişiyi vatana ihanetle suçlamış, bazı kişilerin ise beraatını talep etmiştir. Lütfi Fikri hakkında ise “Lütfi Fikri Bey Tarikatı Salahiye ile alakadar olarak dâhil-i dava edilmiştir. Fakat alakasına delalet edecek bir emare bulunamamıştır. Üzerinde ve evinde zuhur edip efkâr-ı umumiyyeye neşredilen vesaik ise kendisinin meşrutiyetperver ve padişaha taraftar olduğunu isbat etmektedir. Fakat Lütfi Fikri Bey bunları neşretmediği cihetle kanunen mücrim addedilemez” demiştir. Mahkeme Başkanı, maznunlara müdafaalarını yazmak üzere Salı gününe kadar müsaade edileceğini söyleyerek mahkemeyi bitirmiştir.⁶⁰

Lütfi Fikri Bey 11 Ağustos’taki müdafaasında, TBMM tarafından 1924 yılında affedilmesinden⁶¹ sonra kesinlikle siyasetle iştiğal etmediğini, Tarikatı Salahiye’ye mensubiyeti olmadığı gibi ismini de mahkemede iştiğalini belirttikten sonra müdde-i umuminin talebi doğrultusunda mahkemenin de beraatına karar vermesini istemiştir.⁶²

Neticede 15 Ağustos 1925 tarihinde karar açıklanmıştır. Davada birçok kişi beraat etmiş, on bir kişi ise idama mahkûm olmuştur. İdama mahkûm olanlar 16 Ağustos 1925 tarihinde Taşhan önünde idam edilmiştir.⁶³

Beraat edenler arasında Lütfi Fikri Bey de yer almıştır. Lütfi Fikri Bey’in beraat etmesinde cemiyetle bir bağlantısının tespit edilememesi yanında Mustafa Kemal Paşa’nın mektubu da etkili olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, karardan bir gün önce 15 Ağustos’ta Mahkemeye gönderdiği mektupta, Lütfi Fikri Bey’in mahkemesini gazetelerden takip ettiğini, mahkemece tespit edilmiş başka bir konuda “kanuni esbab-ı ithamiye” yoksa şahsıyla ilgili fikirlerinden dolayı Lütfi Fikri’nin cezalandırılmamasını rica etmiştir:

“İstiklal Mahkemesi Riyaset-i Aliyesine, İstiklal Mahkemesine mevdu olanlar meyanında Lütfi Fikri Bey’in safahat-ı mahkemesini gazetelerde mütalaa eyledim. Mumaileyhin efkârımız ve hatta hatt-ı hareketlerimizden esas itibariyle farklı olan bir takım mülâhazat ve tenkidata bu vesile ile muttali oldum. Kanuni yollarla milletin tezahür eden irade-i kat’iyesi, teşkilat-ı devlet ve usul-ı idare hakkında Lütfi Fikri Bey’in efkâr-ı hususiyesine tevafuk etmeyen tecelliyat-i nihaiyesini

⁵⁹“Lütfi Fikri Bey’in Muhakemesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 1488, 31 Temmuz 1341, s. 1-2.

⁶⁰“Tarikat-ı Salahiyeçilerin Hakkındaki İddianame”, *Cumhuriyet*, 449, 9 Ağustos 1925, s. 2.

⁶¹ Lütfi Fikri, 13 Şubat 1924 tarihinde TBMM tarafından çıkarılan 124 sayılı özel bir yasa ile affedilmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima Senesi; 1, C: 5, 802.

⁶²“Tarikat-ı Salahiyeçiler Müdafaalarını Verdiler”, *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1925, s. 2.

⁶³“Dünkü İdamlar”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 1502, 17 Ağustos 1341, s. 1.

göstermiştir. Şahsımın bertaraf edilmesi tahminatına ve bu tahminatın neticesi olmak üzere derpiş ettiği tasavvurata karşı mahiyet-i hukukiyesi müsaid dahi olsa şahsen bir iddia dermeyan etmeye mütemayil değilim. Binaenaleyh gerek efkâr-ı siyasiyemize ve gerek şahsımıza karşı olan vaziyetinden dolayı -eğer âli mahkemece başka zeminde kanuni esbab-ı ithamiye mevcut değilse- mahkeme-i alilerinin müsamahasını isticlab ediyorum. Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal".⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın mektubu mahkemede aynen okunmuştur.⁶⁵

Lütfi Fikri hakkında açıklanan kararda, Tarikat-ı Salahiye ile ilişkisinin tespit edilemediği, evinde yapılan aramalarda ortaya çıkan evraklardan dolayı ayrıca mahkemesi gerekiyorsa da, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki şahsi hukuklarından feragat etmesi nedeniyle beraatına karar verildiği açıklanmıştır.⁶⁶ Lütfi Fikri Bey'in beraat kararı ile Mustafa Kemal Paşa'nın ricası gazetelerde yan yana yayınlanmıştır.

Lütfi Fikri Bey, beraatı sonrası Mahkeme Başkanı Ali Bey'e giderek teşekkür etmiştir. Bunun yanında Lütfi Fikri Bey, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya teşekkür edebilmek için Ali Bey'den aracılık yapmasını da talep etmiştir.⁶⁷

Hızlı gelişen olaylar Lütfi Fikri Bey'i epeyce yormuştur. Lütfi Fikri Bey, bu tarihten sonra mümkün olduğunca siyasetten uzak durmaya çalışmış ve Galata'daki Yakut Han'da gerçek mesleği olan avukatlıkla uğraşmaya başlamıştır. Ayrıca 1920 yılında seçildiği İstanbul Baro Reisliği'ni beş yıl başarıyla yürütmüştür. Kansere yakalanan Lütfi Fikri Bey, tedavi olmak için gittiği Paris'te 7 Ekim 1934 tarihinde vefat etmiştir.⁶⁸

Sonuç

Türk Siyasi hayatının önemli ve ilginç isimlerinden biri olan Lütfi Fikri Bey, siyasi hayatının neredeyse her döneminde muhalefet safında yer almıştır. Sultan II. Abdülhamit'e karşı İttihat ve Terakki'nin yanında yer almıştır. 1908'de İttihat ve Terakki iktidara geldikten sonra da İttihatçıların karşısında yer almış ve Mutedil Hürriyetperveran ve Hürriyet ve İtilaf Fırkalarının kurucuları arasında yer almıştır. 1912 yılında Hürriyet ve İtilaf Fırkasından da ayrılarak kendi bir fırka kurmak istemiş, ancak Bab-ı Ali Baskını olunca bunu başaramamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yurt dışına çıkan Lütfi Fikri savaş bitiminde yurda dönmüştür.

Milli Mücadele ve sonrasında Lütfi Fikri'nin Ankara ile arası hiç iyi olmamıştır. 1920 yılında Müsalem İttifakı adında bir cemiyet kurarak İstanbul ile Ankara'yı uzlaştırmaya çalışmıştır. Ancak bundaki amacının hafifletilmiş bir Sevr Antlaşmasını Ankara'ya kabul ettirmek olarak görüldüğü için iyi niyetli bir girişim olarak değerlendirilmemiştir. Bunun yanında Lütfi Fikri, Meclis hükümeti sistemine de karşı çıkmıştır. Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nde yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin bir mecliste toplanması neticesinde kontrolün kaybolduğunu iddia etmiş ve bu sisteme karşı meşrutiyet ve kuvvetlerin ayrılmasını savunmuştur.

⁶⁴ "Reis-i Cumhur Hazretlerinin Ulüv-i Cenabları", *Hâkimiyet-i Milliye*, 1501, 16 Ağustos 1341, s.1.

⁶⁵ Cumhuriyet mektubun okunduğu zamanki durumu şöyle aktarmıştır: "Lütfi Fikri Bey hakkındaki satırları ve bilhassa Gazi'nin tezkeresi okunduğu sırada halkın dikkat ve alakası en yüksek dereceyi buldu", *Cumhuriyet*, 456, 16 Ağustos 1925, s. 1-2.

⁶⁶ "Tarikat-ı Salahiye Hakkındaki Hükümler", *Hâkimiyet-i Milliye*, 1501, 16 Ağustos 1341, s. 1-2; *Cumhuriyet*, 456, 16 Ağustos 1925, s. 1-2.

⁶⁷ *Cumhuriyet*, 457, 17 Ağustos 1925, s. 1.

⁶⁸ Gazel, *Lütfi Fikri'nin Tanzimatı*, s. 20.

Lütfi Fikri en sert muhalefeti Halifelik'in kaldırılma sürecinde yapmıştır. Lütfi Fikri, "hilafet ecdad-ı uzmanımızın azim ve himmetleriyle Türklüğe kazanılmış bir kuvvettir, bir hazine-i maneviyedir" dediği Hilafetin kaldırılmasını Türklük için bir intihar olarak görmüş, ayrıca, istifa edeceği söyleyen Halife Abdülmecit Efendi'ye "ölüm tehlikesi olsa bile mevkiini, asla terk etmemesini" öğütlemiştir. Lütfi Fikri bu görüşlerine karşı çıkan Necmeddin Sadak'ı da ağır bir şekilde eleştirince İstanbul İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmıştır. 27 Aralık 1923 tarihinde beş yıl ağır hapse mahkûm edilmiştir. Ancak Lütfi Fikri, 13 Şubat 1924 tarihinde TBMM tarafından çıkarılan özel bir yasa ile affedilmiştir.

Lütfi Fikri, 1925 yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmiştir. Bu seferki suçlama İlayı Vatan Cemiyeti'nin perde arkasındaki örgütü olarak nitelendirilen ve gizli cemiyet olan Tarikat-ı Salahiye'ye üye olmaktır.

Aslında Lütfi Fikri'nin cemiyetle tam bir bağlantısı tespit edilememiştir. Mahkemede bazı kişilerin adını vermesi ve cemiyet üyelerince 1922 yılında yapılan bir kabine listesinde yer almış olmasından dolayı 6 Haziran 1925 tarihinde evinde arama yapılmıştır. Arama sırasında cemiyetle bağlantısını gösterecek bir delil bulunamazken, abisi Münci Bey'in yazdığı bir mektup ve 1923 yılına ait günlüğü bulunmuştur. Özellikle günlüğünde Cumhuriyete, rejime ve Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik bazı ağır ithamlar tespit edilmiştir. Lütfi Fikri Bey evinin aranması sonrası önce kefaletle serbest bırakılmasına rağmen yukarıda belirtilen mektup ve günlüğü yüzünden tutuklanarak İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmak üzere 23 Haziran 1925'te Ankara'ya getirilmiştir. Lütfi Fikri'nin mahkemesi Ankara'ya gelmesinden bir ay sonra 26 Temmuz 1925'te başlamıştır.

Lütfi Fikri mahkemeye Tarikat-ı Salahiye'ye üye olmak suçuyla gelse de, bu cemiyetle tam bir bağlantısı tespit edilemediği için aslında bundan değil, 1908 yılından itibaren tüm siyasi geçmişinden yargılanmıştır. Mahkeme Lütfi Fikri'nin, 1908 yılında İttihat ve Terakki'ye muhalefeti, gazetesinde Arnavut ve Rum ayrılıkçılara yer vermesi, Hürriyet ve İtilafçılarla birlikte olması, 1919 yılında mebusluktan istifa etmesi, 1920 yılında Ankara ile İstanbul'u uzlaştırmak için Müsalem İttifakı'nı kurması ve Ankara'ya karşı İstanbul'u savunması gibi doğrudan dava konusuyla ilgisi olmayan meselelerden sorgulamıştır. Ancak Lütfi Fikri Bey'in en çok cumhuriyete karşı meşrutiyeti tercih etmesi gündeme getirilmiştir. Zira Lütfi Fikri Bey Cumhuriyetin ilanından sonra bile meşrutiyeti savunmaya devam etmiştir. Lütfi Fikri Bey Cumhuriyetin ilanından yaklaşık iki hafta sonra yazdığı makalede, Halifelikle, milli egemenliği bir arada tutabilecek tek yönetim şeklinin meşrutiyet olduğunu, bu nedenle meşruti idareyi tercih ettiğini ifade etmiştir.⁶⁹

Bunların yanından Lütfi Fikri, esas olarak mahkeme heyetinin de belirttiği gibi evinin aranması sırasında ortaya çıkan günlüklerinden ve abisi Münci Bey'in mektubundan dolayı yargılanmıştır. Günlüğünde 1923 yılına ait yazdıklarında Cumhuriyete ve özellikle de Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik ağır ithamlar tespit edilmiştir. Günlüklerine göre Lütfi Fikri Meclisteki İkinci Gruba bir parti programı göndererek onlarla işbirliği yapmaya çalışmıştır. Mustafa Kemal Paşa ile

⁶⁹ Lütfi Fikri Bey Cumhuriyetin ilanından yaklaşık iki hafta sonra 15 Kasım 1923 tarihinde yazdığı makalede Halifelikle, milli egemenliği bir arada tutabilecek tek yönetim şeklinin meşrutiyet olduğunu, bu nedenle meşruti idareyi tercih ettiğini açıkça ifade etmiştir: "Bize hem Hilafeti muhafaza ettirebilecek ve hem hâkimiyet-i milliyeyi emniyette bulunduracak olan meşrutiyet-i idareyi tercih ediyorum." Lütfi Fikri, "Lütfi Fikri Bey Meşrutiyet Taraftarı!", *Akşam* 1834, 15 Teşrin-i sani 1339, s. 3.

İttihatçıların birbirlerini yıpratacağını düşünen Lütfi Fikri, aradan sıyrılarak meşrutiyetçi bir parti kurmayı ve iktidara gelmeyi planlamıştır.

Lütfi Fikri “Buyurduğunuz hatıraların mesuliyet-i maneviyesini kabule hazırım çünkü yazmışımdır. Bunlar benim eserlerimdir. Fakat şu elinizdeki hatıralar ilk defa polis marifetiyle güneş görmüştür. Benim harim-i dimağımdır. Bu benim kafamdır. Yani kafamdaki tefekkürat ile o sahifelere geçmiş sözler arasında hiçbir fark yoktur” diyerek bunları yazdığını kabul etmekle beraber eyleme geçmeyen düşünceleri olduğunu, bu nedenle cezalandırılmaması gerektiğini savunmuştur. Mahkeme Başkanının buna cevabı “Biz sizi aynı zamanda manevi muhakeme karşısında bulunduruyoruz” şeklinde olmuştur.

Lütfi Fikri Bey 11 Ağustos’taki müdafaasında ise TBMM tarafından 1924 yılında affedilmesinden sonra kesinlikle siyasetle iştilig etmediğini, Tarikatı Salahiye’ye mensubiyeti olmadığı gibi ismini de mahkemede işittiğini, müdde-i umuminin talebi doğrultusunda mahkemenin de beraatına karar vermesini istemiştir.

Neticede 15 Ağustos 1925 tarihinde karar açıklanmıştır. Davada birçok kişi beraat etmiş, on bir kişi ise idama mahkûm olmuştur. Beraat edenler arasında Lütfi Fikri Bey de yer almıştır. Lütfi Fikri Bey’in beraat etmesinde cemiyetle bir bağlantısının tespit edilememesi yanında Mustafa Kemal Paşa’nın mektubu da etkili olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, karardan bir gün önce 15 Ağustos’ta Mahkemeye gönderdiği mektupta Lütfi Fikri Bey’in mahkemesini gazetelerden takip ettiğini, mahkemece tespit edilmiş başka bir konuda “kanuni esbab-ı ithamiye” yoksa şahsıyla ilgili fikirlerinden dolayı Lütfi Fikri’nin cezalandırılmamasını rica etmiştir.

Lütfi Fikri hakkında açıklanan kararda, Tarikat-ı Salahiye ile ilişkisinin tespit edilemediği, evinde yapılan aramalarda ortaya çıkan evraklardan dolayı ayrıca mahkemesi gerekiyorsa da, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın bu konudaki şahsi hukuklarından feragat etmesi nedeniyle beraatına karar verildiği açıklanmıştır.

Davada en çok dikkat çeken konu Lütfi Fikri’nin 1923 yılında fırsattan istifade meşrutiyetçi bir fırka kurarak iktidara gelmek istemesi olmuştur. Bu Lütfi Fikri Bey için yeni bir şey değildir. Lütfi Fikri’nin siyasi hayatına bakılırsa en büyük arzusu iktidara gelmektir. Bunun için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Ancak Lütfi Fikri iktidara gelmek için kanun dışı yollara sapmamıştır. İktidara siyasi parti kurarak meşru ve kanuni yollarla gelmeye çalışmıştır. Bu durumunu dava sırasında da dile getirmiştir: “Bendenizde komitecilik yoktur efendim. Komite işi yapamam. Bendeniz meşru bir silah ile uğraşmayı ister ve memlekette bu silahın tesisini arzu eden bir hakirim”.

Lütfi Fikri Bey, bütün siyasi hayatı boyunca muhalefetine ve iktidara gelmek için yaptığı faaliyetlerine rağmen, ilmi ve yapıcı bir muhalefet yaptığına inanıldığı için hemen hemen her dönemde bu tavrı hoşgörüle karşılanmıştır. İttihatçılara karşı sert muhalefetine rağmen zaman zaman kendisine nazırlık önerilmiş, Birinci Dünya Savaşı sırasında da yine İttihatçılar tarafından yurt dışına çıkmasına izin verilmiştir. Halifeliğin kaldırılmasına karşı çıkmasına, cumhuriyete karşı meşrutiyeti savunmasına, hatta günlüğünde aleyhinde ağır yazılar yazmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa, Lütfi Fikri İstiklal Mahkemelerinde yargılanırken devreye girmiş ve ceza almamasını sağlamıştır.

Bütün bunlara karşın 1925 yılındaki dava siyaseten Lütfi Fikri Bey’i bitirmiştir. Zira Tunaya’nın deyimiyle “acı bir muhakeme sonunda beraat ettiği zaman eski Lütfi Fikri Bey’den eser”

kalmamıştır.⁷⁰ Zaten bu davanın biraz da bu niyetle yapıldığı tahmin edilebilir. Zira Mahkeme heyeti birçok defa günlüğündeki ifadeler geçmiş döneme ait olsa da kamuoyunun Lütfi Fikri'nin cumhuriyet hakkında ne düşündüğünün bilinmesini istedikleri için günlüğü okuttuklarını söylemişlerdir. Diğer yandan Mahkeme Başkanı Ali Bey, Lütfi Fikri'nin abisi Münci Bey'in mektubu için "Mektup okunsun da beyefendilerin şahsiyetleri hakkında millet de tenevvür etsin" diyerek Lütfi Fikri'yi kamuoyu nazarında manen cezalandırmak istediğini açıkça belirtmiştir.

Gerçekten de Lütfi Fikri Bey beraatı sonrası mümkün olduğunca siyasetten uzak durmuş ve Galata'daki Yakut Han'da gerçek mesleği olan avukatlıkla uğraşmaya başlamıştır. Kansere yakalanan Lütfi Fikri, tedavi olmak için gittiği Paris'te 7 Ekim 1934 tarihinde bağırsak kanserinden vefat etmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrû Sefer Kalemi*, (DH. EUM. SSM), nu: 38/29

2. Kitap, Makale ve Tezler

Akbulut, Dursun Ali, *Saltanat, Hilafet ve Millî Hâkimiyet*, Samsun 1994.

Akcan, Erol, "Türkiye Cumhuriyeti'ni Laikleştiren İnkılapların Taşradaki Yansıması: "Hoca Askeri Olayı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 59, Kasım 2017, s. 160-176.

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, I-II, İzmir 1995.

Birinci, Ali, "Lütfi Fikri", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2003.

Birinci, Ali, "Şerif Paşa, Mehmed", *İslam Ansiklopedisi*, C: 39, Ankara 2010, s. 1-2.

Çulcu, Murat, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütfi Fikri Davası*, II, İstanbul 1992.

Demiraslan, Tekin, "1923 Milletvekili Seçimleri ve Basın", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırşehir 2013.

Demirel, Ahmet, *Birinci Mecliste Muhalefet*, İstanbul 2007.

Esen, Nihal, "Şeyh Sait İsyanında Abdullah Sadi (Kör Sadi)'nin Faaliyetleri ve Yargılanması", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, s. 93-102.

⁷⁰ Tarık Zafer Tunaya, "Muhalefet Tarihinin Heyecanlı Siması: Lütfi Fikri Bey", *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, İstanbul 1988, s. 194.

- Gazel, Ahmet Ali, “II. Meşrutiyet Döneminde Projede Kalmış Bir Fırka Teşebbüsü: Müceddidin Fırkası,” *Tarih ve Toplum*, 36/211, Temmuz 2001, 46-49.
- Gazel, Ahmet Ali, “Lütfi Fikri Bey’in Ankara ile İstanbul’u Uzlaştırmak İddiasıyla 1920 Yılında Kurduğu Bir İttifak: Müsalem İttifakı”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/44, 2019, 14-44.
- Gazel, Ahmet Ali, *Lütfi Fikri’nin Tanzimat’ı*, Konya 2007.
- Gazel, Ahmet Ali, *Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında Parlamenter Denetim*, Konya 2007.
- İstiklal Mahkemeleri-I*, Ankara 2015.
- Lütfi Fikri Bey’in Günlüğü*, (Yayına Hazırlayan: Yücel Demirel), İstanbul 1991.
- Lütfi Fikri, *Hükümdarlık Karşısında Milliyet Mes’ûliyet ve Tefrik-i Kuvâ Mesâili*, İstanbul 1338.
- Lütfi Fikri, *Meşrutiyet ve Cumhuriyet*, İstanbul 1339.
- Mehmet Reşid, “Meşrutiyet Muhalefetinden Bir Safha Lütfi Fikri’nin Siyasi Mücadeleleri”, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey’in Günlüğü*, (Yayına Hazırlayan: Yücel Demirel), İstanbul 1991.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, I, (Notlandırılan ve Yayına Hazırlayan: Abdurrahman Dilipak), İstanbul 1991.
- Simavi, Lütfi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 2004.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, İçtima Senesi; 1, C: 5.
- Tunaya, Tarık Zafer, “Muhalefet Tarihinin Heyecanlı Siması: Lütfi Fikri Bey”, *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, İstanbul 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer, “Türk Devrimine Karşı İdeolojik Bir Muhalefet Girişimi: “Tarikat-ı Salâhiyye Cemiyeti” ve Eylemleri”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı, Cavit Orhan Tütengil’in Anısına Armağan*, İstanbul, 1984, s.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, II, İstanbul 1999.
- Ülken, H. Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1992.

3. Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

İleri

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Tazminat



Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdîli Mümkün Müdür?*

Madrasa Tankiziyya in Jerusalem: Was it possible for a Charitable Waqf Property to be turned into an Asset in Ottoman Practice?

Şerife EROĞLU MEMİŞ**

Öz

Çalışma, Şam Naibi Emîr Tenkiz tarafından Kudüs'te kurulan Tenkiziyye Medresesi ve vakfını vakfiyesi bağlamında inceleyerek, medresenin tarihi gelişimine ilişkin bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır. Zira medrese binası 16. yüzyıldan itibaren Kudüs Kadısı tarafından kullanılmıştır. Öte yandan, her ne kadar medresenin ve vakfının kuruluşuna ilişkin bazı çalışmalar bulunsun da vakfın tarih içerisindeki serüvenini takip eden çalışmalara olan ihtiyaç devam etmektedir. Bu bağlamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde medreseyi vakfeden Emîr Tenkiz ve vakfettiği medrese tanıtılacaktır. İkinci olarak, medresenin yönetimi, görevli istihdamı, medreseye vakfedilen akarlar vakfiyesinde belirtildiği şekliyle incelenecektir. Vakfın tarihi gelişimine ilişkin Kudüs Şer'iyeye Sicillerinde, Osmanlı arşiv kayıtlarında ve diğer tarihi belgelerde yer alan vakıf kayıtlarına da başvurulacaktır. Üçüncü bölümde, medrese binasının Osmanlı Dönemindeki kullanım değişikliği, Osmanlı'da mevcut diğer uygulamalarla karşılaştırılarak, gerekçeleri ile değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, medrese, Tenkiziyye Medresesi, vakıf, Osmanlı Tarihi.

Abstract

This study aims to present an evaluation of the historical development of the Tankiziyya Madrasa and its waqf established by al-Amir Tankiz in Jerusalem in relation to its waqfiyya. Because the madrasa building had been used as shariah court by the kadi (judge) of Jerusalem from the 16th century. On the other hand, although a number of studies have explored the establishment of the madrasa and its waqfiyya, there is a continuing need for studies that follow the changing nature of this institution over time. In this context, the study consists of three parts. In the first part, the endower and the madrasa will be introduced. In the second part, the administration of the madrasa, the employment of the officials, the assets dedicated to the madrasa will be examined as situated in the waqfiyya. In the third part, changes in the functions of the madrasa in the Ottoman period will be discussed in relation to the other similar applications in the Ottoman State with its reasons.

Keywords: Jerusalem, madrasa, al-Madrasa al-Tankiziyya, waqf, Ottoman History.

* Bu makale, 20-22 Ekim 2017 tarihleri arasında Konya'da düzenlenen 1. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Müslümanlar Kongresi'nde "Kudüs'te Bir Medrese Vakfı: Tenkiziyye Medresesi, Vakfiyesi ve Tarihsel Gelişimi" başlığı altında sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** (Dr.) Vakıflar Genel Müdürlüğü, serife_eroglu@yahoo.com; ORCID: orcid.org/0000-0003-2880-8602

Kaynak Gösterme: Eroğlu Memiş, Ş. "Kudüs'te Bir Tenkiziyye Medresesi: Osmanlı Tatbikinde Hayrî Bir Vakıf Eserin Akara Tebdîli Mümkün Müdür? ". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 6 (2020): 64 – 82.

Giriş

Yüzyıllar boyunca İslam toplumlarında ve devletlerinde önde gelen kurumlar arasında yer alan vakıflar sayesinde Kudüs'te de pek çok hayrî, sosyal, beledî, dinî ve eğitim hizmetleri yerine getirilmiştir.¹ Mescid-i Aksâ ya da *Harem-i Şerif* olarak da adlandırılan alan kuruluşuyla birlikte Kudüs şehir merkezine hâkim olmuş ve İslâm devletlerinin de sembolik merkezi haline gelmiştir. Harem-i Şerif, zaman içerisinde, şehir merkezini kuşatan ve idari sistem ve kentsel hizmetler örgütlenmesinin bir parçası olan geniş bir *vakıf ağı*²'nin da merkezini oluşturmuştur. Eyyûbî, Memlûklü ve Osmanlı dönemlerinde gerek Harem-i Şerif içerisinde gerekse etrafında yer alan vakıf emlakı gerek maddî gerek manevî anlamda çok büyük öneme sahip olmuştur.³

Vakıf, esasında, bir mülkün belirli bir hayır işine ebedi olarak tahsis edilmesi anlamına gelmektedir. *Vâkıf* (vakfın kurucusu), mülkiyet haklarından feragat edip, vakfın hayır amacını ve artık “Allah'ın mülkü” olan vakıf mülkünün işletilmesiyle ilgili kuralları vakfiyesinde belirlemekte idi. Vakıf mülkü bir piyasa metaı olmaktan tamamen çıkıyor; satış, hibe veya rehin ne şekilde olursa olsun temlikine kesinlikle yasak geliyordu.⁴ Söz konusu mülkler genellikle, kendileri de vakıf statüsünde olan “*hayrât*”ların istifadesi için kurulmakta idi. Vakıflar, gelir ve kâr sağlayan mülkler olabileceği gibi bu gelirleri kullanarak dinî veya sosyal hizmet sunan birimler de olabiliyordu. Mesela, tarım arazileri vakfa dönüştürülmüş ve gelirleri belirli bir cami, medrese, mektep ve müstemilatlarının inşası ve bakımına tahsis edilmiş olabiliyordu.⁵

Osmanlılar Kudüs'ü topraklarına kattıklarında, şehirde 50'den fazla medrese, düzinelerce âlim ve bu medreselere devam eden yüzlerce öğrenci bulunmakta idi.⁶ Bu medreselerin tamamı vakıftı, yani medreselerin yönetimi ve devamlılığı vakıflar aracılığı ile sağlanmakta idi. Vâkıf, kurduğu müessesenin nasıl işletileceğini, vakfının şartları arasında belirtir ve bu şartlar kimse tarafından değiştirilemezdi. Bu müesseselerin personel tayin hakkı da tamamıyla vakıf kurucusuna ait olup, vâkıflar müderrisleri ve medresenin diğer elemanlarını ya doğrudan kendileri tayin etmekte veya vakfiyelerine bu konuyla ilgili şartlar koymakta idiler.⁷ Bu bağlamda, vakfiyeler geniş bir yelpazede vakıflarla ilgili önemli ve detaylı bilgiler içeren, vakıf sisteminin, aynı zamanda da bireysel vakıfların en temel arşiv kaynaklarından birisidir. Vakıfların kuruluşlarının hukuki belgeleri olan vakfiyeler, onaylanmaları ile vakfa hukuki statüsünü kazandırır.⁸ Ancak vakıfların zaman içerisindeki değişimini takip edebilmek adına diğer

¹ Örn. bkz. Mucireddîn el-Hanbelî el-'Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kudsî ve'l-Halîl*, C. II. (Amman, 1973); 'Arif el-'Arif, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Kuds*, (Kudüs, 1961); Kamil Cemil el-Aselî, “Kudüs,” *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.26 (2002), 334–338; Abdüllatif Tibawi, *The Islamic Pious Foundations in Jerusalem*, (London, 1978); Mehmet Tütüncü, *Turkish Jerusalem (1516–1917). Ottoman Inscriptions From Jerusalem and Other Palestinian Cities*, (Netherlands: SOTA, 2006).

² Kudüs vakıfları üzerine yapılan çalışmada “*vakıf ağı*” kavramı Ömer Lütfi Barkan tarafından “*hayrât siteleri*” ve Bahaeddin Yediyıldız tarafından “*vakıf hayrât sistemi*” kavramlarına alternatif bir kavram olarak sunulmuştur. Detaylı bir inceleme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, “Osmanlı Taşra Toplum ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831” (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016), 58-151.

³ 'Arif el-'Arif, *Târîh-i Kubbetü's-Sahratullahü'l-Müşerrefe ve'l-Mescidü'l-Aksâ ve limahhatu 'an Târîhi'l-Kuds*, (Kudüs: Mektebetü'l-Endülüs, 1947); Michele Bernardini, “Popular and symbolic iconographies related to Haram al-Sharif during the Ottoman period,” in *Ottoman Jerusalem, the living city: 1517-1917*, S. Auld and R. Hillenbrand (ed.), (London: Altajir World of Islam Trust, Jerusalem 2000), 95-103.

⁴ Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül-ahlâf fî ahkâm-il-evkaf*, VGM Yay., (Ankara, 1977), 47.

⁵ Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül-ahlâf*, 52-53.

⁶ Kudüs'te ilmi hayat ve medreselere ilişkin detaylı bilgi için bkz. S. D. Goitein and Oleg Grabar, “al-Kuds”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Vol. V. (Leiden: E.J. Brill, 1978), 322-344.

⁷ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri,” *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, yay. O. Okyar, H. İnalçık, (Ankara, 1980), 157-159.

⁸ Vakfiye tanımlamaları için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, (İstanbul: MEB Yay., 1986), 153; W. Heffening, “Waqf”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, (Leiden: E. J. Brill, 1934), 1096- 1103; Amy Singer, *Osmanlı'da*

bazı defter ve kayıtlara ihtiyaç vardır. Örneğin, vakıfların günlük hayatta fiili işleyişiyle ilgili bilgiler sunan Kudüs şer‘îye sicilleri; vakfın yıllık gelir-giderlerinin tutulduğu muhasebe kayıtları; mahallinden İstanbul’a gönderilen şikâyetler üzerine kaleme alınan hükümleri ihtiva eden *ahkâm ve şikâyet* defterleri bu kaynaklardan önemli bazılarıdır.⁹

Çalışma konusunu da teşkil eden Tenkiziyye Medresesi binası 16. yüzyıldan itibaren Kudüs Kadısı tarafından davalara bakılan bir mekân olmuş, sonrasında ise Şer‘î Mahkeme olarak kullanılmıştır. Hayrî bir amaçla vakfedilen ve yüzyıllar boyunca bu fonksiyonunu yerine getiren hayrî bir yapının, Osmanlı Dönemi’nde akara tebdil edilmesinin mümkün olup olmayacağı sorusu da mevcut çalışmada odaklanılacak temel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, her ne kadar medresenin ve vakfının kuruluşuna ve örneğin Memlûkler Dönemi’nde işleyişine ilişkin bazı çalışmalar bulunsa da vakfın zamanla ne gibi yapısal ve fonksiyonel değişimlere uğradığını takip eden çalışmalara olan ihtiyaç devam etmektedir.¹⁰ Bu bağlamda mevcut literatüre katkıda bulunmayı amaçlayan çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, medreseyi vakfeden kişi olan Emîr Tenkiz ve vakfettiği medrese tanıtılacaktır. İkinci olarak, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde istinsâh nüshası bulunan medresenin vakfiyesi başta vakıf akar ve hayrâtları, vakfın yönetimi ve görevli istihdamı olmak üzere vakfiye yedi alt başlık altında incelenecektir. Vakfın tarihsel gelişimine ilişkin bir değerlendirme sunmayı amaçlayan çalışmanın üçüncü bölümde ise, yapının Osmanlı Dönemi’ndeki kullanım değişikliği, Osmanlı’da mevcut diğer uygulamalarla karşılaştırılarak, gerekçeleri ile açıklanmaya çalışılacaktır. Hayrî amaçla kurulan bir vakıf eserin akara tebdilinin mümkün olup olamayacağı meselesi İslam fihri açısından incelenecektir.

1. Şam Nâibi Emîr Tenkiz ve Tenkiziyye Medresesi

Emîr Seyfeddin Ebi Said Tenkiz, Memlûkler Dönemi’nde 712-740 yılları arasında Suriye valiliği yapmış ve bu vazifesi sırasında Kudüs’ü defalarca ziyaret etmiştir. Kudüs’e tarihinde en çok eser bırakan kişilerden biri olan Emîr Tenkiz, Sultan Nâsir el-Muhammed adına Kudüs’te büyük ticari bir yapı olan Sûk el-Kattanîn (Pamukçular Çarşısı) inşa etmiştir. Harem’in batı duvarının ortasında, Harem ile Tarîk el-Vâd arasında uzanan bu çarşı, Harem-i Şerîf’e Sultan Melik el-Nâsir Muhammed tarafından yeniden inşa edilen Bâb el-Kattanîn adlı kapı ile açılıyordu.¹¹ Burgoyne, bu kapının daha eski bir kapının yapısı üzerine ve Sûk el-Kattanîn’in de bu bölgedeki bir haçlı çarşısının temelleri üzerine inşa edildiğini kaydetmiştir. Bu çarşının doğudan batıya uzunluğu 95m’dir.¹²

Gül’de aktarıldığı şekliyle, El-Umarî “*Tenkiz, Kudüs’te ribât inşa etti ve çarşıya ve Harem’e Mescidü’l-Aksa kapısı üzerinden su getirdi ve onda iki hamam ve Kayseriyye inşa etti*” diyerek çarşının yanında Kayseriyye’den ayrıca bahsetmektedir.¹³ Burada Kayseriyye çarşısı içerisinde bir Han olmalıdır.

Hayırseverlik- Kudüs 'te Bir Haseki Sultan İmareti, çev. Dilek Şendil, (İstanbul, 2004), 124; Fuad Köprülü “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, S. 1, (Ankara, 1938), 1-6.

⁹ Kaynaklara ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Kayhan Orbay, “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları (Vakfiyeler, Şerhiyye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrir Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri)”, *Vakıflar Dergisi*, 39 (2005), 27-41.

¹⁰ Tenkiziyye Medresesi’nin kuruluşu ve vakfiyesini inceleyen çalışmalar için bkz. Michael H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*, (London: Published on behalf of the British School of Archaeology in Jerusalem by the World of Islam Festival Trust, 1986), 70, 198; Abdulcelil Hasan Abdulmehdî, *el-Medâris fî Beyti’l-Makdis fi’l-Asreyni’l-Eyyûbî ve’l-Memlûkî*, (Amman: Mektebetü’l-Aksâ, 2009), 187-193. Abdulmehdî çalışmasında, *Tenkiziyye (Seyfiyye) Dârü’l-Hadîs*’inin ise Emîr Seyfeddin Tenkiz bin Abdullah en-Nâsıra tarafından 729 yılında Tenkiziyye Medresesi’nden ayrı bir bina olarak inşa edildiğini kaydeder. Shawkat Ramadan Hijjeh and Othman Ismael el-Tel, “el-Medrese el-Tenkiziyye fi el-Kuds: nemûzecen li-idâreti’l-medâris ve evkâfihâ fi el-‘asr el-Memlûkî”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56:1 (2015), 77-106.

¹¹ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, 277.

¹² Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, 273-279.

¹³ Muammer Gül, *11-13 yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Elazığ, 1997), 75.

Zira bu çarşıdaki mevcut kitabelerde Tenkiz'in inşa ettiği bu yapının içerisinde bir çarşı (sûk), bir han ve iki hamamdan bahsedilir.¹⁴ Gül'de yer aldığı şekliyle kitâbeler şöyledir:

“... (sağ kapıda) “Bu mübarek kapı bizim Efendimiz Sultan'ın günlerinde yapıldı. Sultan, yardım eden, zeki, Kutsal savaşın kavgacısı, imanın müdafaacısı, sınırların koruyucusu, muzaffer İslâm'ın ve Müslümanların sultanı, inançsız ve putperestlerin öldürücüsü. Dünyada adaleti yeniden kuran, ezilmişleri ezenlerden koruyan, Müslüman toplumların yardımcısı Nâsır ed-Dünya ve'd-Dîn Sultanoğlu Muhammed.” (sol kapıda) *El-Mansur Seyfû'd-Dünya ve'd-Dîn Kalavun es-Salihi*. Allah onun zaferlerini artursun ve güçlendirsün idaresini ebedileştirsün. Allah onun askerlerine ve bekçilerine yardım etsin, bayrağını yüceltsin, her iki cihanda saadet versin, Kudüs-I Şerîf'in yüce Haram'ı için, en yüce emredici Tenkiz en-Nâsır (Şam) memleketlerinin koruyucusu, Allah yardımcılara güç versin. 736 (1336) senesinin şu aylarında...”

Sûk al-Kattanîn Caddesi üzerinde bulunan bu iki hamamdan biri *Hamam el-Şifa* olup çarşının doğu ucunda, diğeri ise *Hamam el-'Ayn* olup çarşının batı bölgesinde bulunmaktadır. Her ikisinin de kitâbesi yoktur.¹⁵ Hamam el-'Ayn, Bahar Hamamı olarak da bilinmekte, yapıldığı dönemde *Yeni Hamam* veya kurucusunun adı olan *Tenkiz Hamamı* olarak adlandırılmakta idi. *Hamam el-Şifa* (*Şifa Hamamı*) ise Aşure Hamamı olarak da adlandırılmakta idi. İnanışa göre Zemzem sularının taşarak, Muharrem ayının 10. Günü Şifa Hamamı'nın sularına karışması nedeniyle bu isim verilmiştir. Böylece, suyunun şifalı olması nedeniyle cilt hastalıklarına iyi geldiğine inanılmıştır.¹⁶

Harem-i Şerîf'i çepeçevre saran ve kentin görsel arşivinin bir parçası olan Şam Nâibi Emîr Tenkiz en-Nâsırî'nin 729/1329'da yaptırdığı *Tenkiziyye Medresesi* ile *Sûkü'l-Kattanîn* bu yapılardan en görkemlileri arasında zikredilmiştir.¹⁷ Silsile Kapısına bitişik inşa edilmiş olan ve gelirlerinin medreseye vakfedildiği bir vakfı da olan Tenkiziyye Medresesi'nin Aksa avlusu ve Silsile Kapısı içinden olmak üzere iki ayrı girişi vardır. Ancak anıtsal ana girişi Silsile Kapısının içerisinde yer almaktadır.¹⁸

Memluk mimari tarzında yapılan Tenkiziyye Medresesi iki katlıdır. Birinci katta, medrese, *dârü'l-hadis*, mescid ve *mektebe* (kütüphane), fakihlerin, öğrencilerin ve diğer görevlilerin ikameti için odalar bulunmakta idi. Alt katındaki odalarda Hanefî fikhî âlimleri ikamet etmiş ve ders vermiştir. Medresenin ikinci katında ise Sufî hangâh, sufiler için mescid ve bu yapının üst katındaki 11 odasında sufiler ikâmet etmiştir. Medresenin toplamda 22 hücre vardı.¹⁹

Tenkiziyye Medresesi, Memlükler Döneminde kadı ve nâibler için bir ilim merkezi haline gelmiştir. Kudüs'e uğrayan protokol misafirlerinin de zaman zaman Tenkiziyye'de ağırlandığı bilinmektedir. Memlûklülerin ilk Çerkez hükümdarı Berkuk'un oğlu Sultan Farac Kudüs'ü ziyaretinde bu medresede ağırlandı. Osmanlı Dönemi'nde şer'î mahkeme olan medrese, İngiliz yönetiminin ilk yıllarına kadar bu şekilde kullanılmaya devam etmiştir.

¹⁴ Kitabelerin Arapça ve İngilizce tercümelemleri için bkz. Oleg Grabar, “A New Inscription from the Haram al-Sharif in Jerusalem”, *Jerusalem, Vol. IV, Constructing the Study of Islamic Art*, (Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2005), 47-58. Türkçe tercümelemleri Muammer Gül'ün yayınlanmamış doktora çalışmasında yer almıştır.

¹⁵ Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, 76.

¹⁶ Taufik Canaan, “Water and ‘The Water of Life’ in Palestinian Supersition”, *Journal of the Palestine Oriental Society* 9: 57 (1929), 66.

¹⁷ Baha Tanman ve A. Vefa Çobanoğlu, “Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları”, *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri* (25-27 Ekim 2000, Hatay), (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2001), 519-528; Cengiz Tomar, “Kudüs” (Memlükler Dönemi), *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (İstanbul, 2002), 334; Johns Pedersen, “Mescit”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1993), 54.

¹⁸ el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl*, 35; David S. Powers, “Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jerusalem”, *Archivum Ottomanicum*, Vol. 9, (Germany: Wiesbaden, 1984), 169.

¹⁹ VGMA, 601-1: 55/63.

2. Tenkiziye Medresesi Vakfiyesi

El-Hanbelî *Tenkiziye (Dengiziye) Medresesi* 'nin vakıf olarak *Şam Nâibi Emîr Tenkiz el-Nasîri* tarafından H. 729/ M. 1329 tarihinde kurulduğunu kaydeder.²⁰ 522 numaralı Evkaf Tahrir Defteri'nde vakfiyesinin bir kopyasının H. 730/ M. 1330 yılında yazıldığı belirtilirken, Powers da, medresenin kapısında bulunan kitâbede vakfiye tarihinin H. 729/ M. 1328 olduğunu belirtir.²¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)'da kayıtlı istinsâh nüshası da H. 730/ M. 1330 tarihlidir.²²

Bir vakfiyenin hukuken geçerli olabilmesinin en önemli koşulu sicile kaydedilmiş olması idi. Hanefî hukukçuları sicile kaydedilmedikçe vakfiyenin yalnız başına *hüccet* (delil) olma özelliği taşımayacağı ve vakfın hükmi şahsiyet kazanamayacağı görüşündedirler.²³ Ancak vakfiyelerde çoğu zaman vakfiyenin tanzim edildiği yani yazıldığı tarihlerden ayrı olarak, tescil edildiği yani istinsâh kopyasının kaydedildiği tarihler de yazılmıştır. Çoğu durumda vakfiyenin başına not edilen bu kayıt, bazı vakfiyelerde sonda yer almıştır. Vakfiye metinleri başlamadan önce vakfiyelerin hangi süreçler sonucunda ve ne gerekçe ile kaydedildikleri yazılmıştır. Bazı vakfiyeler ilgili Kadılıkça çok önceden tanzim edilmesine rağmen, tescil edildikleri tarihler de bazı vakfiyelerin başında ve bazı vakfiyelerin de sonunda ayrıca not edilmiştir.

Medreseye ait VGMA'da istinsâh nüshası kayıtlı vakfiyenin giriş sayfasında;

“İşbu vakfiyye Şûrâ-yı Evkâfın 21 Temmuz 331 tarihli karârına müsteniden 3 Rebi’u’l-evvel 334 tarihinde sudûr iden irâde-i ‘âliyye mucibince kaydolundu.

Kayd bi-zini’l-mevle’l-‘âlim el-‘âmil el-müdekkik el-kâmil Seyyid Kuzâtü’l-İslâm senedü’l-mevâli’l-‘izâm Hasenetü’l-levyâli ve’l-eyyâm Abdülhalim Mustafa -dâme uluvvihi- fi evâil-i şehri Cemâziye’l-‘ülâ 1020.”²⁴

notu düşülmek suretiyle vakfiyenin evâil-i Cemaziyelevvel 1020/ Haziran-Temmuz 1611 tarihinde Kadı Abdülhalim Mustafa tarafından onaylanarak tanzim edildiği, vakıf hükmi şahsiyeti kazanan vakfiyenin 3 Rebiulevvel 1334/ 09 Ocak 1916 tarihinde tescil edildiği kayıtlıdır.

Vakfiyeler metinleri bakımından incelendiğinde kesin başlıklarla ayrılmasa da belirli bir düzene göre kaleme alınmışlardır. Örneğin, Yediyıldız tarafından vakfiyelerin içeriğine yönelik yapılan tasnife göre ideal bir vakfiye başlıca yedi bölümden oluşur.²⁵ Bu bölümler ise: Kadı onayı, dua, vâkıf, akar ve hayrâtı, gelir kaynakları, hayır hizmetleri ve personel, hakim görüşü ve dua-beddua şeklinde sıralanmıştır.²⁶ Akar ve hayrâtı az olan veya nukud vakıfları gibi küçük vakıflara ait vakfiye veya zeyl vakfiyelerde bu yedi bölümün tümünü bir arada görmek olanaksızdır.

Çalışmanın bu kısmında bahse konu vakfiye de bu başlıklar altında incelenecektir.

Kadı Onayı: Vakfiyenin bu ilk bölümünde kurulan vakfın kurulduğu şehir ve şehrin elkâbı/lakabları (*Medîne-i Sarây Bosna, Halebü’ş-Şehbâ, Âsitâne-i ‘Âliyye, Medîne-i İzmir humiyyet ani’l-âfât ve’d-tedmîr*) ile vakfiyenin vâkıfın statüsüne göre kaç kadı (kadı-asker, nâib, hâkim) tarafından onaylandığı, bazen padişah tuğraları veya mühürler de yer aldığı görülür.

²⁰ el-Hanbelî, *el-Ünsü’l-Celîl*, 35.

²¹ Powers, “Revenues of Public”, 169.

²² VGMA, 601-1: 55/63.

²³ Ali H. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserler ile Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*, (Ankara: VGM Yay., 1966).

²⁴ VGMA, 608-1: 55/63.

²⁵ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, (Ankara: TTK, 2003), 4-5.

²⁶ Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda*, 4-5.

VGMA’da kayıtlı Tenkiziyye Medresesi’ne ait vakfiyenin Kadı Abdülhalim Mustafa tarafından Evâil-i Cemaziyelevvel 1020/ Temmuz 1611 tarihinde tanzim edildiği kayıtlıdır. Ancak vakfın kuruluş tarihinin 730/1330 olduğu dikkate alındığında bu tanzimin ikinci bir tanzim olduğu ve sicillere kaydedildiği anlaşılmaktadır.²⁷

Duâ: Vakfiyeler genellikle besmele ile başlar. Allah’a hamd ve Hazret-i Peygambere salât u selâm getirildikten sonra, vâkıfın hangi gerekçelerle vakfını kurduğu çeşitli ayet ve hadislerle referansla izah edilir. Bu bölüm bazen bir paragraf, bir sayfa ya da birkaç sayfa devam edebilir.

Tenkiziyye Medresesi’ne ait vakfiyede de Allah’a hamd ve Hazret-i Peygambere salât u selâm getirildikten sonra, vakfın kuruluş gayesi Allah’a en güzel bir şekilde *karz-ı hasende* bulunarak, felah ve kurtuluşa erişmenin vesilesinin sadaka vermek olduğu dile getirilmiştir. Vakfetmek sureti ile yapılan sadakaların Allah katında çok değerli ve mertebesinin yüksek olduğu, çünkü bunların *sadaka-i câriye* (hayrı, sevabı daim olan sadaka) olduğu vurgulanmıştır. Bahse konu vakfiye ile vakfettiği sadakalarla vâkıfın Allah’a yaklaşmayı, O’nun rahmet ve fazlını kazanmayı mübâderet ettiği bildirilmiştir.

Vâkıf (Kurucu): Bu bölümde vakıf kurucusu olarak *vâkıf* tanıtılır. Erkek veya kadın, kimin oğlu veya kızı, unvanı, vakıf kurduğu sırada hangi unvanı taşıdığı veya önceki unvanın ne olduğu anlatılır. Aynı zamanda gerek soy bağı gerekse toplumsal statüsü de göz önüne alınarak vâkıfın çeşitli sıfatlarla övüldüğü, tarihi ve dini bakımdan önemli kişilerle kıyaslandığı görülür. Özellikle padişah ve hanım sultan vakfiyelerinde bu oldukça edebi bir dille anlatılır.

İncelenen vakfiyede de vâkıf; “*İslâmın rüknü, en’âmın zuhrü, ümerânın meliki, fukaranın sığınağı*” ve vakfiyede yazılı birçok evsaf ve medâyhle tavsif edilmiş olan Şam Nâibi Nâsıralı Ebu Said Tenkiz bin Abdullah olarak kaydedilmiştir.

Akarlar ve hayrât: Bir vakfın kurulmasında en önemli unsur, vakfi oluşturan maddi alt yapı, yani vakfa gelir getirecek ve sonsuza dek vakfi ayakta tutacak malî kaynaklar yani akarlardır. Medreseye ilişkin vakfiyede vâkıfın ‘Ayn-ı Kîna ismiyle bilinen köyün sınırlarını tanımlayarak, tanımladığı bu sınırları içerisinde bulunan bütün çiftlik, mezra’ a, yazlık, kışlık alanlar, harman yerleri, değirmenler, zeytin ve portakal ağaçları ve türlü çeşit üzüm çubukları, bağ, bostan ve bahçeleri, meyveli meyvesiz bütün ağaçları, çiftçilerin oturmaları için mekânları, pınarların tamamını vakfettiği kaydedilmiştir.²⁸

Vâkıf vakfettiği vakıf hayrât eserlerinin tamir ve bakımı, görevli ücretleri ve diğer masrafları için vakfiyesinde sınırları belirlenmiş ‘Ayn-ı Kîna olarak bilinen çiftlik ve mezra’aların tamamını

²⁷ Başka bir örnekte Harem-i Şerîf’in batı köşesinde kalan ve Meğârîbe mahallesi olarak bilinen alanın Selahaddin Eyyubî’nin oğlu Melik Efdal tarafından erkek ve kadın Mağriblilere vakfedildiği kayıtlıdır. Vakfiye, Melik Efdal sonrasında 666/1267 yılında -ki bu da Memlûk döneminin başlamasından sonraya tekabül etmektedir- tanzim edilmiştir. İkinci tanzim ise Osmanlıların bölgeye hâkim olduğu bir döneme denk gelen 1004/1595 yılında gerçekleşmiştir. Bkz. Tibawi, *The Islamic Pious Foundations*, 14.

²⁸ “*Kudüs-i Şerîf tevâbi’inden ‘Ayn-ı Kîna nâmile ma’rûf çiftliğinin ve mezra’alarının tamamı, bu çiftlik ve mezra’aları muattal ve ma’mul ve yumuşak ve sert ve uzak ve yakın ve yazlık ve kışlık yerleri ve putluğu ve harman yerlerini ve kış mevsiminin suları ile dönen değirmenleri ve zeytin ve turunc ağaçlarını ve dürlü üzüm çubuklarını ve bostan ve bağ ve bahçeleri ve incer ve harrup ve sâire ağaçlarını ve çiftçilerinin süknâsına mahsus dimneleri ve müte’addid pınarları müstemil olup kiblesi Nobyal karyesi arazisi ile ve tamamı Gönya karyesi arazisi ile şarkı Ramullah karyesi arazisi ile ve tamamı kedna karyesi arazisi ile şimali deyri beni Şaban karyesi arazisi ile ve tamamı Re’s karyesi arazisi ile garbi Recaiye karyesi arazisi ile ve tamamı deyri yezi’ karyesi arazisi ile mahduttur. Vâkıf; zikrolunan mevkûfatı; mezkûr ve gayr-i mezkûr ve mevsûf ve gayr-i mevsûf bilcümle hudûd ve hukuk ve tarâfik ve merâfik ve aşâğı ve yukarı mahalleri ve binaları, taşları ve mermerleri ve döşemeleri ve keresteleri ve demîrleri ve kapuları ve bilcümle aletleri ve kendisine mahsûs su yolları ve dahil ve hariç ve kendisiyle ma’rûf ve kendisine mensup bilcümle hakları ile birlikte vakfetti.*” VGMA, 601-1: 55/63.

vakfetmiştir. Yukarıda bahsedilen iki de hamamı da vakfa gelir sağladığı için vakfın akarları arasında zikretmelidir.

Bu bölümde genellikle vâkıfın, vakfına gelir getirecek mal, mülk, para veya menkul niteliğindeki varlıkları, sermayenin işletimi ile ilgili şartları belirtilir.²⁹ Medresenin vakfiyesinde vâkıf vakfın akarlarının işletilmesi ile elde edilecek gelirlerin ise vakfedilen çiftliğin ihtiyaçlarının karşılanmasına sarf edilmesini şart kılmıştır. Akarların işletilmesinin mümkün olmadığı durumlarda ise tamamının ya da bir kısmının kiraya verilmesini ve bu sürenin de iki yılı geçmemesi talep edilmiştir. Vakfiyede belirtilen iki hamamın ise bir yıldan fazla kiraya verilmemesini şart kılmıştır.

Yine bu bölümde vâkıfın yaptırdığı hayrât eserlerin adları (*câmi 'ma 'bed-i münîf/kervansaray/ hân-ı kârbâna, tekve/tekte/tevhid-hâne, dârü 'l-kurrâ/kurrâ-hâne, darü 'ş-şifâ/müsteşfâ/ hasta-hâne, kütüp-hâne/kitaphâne*) çeşitli sıfatlarla betimlenmekte, nitelikleri, malzemeleri, yaptırma gerekçeleri detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

Tenkiziye Medresesi vakfiyesinde ise vakfa ait beş hayrât eseri detaylı bir şekilde sınırları ve özellikleri ile tanımlanmıştır. Bunlardan ilki, Kudüs-i Şerif'de Harem-i Şerif civarında Bâb-ı Silsilede inşa ettiği mübarek medresenin tamamıdır. Bu medrese *fevkanî* (üstte) ve *tahtanî* (altta) yirmi iki odadan oluşmakta ve fıkıh çalışmaları için (Hanefî fıkı) 15 fakihe hizmet vermekte idi. Medrese içerisinde bir de cami binası bulunmaktaydı. Caminin bir mihrabı olmakla birlikte minber ve minaresi bulunmamaktaydı. Buradan hareketle *el-Aksâ* ve *es-Sahrâ* camilerinin yakın olmasından dolayı burada Cuma namazı kılınmadığı anlamını çıkarabiliriz. İkincisi, vâkıfın Harem-i Şerif dâhilinde inşa etmiş olduğu mescid binasıdır. Bu mescide kuzey tarafından bitişik olan binaların tamamı ile mescidin bir takım müstemilatı ve sınaî ve mimarî birçok mahasin de vakfedilmiştir. Üçüncüsü, söz konusu medresenin yakınında bulunan ve 12 daimî mukîm fakir kadın ile 10 misafir kadın taifesinin oturmaları için tahsis edilmiş *ribâtın* tamamıdır. Dördüncüsü, Kudüs'te değirmenler deresi olarak bilinen yerdeki iki hamamdır. Beşinci olarak da bu hamamlar yakınında vâkıfın inşa ettiği yedi gözü bulunan abdesthanenin tamamı vakfedilmiştir.

Vakfın sürekliliğinin sağlanmasında temel unsur olan akar ve hayrâtların ayakta kalması için vakfın gelirinden öncelikle bu yapıların tâ'mir ve termîmine ilişkin şartlar vakfiyenin bu dördüncü bölümünde zikredilir. Emîr Tenkiz vakfiyesinde mütevellinin vakfın kira ve mahsullerini öncelikle vakıf mevkûfatının tamiratına ve ihtiyaç duyan binaların yenilenmesi ve ıslahına sarf edilmesini şart kılmıştır. Önceliği vakıf mülklerin tâ'mir ve termîmine vermiştir.

Vakıf Görevlileri ve Hayır Hizmetleri: Osmanlı vakıflarında çalışanlar temel olarak *mütevelli* (yönetici), *nâzır* (denetçi), *kâtip* (yazıcı) ve *câbî* (tahsildar) gibi idarî personel ile müderris, imam, bevâb, ferraş gibi hizmet personelinde oluşuyordu.³⁰

“*An Zâbitân-ı Vakf-ı Şerif*” olarak da adlandırılan idari görevlilerden mütevellinin öncelikli görevi vakıf akar ve hayrâtının bakım ve onarımını en güzel şekilde yaptırmaktır. Mütevellî vakfiyede belirtilmiş olan *mürtezika*ya ücretlerini eksiksiz olarak vermek durumundadır. Ücretlerin ödenmesi konusunda mütevellilere düşen bir görev de ilgililerin maaş almaya hak kazanıp kazanmadıklarını tespit etmektir. Vakıfların, ziraî olsun, bina nitelikli olsun gelir kaynaklarının işletilmesi ve herhangi bir şekilde zarar görmelerinin önlenmesi, bina nitelikli gelir kaynaklarından olan *musakkafât* ve *müstegallât* üzerinde yapılacak en küçük değişikliklerin takibi bile mütevellinin görev ve yetkisi dâhilinde idi. İşbu vakfiyede de vakfın nezaret ve tevliyetini kaydı hayat şartı ile Emîr Tenkiz kendisine şart kılmıştı. Ve

²⁹ Bahaeddin Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk vakıflarının iktisadî boyutu,” *Vakıflar Dergisi*, c. XVIII, (Ankara: VGM Yay., 1984), 5.

³⁰ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, (Ankara: TDV Yay., 1995), 169.

kendinden sonra evlâdının ve evlâd-ı evlâdının ve zürriyyetinin “*el-erşed fe’l-erşed*”³¹ (yaşça en büyük ve en olgun) usulü üzere en olgun olanına şart kılmıştır. Evlattan nesli kesildikten sonra azatlı kölesinin yaşça büyük ve olgun olanına şart kılmıştır. Ve onlardan sonra Kudüs-i Şerîf ve Medîne-i Halil’de bulunan Haremeyn-i Şerîfeyn nâzırına ve Kudüs kadısının ortaklığı ile ait olacaktır. Ve bu görevin Kadı’dan sonra yerine gelecek yeni Kadı’ya ve mütevelliden sonra yerine gelecek yeni mütevelliyeye olacak şekilde devam etmesini şart kılmıştır.

Vakfiyelerde vakıf hizmetlerinin sürdürülebilirliği ve kalitesi için istihdam edilen personelin mesleki yeterliliği, ahlaki vasıfları, yapacağı iş ve alacakları ücreti açıkça belirlenmiştir. Vakıf görevlilerin bu kişisel özelliklerinin yanı sıra sayıları gibi niceliksel özelliklerine ilişkin oldukça detaylı tanımlamalara vakfiyelerde rastlamak mümkündür. “*Ehl-i vezâif, vakıf mürtezikası*” gibi çeşitli şekillerde adlandırılan vakıf görevlilerinin belirlenmesi de yine vâkıfın iradesine tabi idi. Vâkıf burada öncelikle görevlilerde yapacağı iş gereği kişide uygun bulunması gereken vasıfları, görev tanımlarını, işin zamanını, alacakları ücretleri, uyulması gereken kurallar ve yaptırımları sıralar. Gerekliğinde yapılacak uyarıları, gerektiğinde verilebilecek cezaları ve personelle ilgili oluşturulan denetim mekanizmalarından söz edilir.

Tenkiziyye Medresesi Vakfiyesi’nde tespit edilen görevliler, ücretleri ile diğer tayinatları şu şekildedir:

Tablo 1. *Tenkiziyye Medresesi Vakfiyesine Göre Vakıf Görevli Listesi ve Ücretleri*³²

İstifade Eden	Nakdî Vazîfe (Gümüş Dirhem/Aylık)	Aynî Vazîfe (Rıtl)		
		Ekmek (Günlük)	Zeytinyağ 1 (Aylık)	Sabun (Aylık)
Müdürris	60	1		
Mu’id	30	1 2/3		
Müntehâ (ileri seviyede) olan fakîhlere	20	½		
Orta derecede okuyan fakîhlere	15	½		
Mübtedî (başlangıç seviyesinde) olan fakîhlere	10	½		
Muhaddislerin şeyhine	40	1		
Kârî-i Hadîs-i Şerîf’e	20	½		
Muhaddislerden her birine	7,5	1		
Sûfiye Şeyhine	60	1	3	3
Mutasavvıfların her birine	60	½	1/6	1/6
Aşçı	5			

³¹ “*Tevliyeti vâkıfın mutlaka evlâdının erşedine meşrûta olan vakfın tevliyetine, vâkıfın gerek zükür ve gerek inâs evlâdından hangisi en ziyâde reşid ise ol kimse müstehik ve meşrûtunleh olur.*” Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül-ahlâf*, 86-87.

³² Arapça olarak hazırlanmış benzer bir Tablo için bkz. Hijijih and el-Tel, “*el-Medrese el-Tenkiziyye*”, 99-100.

Hizmetçi	5	
Misafir Sûfilere (Ayda en fazla 10 kişi)	½ (günlük olarak, 15 gün süre ile), gittiklerinde her birine azık olarak 5 dirhem.	1/2
Kadımlar Ribâtının şeyhine	10	½
Kadımlar Ribâtının kayyımına	10	½
Kadımlar Ribâtının bevvâbına	10	½
Ribâta bulunan 10 hatunun her birine	7,5	1/3
Kâr-i Kur'an'a	15	½
Medresenin 2 kayyımının her birine	20	½
Medresenin bevvâbına	20	½
Abdesthanenin kayyımına	10	1/2

Tablo 1’de zikredilen görevlilerin görevleri de zaman zaman detaylı bir şekilde vakfiyede tanımlanmıştır. Örneğin vâkıf, medreseye müderris olarak atanacak görevlinin özelliklerini şöyle tanımlamıştır: Kur’ân-ı Kerîmi hıfzeden, İmâm-ı Âzam Hazretlerinin mezhebini bilen bir kişi olması ve bu medresenin kible tarafının yukarısı bulunan mescitte imam olup beş vakitte ve teravih namazında mevcut ve hazır bulunan Müslümanların namazını kıldırması ve tedris günlerinde hazır bulunan talebeye sabahda ve ikindiden sonra çeşitli ilimleri anlatması şeklinde sıralamıştır. Muhaddisleri ise, şeyh ve kıraatçı ve yirmi adet muhaddis olarak ayrılmış ve kıraatçinin zaptı ve kıraatı güzel olmasını ve tedris zamanında Sahih-i Buhârî, sonrasında Sahih-i Müslim okumasını ve tedris zamanlarında böylece devam edip gitmesini ve yirmi muhaddisin tederrüs günlerinde sabit hadislerden her gün bir hadis hıfzettiklerini ve bu hıfzettikleri hadisleri tedris zamanı bitince şeyhe arz etmelerini şart kılmıştır. Sufiler üzerine tayin olunan şeyhden ve on beş adet sofiden ibaret kimselerden birinin hadim ve birinin aşçı olmasını ve cümlesi her gün sabahları güneş doğmadan yukarı mescitte toplanıp her biri rahledeki Kur’ân-ı Kerimden müyesser olan kıraat edip bu kıraate yukarıda beyan olunduğu vecih üzere son verdikten sonra Cenâb-ı Hakk’ı zikretmelerini ve sonra zikirlerini vakfiyede yazılı salavât-ı şerîfeden on adet salavât-ı şerîfe ile bitirmelerini şart kılmıştır. Ribâta ise, müslüman, diyanetli, hayırlı, salahlı, dul yani bekâr, yaşımı almış, ribâta devamlı ikamet edici on iki fakir hatunun kalmasını şart kılmıştır. Bunlardan biri diğerlerine şeyh ve biri ribâta kayyım ve gelen fakir hatunlara bevvab olacak ve şeyh olan hatun; diğerlerine beş vakitte ve teravih namazında imam olacak, kayyım ve bevvab olan kadın ise ribâtın sergilerini sermek ve süpürüp temizlemek ve ribâtın abdesthanesini yıkamak ve medresenin bevvabında geçtiği veçhile ribâtı muhafaza etmek ve چراğlarını yakıp söndürmek işlerini görecekti.

İncelenen vakfiyede kapsamlı hayır hizmetlerine de yer verilmiştir. Örneğin, mütevellinin her sene teravih namazı için elli gümüş dirhemlik mum alması ve medresenin kible tarafının yukarısında bulunan mescitte tütürülmek üzere *buhurât-ı tayyibe* (güzel kokular) alması ve benzer şekilde kurban bayramında iki sığır ve en iyisinden iki dişi koyun alıp bayram günlerinde kestirerek ehl-i vakfa ve sair

Müslüman fakirlere münasip gördüğü şekilde dağıtmasını şart kılmıştır. Yine vakfin mütevellisinin mum alıp her gün sabah namazından sonra medresenin eyvanı doğusunda mushaf-ı şerif'den Kur'ân-ı 'azîm okunduğu zamanda ihtiyaç miktarı yakılmasını talep etmiştir. Sahih-i Buhari ve Sahih-i Müslim'in hatimleri zamanında te'âmül ve tedâvül olunan dirhem ile yüz dirhem bedelinde helva alıp hazır bulunan muhaddislere ve sairlerine münasip gördüğü şekilde dağıtmasını şart etmiştir.

Teslim/Tesellüm- Sıhhat/Lüzum: Vâkıflar kurdukları vakıfları İslam hukuk kurallarına uygun olarak bir kadı veya bunun temsilcisi huzurunda kurarak, onayını alırlardı. Bu bölümde ise, vakfiyede bu işlemlerden sonra vâkıf bütün bu hükümleri tamamlayıp şahitler huzurunda tescil mütevellisine vakfını teslim etme süreci anlatılırdı. Yine bu bölümde, vakfiyelerin de hukuki bir statü kazanması açısından en yetkili kişi olan Kadı, vakfin şer'î hukuk hükümlerine göre kurulmuş, *vakf-ı sahîh* (doğru)/sahih vakıf mı, vakf-ı lâzım/ gerekli mi olduğuna dair, başka bir ifade ile vakfin sıhhat ve lüzumu konusu görüşlerine başvuru din âlimlerine referansla tartışılarak, müessesenin şeriata uygunluğu hükmü yazılıdır.³³

Vakfin yasal olması, bütün faaliyet alanlarının kuruluş sırasında vakfiyesinde belirtildiği şekliyle kayıt ve şarta bağlanmasına bağlıydı. Vakfin temel sermayesi olan gelir getiren mülkler daimî olarak temlik edilirdi. Yardım alacak kişilerin ve haleflerinin (kurum ya da kişiler) varlıkları sona erince binanın yıkılması ya da vâkıfın neslinin kesilmesi gibi durumlarda yani vakfin şartlarının uygulanamaz olduğu durumlarda gelirlerin ne şekilde harcanacağı da kaydedilirdi. Örneğin, Tenkiziyye Medresesi'ne ait bu vakfiyede vakfin şartlarını uygulamanın mümkün olmadığı durumlarda vakfin gelirleri fakir Müslümanlara şart koşulmuştur. Hemen hemen her vakfiyede bu sürecin tanımlanması ile vakfin sahîh ve geçerli olduğunun hukuki dayanakları ile pekiştirilmesine ve ileride vakfin işleyişi ve sıhhati ile geçerliliği konusunda ortaya çıkabilecek sorunların da önüne geçilmesine çalışılmıştır.

Vâkıfın Dua veya Bedduası: Burada vâkıfın vakfının devamı için bazı kurallar sıraladığı görülür. Bunlardan bazıları hayır dua, bazıları da beddua şeklindedir. Ayrıca, vâkıfın vakıf hizmetlerinde gerek yönetici gerekse diğer görevlilere/vazîfelilerine hem vakıf hizmetlerinin yürütülmesi sırasında doğru ve dürüst davranmaları ve hizmeti aksatmamaları için hem de onların ahiret hayatları ile ilgili bir uyarıdır. Vakfiyede belirtilen hizmetleri yerine getirmeyen, ona ihanet eden, onu gayesinin dışında kullanan idareci ve görevlilere de beddua edilmektedir. Vakfı kötüye kullanan, onu değiştiren, bilerek zarar veren, gelirlerinin azalmasına sebep olan, haksız olarak vakıf malından yiyen vs. gibi, vakfa kötülüğü dokunan veya dokunacakları hedef alır.

Vakfiyenin en sonunda ise “*şuhûdü'l-hâl*” olarak adlandırılan ve çoğu durumda unvan/lakab ve sosyal konumu hakkında bilgilere de yer verilen şahitlere ilişkin kayıtlar bulunmaktadır.

Bu plan dahilinde hazırlanmış olan vakfiyeler kadılarca mahkeme sicillerine kaydettirilmekte ve asılları da tayin edilmiş mütevellilere verilmekteydi.³⁴ Medreseye ait bu vakfiyenin sonunda vakfiye tarihi 12 Cemazıyevvel 730/ 3 Mart 1330 olarak kaydedilmişti.

3. Osmanlı Döneminde Şer'î Mahkeme Olarak Kullanılan Tenkiziyye Medresesi

Tenkiziyye Medresesi'ni konu alan bazı kaynaklarda medresenin Osmanlı Dönemi'nde şer'î mahkeme olarak kullanıldığına işaret edilmiştir. Memlûkler Dönemi'nde *Kubbetü'l-Yusuf* şer'î mahkeme olarak kullanılırken, Osmanlı Dönemi'nde Harem'in girişinde, Babü's-Silsile yakınındaki

³³ Joseph Schacht, “Early Doctrines on Waqf”, *Fuad Köprülü Armağanı*, (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953), 447.

³⁴ Yedi yıldız, XVIII. Yüzyılda, 4-5.

Tenkiziyye Medresesi şer'î mahkeme olarak kullanıldığı kaydedilmiştir.³⁵ Ürdün yönetimi döneminde mahkeme, Kudüs Harem-i Şerifi dışında Salahaddin Caddesi'ne taşınmıştır.

Evliya Çelebi 17. yüzyıl ortalarında ziyaret ettiği Kudüs Mahkemesi'nin sorumluluklarından bazılarını tasvir etmiştir.³⁶ Buna göre, kentün ekonomik faaliyetleri, *şeyhü's-sük, muhtesib, keyyâlbaşı* (terazileri denetler) ve bütün tüccar ve zanaatkarları temsil eden *şeyhü't-tüccarla* birlikte kadı mahkemesi tarafından yönetilirdi.³⁷ Kudüs'te dört İslam mezhebinin de kadıları olmasına rağmen baş kadı Osmanlı Devleti'nin resmî mezhebinden, yani Hanefiydi. Bu kişi ilmiye sınıfının kıdemli bir mensubu olurdu, her yıl İstanbul'dan atanırdı. Şafî, Malikî ve Hanbelî mezheplerinden olan öteki kadılar, yerel *'ulemâ* arasından seçilebilirdi. Kudüs'te dört mezhepten de kadı bulunması, başka yönlerden gayet mütevazı olan bu taşra şehrinin dinsel açıdan ne kadar önemli olduğunu gösterir.³⁸ Kudüs kadıları Şam'da bulunan, ilmiye sınıfına ve Hanefî mezhebine mensup baş kadının denetimi altındaydı.³⁹ Yetki alanı sancak sınırlarını aşan Kudüs kadısı, sicillerde *Kudüs Sancağı, El-Halil kenti ve Beyt Cibrin kalesi ile bağlı yerleri kapsayan adli bölgenin amiri* olarak tanımlanıyordu. El-Halil, Beyt Cibrin, Remle, Gazze ve Nablus gibi kasaba ve bazı büyük köylerin kendi kadıları vardı; ama buralarda yaşayanlar zaman zaman Kudüs Kadısı'na başvuruyorlardı. Bu tür davaların konusunu Kudüs'teki vakıf malları, Kudüs'teki kutsal yerlere ait vakıflar oluşturuyordu.⁴⁰

1690-1834 yılları arasında Kudüs Kazasına ait *'askerî* zümreye ait atama kayıtlarının yer aldığı Hurûfât defterlerinde medreseye ilişkin Rebiulevvel 1137- Ramazan 1159/ Aralık 1724- Ekim 1746 tarihleri arasında yedi atama kaydı tespit edilmiştir. Öte yandan, "*Vakf-ı Buk'â-i ve Hangâh-ı Tenkiziyye der- Kudüs-i Şerif*" başlıklı vakfın *atik* (hazîne) atama kayıtlarında ise; Şa'ban 1130- Receb 1200/ Temmuz 1718- Mayıs 1786 tarihleri arasında vakfa 13 atama yapıldığı tespit edilmiştir. Bahse konu kayıtlarda öncelikle, Osmanlı Dönemi'nde vakfa idari ve hizmet görevlileri atanmaya devam edildiği görülmektedir. İkinci olarak vakıf görevlerinin hisselendirildiği dikkat çekmektedir. Medreseye atama yapıldığına dair son kayıt 29 Receb 1200/ 28 Mayıs 1786 tarihlidir. Bu durum, medresenin bu tarihten sonra mı şer'î mahkemeye dönüştüğü yoksa önceki dönemde de vakıf ve şer'î mahkeme hizmetlerinin beraber yürütüldüğü sorularını akla getirmektedir.

Osmanlı yönetiminin daha geç bir döneminde Medrese'ye ilişkin Kudüs yakınında Abû Dîs'te bulunan *İhyâu't-Turâs ve's-Şu'ûnu'd-Dîniyye Müessesetu İhyâu't-Turâs ve'l-Buhûsu'l-İslamiyye Kurumu Arşivi*'nde ve 1330-1335 yılları arasında çeşitli tarihlerde kaleme alınan 35 belgeden oluşan bir dosya çalışma çerçevesinde incelenmiştir. Belgelerin bir kısmı harap olan yapıların ihtiyaç duyduğu

³⁵ Dror Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. S. Çağlayan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 29.

³⁶ "... Ve dahi molların destinde mahkeme hidmetine me'mûr berât-ı pâdişâhî ile yirmi ağalık vardır. Evvelâ muhırbaşı rikâb-ı hümâyûn tarafından keçeli kapucudur. Rû'ûs-ı hümâyûn ile zabt ider. İkinci Ağa Kudüs-i Şerife gelen su nâzırı Mükellef ağalıktır. Üçüncü Ağa mimarbaşı ve dördüncü mühendisbaşı ve beşinci mu'temedbaşı ve altıncı sarrafbaşı. Cemii ulemaya surre [i] padişahî geldi elinden çıkar. Ve yedinci Ağa veznedarbaşı ve sekizinci subaşı ve dokuzuncusu bazarbaşı ve onuncu şehir kethüdası ve on birinci bezazistan kethüdası. Hulâsa-i kelâm cemî esnafın şeyhleri her gün mahkemede hazır olup hidmet iderler." Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin), Haz. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: K.T.B. Yay., 1982), 463.

³⁷ Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda*, 30. Klasik dönemde Osmanlı kentinin yönetimi ve yargı görevi ilmiye sınıfına mensup kadılarca yürütülmekteydi. Sancağın en büyük adli yetkilisi olan kadı, sancakbeyinden ayrı ve onu tamamlayıcı bir otoriteyi temsil ediyordu. Kadının sancak yönetimindeki ağırlığı, en üst askerî yetiliye eşit ve *yargıç* unvanının kapsamını aşacak büyüklükteydi. İyi yönetim ve yolsuzluk gibi konularda, ona da sancakbeyine olduğu gibi padişahın düzenli olarak fermanlar geliyordu. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, (Ankara: TTK Yay., 1988), 105.

³⁸ Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 37.

³⁹ M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, (Beyrut: Librarie du Liban, 1982), 123.

⁴⁰ Singer, *Kadılar, Kullar*, 38.

tamiratların kaydedildiği keşif defterleri olup,⁴¹ bir kısmında da kiraya verilen vakıf mülklerine ilişkin kayıtlar yer almıştır.⁴²

Bu dosyada yer alan belgelerden ilkinin 24 Nisan 1330/7 Mayıs 1914 tarihinde gönderilen yazıya cevap olarak kaleme alındığı ve Kudüs'te bulunan Tenkiziyye Medresesi Vakfı hakkında *Kuyûd-ı Hakânî* (Tapu Kayıtları) tarafından yazılan der-kenarın da yazı ekinde gönderildiği bildirilmiştir. Evkâf Nâzırı adına Müsteşar tarafından kaleme alınan yazının yazıldığı dönemde Medrese Vakfı'nın durumu anlatılmıştır.⁴³ Şer'î Mahkeme tarafından "işgal" edilen medresenin aslına dönmesi ve yazı ekinde gönderilen *Kuyûd-ı Hakânî İdaresi*'nin yazısında belirtilen '*Ayn-ı Kînâ* köyünün vakfedilen hasılatına müdahale edilmeyerek gerekenin yapılması istenilmiştir. Yazının devamında ise dosyada yer almayan ve Musa Şefik mührüyle gönderilen arzuhâlde belirtilen medreseye ait vakfiyenin tasdikli bir örneğinin Hazine tarafından tescil edilmek üzere gönderilmesinin gereği bildirilmiştir.

Yazıda bahsedilen ve aynı dosya içerisinde yer alan 11 Haziran 1330/ 29 Haziran 1914 tarihli *Kuyûd-ı Hakânî* kaydında ise; '*Ayn-ı Kînâ* olarak adlandırılan ve çiftlikler ve mezra'alarından oluşan köyün gelirlerinin taksimatı detaylı bir şekilde kaydedilmiştir.⁴⁴ Buna göre; Tenkiziyye Medresesi Vakfı'na ait vakfiyede '*Ayn-ı Kînâ* köyünün bütün çiftlik ve mezra'alar ile gelirlerinin tamamının medreseye vakfedildiği kayıtlı olmasına rağmen, 29 Haziran 1914 tarihinde *Kuyûd-ı Hakânî İdaresi* tarafından gönderilen bu yazı ile gelirlerin ancak 1/3'ünün medreseye verildiği, kalan kısmına ise Maliye Hazinesi tarafından el konulmakta olduğu bildirilmektedir.

Dosyada yer alan ve Evkaf Nâzırı adına müsteşar imzasıyla gönderilen 23 Haziran 1330/6 Temmuz 1914 tarihli yazıda ise; Kudüs'ten Musa Şefik mührüyle gönderilen arzuhâlde zikredilen ve Kudüs Kadılığı tarafından tescil edildiği bildirilen vakfiyenin, *Kuyûd-ı Hakânî İdaresi*'ne tescil edilmek üzere gönderilmesi talep edilmiştir.⁴⁵ Yazışmalarda şer'î mahkemenin işgalci konumunda olduğunun anlaşılması üzerine öncelikle medresenin vakfına dönmesine ve *Kuyûd-ı Hakânî İdaresi*'nin '*Ayn-ı Kînâ* karyesi gelirleri ile ilgili olarak da gerekeni yapması emri verilmiştir.

Bu yazı üzerine 17 Nisan 1332/30 Nisan 1916 tarihli yazıda; "*Kudüs-i Şerîf*'de *Ebu Said Tenkiz Medresesi Vakfı'na aid olub 19 Şubat 1330/4 Mart 1915 tarih ve 6420/168 numrolu tahriratınızla gönderilen vakfiye sureti Kuyûd-ı Vakfiye İdaresince tescil idilmiş olmağla sahibine virilmek üzere leffen irsal kılındı. Kaydiyesi olan elli guruşun sahibinden ahzi lüzümü beyan olunur.*" denilmiştir.

⁴¹ Belgeler: 05,06,07,08,

⁴² *İhyâ'u't-Turâs* Arşivi, Kutu No:66, Dosya No:3/6/1/52/1330/13, Belgeler 10, 12, 13, 14, 15,16,17,18,19,20.

⁴³ "...Zikr olunan medresenin el-yevm Mahkeme-i Şer'iyye tarafından işgâl idilmekte olduğu iş'âr olunmasına göre evvelen istirdâdıyla hâl-i 'aliyyesine ircâ'ı ve onu mute'âkip *Kuyûd-ı Hakânî İdaresi*'nin der-kenârında gösterilen '*Ayn-ı Kînâ* karyesi hâsılât-ı mevkûfesinin ahz ve istihsâlî esbâbına tevessül idilmesi lâzım geleceği beyânıyla ol-vecihle iffâ-yı muktezâsı ve bir de vakf-ı mezkûrun oraca müseccel olduğu Musa Şefik mührüyle virilen arzuhâl metninde zikr olunan Vakfiyesi Hazînece de tescil olunmak üzere musaddak sûretinin Nezârete irsâli lüzümü tevcîh olunur." *İhyâ'u't-Turâs* Arşivi, Kutu No:53, Dosya No: 3/6/0/3/1284/13.

⁴⁴ "*Kuyûd-ı Hakânî'ye lede'l-mürâca'a Kudüs-i Şerîf Nâhiyesinde tâbî' Vakfû'l-Emîr Tenkiz 'alâ Medrese fî Bâbü's-Silsile ve Ribâtu'n-Nisâ der-Kudüs-i Şerîf ve zîrinde 'an karye-i 'Ayn-ı Kînâ tâbî'î Kudüs-i Şerîf hisse-i sekiz kırat me'a mevadd-ı sâire ve yine Nahiye-i mezbûreye tâbî' Karye-i 'Ayn Kînâ hâsıl-ı kısm mine's-sülûs 4200 akçe ve hisse-i Vakf-ı Medrese-i Tenkiziyye der-Kudüs-i Şerîf 8 kırat 1400 akçe ve hisse-i timar 16 kırat 2800 akçe ve'l-öşür 'an mâl-ı vakf ve resm-i meced ve temel sâire ki; cem'an yekûn hisse-i timâr me'a 'öşr ve rüsûm 3500 akçe deyû mukayyed bulunmuş olduğuna binâen sâlifü'z-zikr 'Ayn-ı Kînâ Karyesinin kısm-ı mine's-sülûs hâsılâtının 24 kırat itibarıyla 8 kırat hissesinin Kudüs-i Şerîfde vâki' Denkiziyye Medresesi Vakfı tarafından ve bâki 16 kırat hissesiyle el-'öşr 'an-mâl-ı vakf hâsılât ve rüsûmâtının Maliye Hazîne-i Celîlesinden zabt olunması iktizâ ideceğinin beyânıyla işbu evrak Evkâf-ı Hümâyûn Muhasebe-i 'Umûmiye Müdiriyeti Behiyyesine iade kılındı. 11 Haziran 330." *İhyâ'u't-Turâs* Arşivi, Kutu No:53, Dosya No: 3/6/0/3/1284/13.*

⁴⁵ *İhyâ'u't-Turâs* Arşivi, Kutu No:53, Dosya No: 3/6/0/3/1284/13, Belge No:4.

VGMA'da mevcut vakfiyenin tescil tarihine dikkat edilecek olursa 3 Rebiu'l-evvel 334 [09/01/1916 M.] olduğu görülür. Bu tarihler de zamanlama açısından birbiri ile uyumludur.

Bu yazıdan yaklaşık 23 gün sonra yapılan yazışmada ise; Kudüs-i Şerîf Mahkemesi ile Kudüs Mutasarrıflığı arasındaki 29 Rebiulevvel 1333/14 Şubat 1915 tarihli yazıda medresenin yazının kaleme alındığı tarihten 311 yıl önce yani 1604 yılında şer'î mahkeme tarafından alındığı kaydedilmiştir.⁴⁶ Evkaf Nezâreti tarafından gönderilen yazı ile de Tenkiziyye Medresesi'nin boşaltılarak Vakfı tarafına teslim edilmesinin irade buyurulduğu bildirilmiştir. Öte yandan, 730/1330 tarihli vakfiyenin Kudüs şer'îye siciline kaydedildiği/tanzim edildiği ikinci tarih 1020/1611 yılı olup, bu el koymadan yaklaşık 5 yıl sonradır. Dolayısıyla, şer'î mahkeme tarafından el konulan medrese binasının vakıf olduğunu gösterir vakfiyesinin yaklaşık 5 yıl sonra şer'î mahkeme sicillerine ikinci kez kaydedilmesine rağmen, medrese binasının neden mahkeme tarafından kullanılmaya devam edildiği sorusu bu noktada tekrar gündeme gelmektedir. Medrese binası 1604 yılından itibaren şer'î mahkeme olarak kullanılmaya başlanmışsa, idari bir arşiv olan VGMA'da kayıtlı H. 1130-1200/ M. 1718-1786 tarihleri arasında medreseye yapılan görevli atamalarının ne anlama geldiği sorusu da bu noktada önem kazanmaktadır.⁴⁷

Öte yandan, 20. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'ten gönderilen bir arzuhâl üzerine yeniden tescil edilen vakfiye kaydının ardından, şer'î mahkemenin medrese binasını boşaltarak, ayrı bir yerde uygun bir yer kiralaması emredilmiştir. Bunun için de Şeyhülislamlık Makamı'ndan kira bedeli olarak 5330 kuruşun yeni mahkeme binasının kira bedeli olarak gönderildiği bildirilmiştir.⁴⁸ Bu yazının altına 10 gün sonra düşülen notta ise yazışma tarihinin üzerinden 3 ay geçmesine rağmen şer'î mahkemeye münasip bir yer bulunamadığının arz edildiği kayıtlıdır.⁴⁹

Burada medresenin vakfiyesinin tescilinin ardından, hayrâtın akara tebdîl edilmediği açıkça görülmüştür. Ancak medresenin vakıf olduğunun anlaşılması ve boşaltılması talebi üzerine ayrı bir yere taşınmanın mümkün olmadığı şartlarda şer'î mahkemenin belirli bir kira bedeli karşılığında medresede kalmasına müsaade edildiği görülmüştür. Bunun için de Kudüs Evkâf Müdürü Cemil Bey ile Kudüs'te mukîm Kudüs Kadısı Sultan Saray Efendi arasında “*Bâbü's-Silsile Mahallesinde Medrese-i Tenkiziyye nâm Medresenin fevkanî ve tahtanî me'a müştemilatı hâvî bir bâb hâne*” olarak tanımlanan medrese 45 Osmanlı parasına kiraya verilmiştir.⁵⁰ Dosyada yer alan sonraki yazışmalarda ise örneğin 1334/1916 senesinin ilk üç ayının kirasının ödenmediği, 1335/1916-1917 yıllarına ait toplam 4617 guruş kira bedelinin ise Evkâf Sandığına teslim edildiği kayıtlıdır.⁵¹

Konu İslam fihkî açısından değerlendirildiğinde ise; vakıf mülklere ilişkin uygulamalarda yaygın bir şekilde karşımıza “*istibdâl*” örnekleri çıkmaktadır. İstibdâl, bir vakıf malı mülk olan diğer bir mal ile değiştirmek anlamına gelmektedir. İslâm hukukçularının bazıları vakıf malların asla değiştirilemeyeceğini ileri sürerken, diğer bazıları ise istibdâlin cevazını kabul etmişlerdir.⁵² Ömer Hilmi Efendi bir vakıf akarın istibdâl olunması hakkında vakıf kurucusu tarafından bir şart ortaya konulmamışsa, o surette o akarın istibdâlinin caiz olmadığını belirtir. Ancak bu akar vakıf için asla gelir getirmez veya getirdiği gelir o akarın masrafına yetmez bir hale geldiğinde vakıf için yarar olduğu

⁴⁶ İhyâu't-Turâs Arşivi, Kutu No:66, Dosya No:3/6/1/52/1330/13, Belge No: 26.

⁴⁷ Bahse konu görevli atamalarından 13'ü Atık (Treasury) defterlerden 515 no'lu defterde, kalan 7 atama ise 'Askerî Rûznâmçe defterlerinde kayıtlıdır. Görevli atamalarına ilişkin detaylı bilgi için sırası ile bkz. VGMA, 515: 73/81; 1119/110/32; 1128: 68/15; 1139/87/23; 1139/87/24; 1139/87/30; 1139/87/31; 1112/1/67.

⁴⁸ İhyâu't-Turâs Arşivi, Kutu No:66, Dosya No:3/6/1/52/1330/13, Belge No: 26.

⁴⁹ İhyâu't-Turâs Arşivi, Kutu No:66, Dosya No:3/6/1/52/1330/13, Belge No: 26.

⁵⁰ İhyâu't-Turâs Arşivi, Kutu No:66, Dosya No:3/6/1/52/1330/13, Belge No: 31.

⁵¹ İhyâu't-Turâs Arşivi, Kutu No:66, Dosya No:3/6/1/52/1330/13, Belge No: 32,35.

⁵² Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. Baskı, (Ankara: TTK Yay., 1988), 377-387.

hükümüne de varılırsa, o surette kadı onayı ve Sultan'ın izni ile istibdâlin câiz olduğunu ilave eder.⁵³ Ebu Yusuf'un *istihsân* ve *kıyas* esaslarına göre yaptığı tarifte, yani paranın yeni bir vakıf için kullanılması şartıyla para ile istibdâl kabul edilirdi. Ancak bunun için gayrimenkullerin satın alınması ve satışın satıcı aleyhine olmaması şartı getirilmişti. Örneğin, camiler için istibdâle izin verilmemiştir, çünkü camiler gelir getirmek üzere yapılmamışlardır.⁵⁴ Van Leeuwen'de aktarıldığı şekliyle istibdâl meselesi ile ilgilenen kadı İmâdüddin İbrahim et-Tarsûsî arazilerin harap olduğu ve artık kullanılamaz hale geldiği durumlarda istibdâlin vakfın menfaatine olduğunu zikretmiştir.⁵⁵

1700-1800 yılları arasında Kudüs'te kurulan vakıfları çeşitli açılardan inceleyen El-Madani, bahse konu yıllar arasında üçü hayrî, on dörtü de zürri vakıftan olmak üzere toplamda on yedi vakıf akarına istibdâl uygulandığını kaydetmiştir. Hayrî vakıflardan, *Zâviye-i Muhammed el-Kırımı*, *Bîmaristân-ı Salâhiyye* ve *Tebâne Mahallesi*'nde bulunan *Câmi-i Ömerî* vakıflarının akarlarının istibdâl usulü ile değiştirildiğini belirtmiştir.⁵⁶

Kudüs'ten İstanbul'a gönderilen bir şikâyet üzerine kaleme alınan ve Şam Ahkâm Defterlerinde yer alan konuya ilişkin bir hükümde ise; Kudüs kentinde bulunan Halil Efendi ve Hoca Salih ibni Şehâbeddin Kâtib Efendi Vakfı'nın mütevellileri Bâbü'l-'Amûd Mahallesi'nde bulunan vakıf arsa üzerindeki ev ile Şeyhü'l-Bekâ Mahallesi'nde bulunan yine bir evin istibdâline tâlip olduklarını bildirmişlerdir. Kadı ise istibdâlin değerinden fazla ya da eksik olmadan alınan fetvaya uygun şekilde yapılmasını hükme bağlamıştır.⁵⁷

Öte yandan, vakıf hayrât eserlerinin akara tebdîli caiz değildir. Ancak bazı zaruri durumlar ile ihtiyaç dâhilinde hayrî bazı vakıf yapıların fonksiyonlarının değiştirildiği örneklere rastlamak da mümkündür. Osmanlı tatbikinde bazı örneklerde yangın gibi çeşitli gerekçelerle harab ve bazen de yok olan vakıf hayrâtın yerine aynı ya da başka amaçla yeni hayrât yaptırıldığı görülmüştür. Örneğin, Abdullah oğlu Has Odabaşı Hasan Ağa'nın gurre-i Zilhicce 1059/6 Aralık 1649 tarihli vakfiyesinde İstanbul Kumkapı'da Nişancı Paşa-yı Atık yakınında bulunan ve Havuzlu Mescid olarak bilinen mescidin yandığı ve vâkıfın bu mescidi Sultan'ın da izni ile minber vaz' ederek vakit namazları ile Cuma namazının kılınabileceği bir cami inşa ettirdiği kayıtlıdır.⁵⁸ eş-Şeyh Ahmed Rıfat Efendi bin el-Hac Selim Efendi Vakfı'na aid 1308/1628 tarihli vakfiyede ise, Karaca Paşa Mahallesi'nde bulunan Karaca Paşa Câmi-i Şerîf ve müştemilatının zamanla harab olduğu ve yıkıldığı, vâkıfın ise bahse konu camiye imar ve ihyâ ederek, dergâh ve tevhidhâne ilave ettiği kayıtlıdır.⁵⁹

Bazı örneklerde ise ihtiyaca binaen az sayıda da olsa vakıf eserlerin fonksiyon değişiklikleri görülmüştür. VGMA'da kayıtlı Kayd-ı Hakânî'de *Karahisâr-ı Sâhib* (Afyon)'da bulunan Çerçi Durgud Baba Zâviyesi imaretinin gelen gidenlere yemek verdiği ancak zamanla Kadı'ların bazı yeni görevler ihdas ettiği, bu *eli-beratlı* yeni görevlilerin de zamanla zâviyede kimseleri misafir etmediği ve vakıf gelirlerini kendilerinin tasarruf ettiklerinin anlaşıldığı kayıtlıdır. Bu durumun bildirilmesi üzerine zâviyenin medreseye dönüştürülmesi ve gelirlerinin de ilim tedarisine ve öğrencilere sarf edilmesinin *fermân-ı hümayûnî* ile uygun görüldüğü bildirilmiştir.⁶⁰

⁵³ Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül-ahlâf*, 115.

⁵⁴ Richard Van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri: Şam, Vakıflar ve Şehir*, (İstanbul: Küre Yay., 2012), 55.

⁵⁵ Van Leeuwen, *Bir Osmanlı*, 73.

⁵⁶ Ziad Abdel Aziz al-Madani, *Evkâfu'l-Kuds fî karn es-sâmin el-aşar el-mîlâdî, 1112H./ 1700 M.- 1214 H./ 1799 M. (The Endowments of Jerusalem in the 18th Century)*, (Amman: Vezâreu's-Sakâfe, 2011), 122-123.

⁵⁷ BOA, ADVNS.AHK.ŞM (4): 85/3.

⁵⁸ VGMA, 571: 137/59.

⁵⁹ VGMA, 989: 48/38.

⁶⁰ VGMA, 1759.

İhtiyaç dışında da zaman zaman yapıların fonksiyon değişikliklerine ilişkin örnekler bulmak mümkündür. Örneğin, Anadolu Abdâlları, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda gaziler (veya alp-erenler), ahîler ve *bâciyân-ı Rûm* ile birlikte hizmetleri görülen dördüncü sosyal zümre idi. *Abdâlân-ı Rûm*, Âşıkpaşazâde'nin sözünü ettiği heterodoks (Râfizi) dervişler idi.⁶¹ Kendilerine Anadolu'da Seyyid Gazi Tekkesini (Eskişehir) merkez olarak kabul eden abdâllar,⁶² şeriat hükümlerini terkederek, Osmanlı yönetiminin kurallarına uymamaya, cemiyetin yaşayışıyla alay etmeye, kudümler, boynuzlar çalarak sokaklarda dolaşmaya başlamakta idi. Dervişlerin (ışık) hareketlerinden rahatsızlık duyan Süleyman I (1520-1566), İran seferinin dönüşünde Seyyid Gazi Tekkesini abdâllardan temizletip; onları oradan sürüp, Kütahya kalesine hapsedtirirken, yalnızca re'âyânın şahitliği ile suçsuzluğu ifade edilen abdâllara serbestlik tanındı. Sadece Seyyid Gazi Tekkesi değil, Anadolu ve Rumeli'deki "ışık tekkeleri" ve zümreleri üzerinde de bir denetim kuruldu. Fuad Köprülü tarafından incelenen kaynaklardan, 980/1572 tarihli bir vesikada; Seyyid Gazi Tekkesi'nin, tamir edilmesi, medreseye dönüştürülen tekkedeki öğrencilere dostça davranılması, beş vakit namaza devam edilmesi, çıplak gezilmemesi gibi şartlarla Işık'ların tekkeye yerleşmelerinin kabul edildiği belirtilmektedir.⁶³ Bu örnekte de görüldüğü üzere, Anadolu Abdâlları'nın tekkeleri medreseye dönüştürülmüştür.

Şeyh Mahmud Ebu Dakîka ise Ebu'l-Fazl Mecduddîn Abdullah bin Mahmûd bin Mevdûd el-Mevsilî'nin icmâ' yolu ile uygulanan icthadî bir görüşünü verdiği bir örnekle şerhetmiştir. Şöyle ki; umumi bir yol var ise yoldan mescide, şayet yol dar olur ise de mescitten yola yer verilerek, mescidin ya da yolun alanının genişletilebileceği belirtilmiştir. Burada öncelikle her ikisinin –yol ve mescidin-Müslümanlara ait olması gerekçe olarak bildirilmiş ve İmam Muhammed'in buna cevaz verdiği de ilave edilmiştir. İkinci olarak da mahkemede dava açılmaksızın şahitlik ikamesi ile arazinin hangisine tahsisinin tespitinin gerekliliği vurgulanmıştır. Yol mu yoksa mescit mi dar sorusu sorularak, mescitten yola, yoldan mescite genişletme yapılabileceğine hükmetmiştir.⁶⁴

Hıdır Selami ise Kudüs'ün Osmanlı fethi sonrası tutulan ilk 15 şer'îye siciline dayandırdığı çalışmasında medreselerin konut olarak kullanımının Osmanlı döneminin başlangıcına denk geldiğini kaydetmiştir. Kiralanan medreselerin kadı izni ile kiralandığını gösterir örneklere yer vermiştir. Bu örneklerde, medresenin temel fonksiyonu olarak eğitim faaliyetlerinin devam ettiği, medreseyi konut olarak kullanan kişilerin ise bunun karşılığında medresenin tadilatı, döşenmesi ve aydınlatılmasının teminini üstlendikleri kayıtlıdır.⁶⁵ Örneğin Kadı'nın caminin yenilenmesi, döşenmesi ve aydınlatılması, orada duaların tutulması ve çocukların yetiştirilmesi karşılığında Mukaddim bin Mustafa el-Tamari'ye Yusûfiye Medresesi'nde sâkin olma izni verdiği kayıtlıdır. Aynı şekilde Mâverdiye Medresesi'nde de yerleşmiştir. Kiracı Sinan ve Aknaci, 2.000 Osmanî karşılığında medresenin yenilenmesi masraflarını üstlenmiştir. Duvar ustası Musallihiddin bin Abdullah'ın ifadesine göre de Bayram Çavuş'un medresesinin kubbesinin tamiri için 1600 Osmânî harcamıştır. Ancak bu örneklerde vakfa kira

⁶¹ Fuad Köprülü, "Abdâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans.*, c. 1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 61.

⁶² Araştırmalar, "abdâl" teriminin yerini aynı yıllarda "ışık" terimine terketmeye başladığı; Abdâl, Kalender, Bektaşî tabirlerinin yerine Işık teriminin yaygınlık kazanmaya başladığını gösteriyor. Bu da XVI. Yüzyılda Bektaşîliğin ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin öğretilerinin abdâllar arasında tesirlerinin boyutlarını göstermektedir. Ayrıca, bu düşünceyi güçlendirecek bir başka kayıt da Katip Çelebi'nin Seyyid Gazi Tekkesi ile Hüseyin Gazi ve Yakup Tekkelerinin Bektaşî Abdâllarına mahsus olduğunu söylemesi, aynı şekilde Evliya Çelebi'nin bu tekkeleri Bektaşî Tekkeleri olarak kabul etmesidir. Bu durum, XVII. yüzyılda Bektaşîliğin kendi kanatları altına zümreleri alıp, genişlediğini göstermektedir. Köprülü, bu düşünceyi, Şeyh Galib'in bir manzumesi ve Esat Efendi'nin Üss-i Zafer adlı eserinde, Baba veya Abdâl lâkabi ile anılan tekke ve türbelerin Bektaşî velilerine has olduğunu belirterek doğrulamaktadır. Köprülü, "Abdal", 33.

⁶³ Köprülü, "Abdal", 31-32.

⁶⁴ Ebu'l-Fazl Mecduddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-Ihtiyâr li ta'îli'l-Muhtâr (el-Fıkhü'l-Hanefi)*, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1998, 45.

⁶⁵ Khadr Salameh, "Aspects of the Sijills of the Shari'a Court in Jerusalem", *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517- 1917*, Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, der., (Londra: Altajir World of Islam Trust, 2000), 103-144.

ödendiğine dair bir bilgiye yer verilmemiştir. Bu uygulamalar 18. yüzyılda Kudüs'te vakıf mülklerin kiralanmasında yaygınlık kazanan *huluvv-i şer'î* uygulamaları ile benzerlik arz etmektedir.⁶⁶

Netice itibarıyla, yukarıda zikredilen örnekler göstermiştir ki, yangın, harap olma gibi zaruri durumlar ile bazı ihtiyaçlarda vakıf hayrâtının değişimi ya da akara tebdîli mümkün olabilmiştir. Ancak çalışma çerçevesinde incelenen belgelerde Tenkiziyye Medresesi örneğinde vakıf hayrât eserinin hangi gerekçe ile şer'î mahkemeye tahsis edildiğine dair bir açıklamaya rastlanılamamıştır. Konuya ilişkin yukarıda incelenen dosyada ise, bu durum Medrese Vakfı'nın vakfiyesinin Kuyûd-ı Hakânî'de kayıtlı olmaması ve bu sebeple de bir vakıf hayrât olarak muamele görmemesi gerekçe olarak belirtilmiştir. Medresenin vakıf olduğuna ilişkin Kudüs'ten İstanbul'a gönderilen arzuhâl üzerine yapılan inceleme neticesinde, şer'î mahkeme tarafından kullanılan medrese binasının İslam fihhına göre tanzim edilmiş bir vakıf medrese olduğu ve vakfiyesinin de daha önce iki kez tanzim edildiği anlaşıldıktan sonra vakıf medresenin şer'î mahkeme tarafından kullanımının sonlandırılması ve Mîrî Hazine tarafından gelirlerine el konulan akarların gelirlerinin de vakfa dönmesinin gerekliliği emredilmiştir. Ancak devam eden savaş şartları nedeniyle kira karşılığında başka bir yere taşınamayan şer'î mahkemeye Şeyhülislamlık Makamı tarafından tahsis edilen kira bedeli karşılığında medrese binasının tahsis edildiği görülmüştür.

Sonuç

Memlûk Döneminde İslam fihhına uygun olarak sahîh ve lazım bir vakıf olarak tanzim edilen Tenkiziyye Medresesi tarihsel süreci içerisinde hem mekânsal hem de işlevsel olarak pek çok değişime uğramıştır. Memlûkler Döneminde medrese hizmet sunan yapı, Osmanlı Döneminde Şer'î Mahkeme tarafından kullanılmıştır. Ancak 1915 yılında medresenin bir vakıf olduğu ve İslam hukukuna göre akar ve hayrâtının medreseye dönmesi gerektiği kararı alınmış, Şer'î Mahkeme'nin medrese binasını boşaltması talep edilmiştir. Devam eden savaş şartları da dikkate alındığında kendisine yeni bir mekan bulamayan mahkeme, Şeyhülislamlık Makamı'ndan kendilerine tahsis edilen kira bedeli ile Tenkiziyye Medresesi vakıf hayrât binası üzerinde kiracı konumuna gelmiştir.

Tarihi süreçte mekânsal ve işlevsel bakımdan değişimler geçirmeye devam eden medrese, Harem-i Şerîf'e olan konumu ve sahip olduğu stratejik önemi nedeniyle İngiliz yönetimi döneminde de çeşitli şekillerde kullanılmaya devam edilmiştir. Yüksek İslam Meclisi Reisi Muhammed Emin el-Hüseynî tarafından bir süre ikamet edilen medrese binası, sonrasında da İslam fihhi eğitim medresesi olarak kullanılmıştır. 1968 yılında ise İsrail sınır güvenliği gerekçesi ile medreseyi Polis Merkezine dönüştürmüştür.⁶⁷ Günümüzde halen Polis merkezi olarak kullanılmaya devam edilen ve Harem-i Şerîf'in bir parçası olan Tenkiziyye Medresesi'nin alt ve üst katında olmak üzere iki sinagog inşa edilmiştir. Abdurrahman el-Mağribî'nin kanaati Kudüs'ün Yahudileştirilmesi planlarının bir parçası olarak nihai hedefin medresenin "*Noor Yerushalayim*" isimli çok daha büyük bir sinagoga dönüştürüleceği yönündedir.⁶⁸

⁶⁶ Vakıf mülklerin işletim usullerine ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Şerîfe Eroğlu Memiş, "XVIII. Yüzyılda Kudüs'te Vakıf Mülklerin İşletim Usulleri: *İcâre-i Vâhide, Hikr, İcâre-i Tavîle ve Huluvv-i Şer'î* Uygulamaları", *Journal of IslamicJerusalem Studies*, (19) 1, 19-46.

⁶⁷ Abdurrahman el-Mağribî, "*Târîh el-Medrese el-Tenkiziyye fî el-Kuds*", *Mecelletu'l-Câmî'atu'l-İslâmiyye li'l-Buhûsu'l-İnsâniyye*, vol. 20/2 (2012), 481-528.

⁶⁸ el-Mağribî, "*Târîh el-Medrese*", 527-528.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

FİLİSTİN:

İhyâu 't-Turâs ve 'ş-Şuûnu 'd-Dîniyye Müessesetu İhyâu 't-Turâs ve 'l-Buhûsu 'l-İslâmiyye Arşivi, Abu Dis

Kutu No:53, Dosya No: 3/6/0/3/1284/13, Belge No:4.

Kutu No:66, Dosya No:3/6/1/52/1330/13, Belge No: 10, 12, 13, 14, 15,16,17,18,19,20,26, 31, 32,35.

TÜRKİYE:

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Atık (Hazîne) Defterleri/ *Hurûfât* ya da *'Askerî Rûznâmçe* Defterleri:

515: 73/81; 1119/110/32; 1128: 68/15; 1139/87/23; 1139/87/24; 1139/87/30; 1139/87/31; 1112/1/67.

Vakfiye Defterleri:

571: 137/59; 601-1: 55/63; 989: 48/38; 1759.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, ADVNS.AHK.ŞM (4): 85/3.

2. Yayınlanmış Eserler

Abdulmehdî, Abdulcelil Hasan. *el-Medâris fî Beyti 'l-Makdis fî 'l-Asreyni 'l-Eyyûbî ve 'l-Memlûkî*. Amman: Mektebetü 'l-Aksâ, 2009.

Akgündüz, Ahmed. *İslam Hukukunda Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. Baskı. Ankara: TTK Yay., 1988.

el-'Arif, 'Arif. *el-Mufasssal fî Târîhi 'l-Kuds*. Kudüs, 1961.

el-'Arif, 'Arif. *Târîh-i Kubbetü 's-Sahratullahü 'l-Müşerreffe ve 'l-Mescidü 'l-Aksâ ve limahhatu 'an Târîhi 'l-Kuds*. Kudüs: Mektebetü 'l-Endülüs, 1947.

el-Aselî, Kamil Cemil. "Kudüs," *Dıyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.26 (2002): 334-338.

Bakhit, M. Adnan. *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*. Beyrut: Librarie du Liban, 1982.

Berki, Ali H. *Vakfa Dair Yazılan Eserler ile Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler*. Ankara: VGM Yay., 1966.

Bernardini, Michele. "Popular and symbolic iconographies related to Haram al-Sharif during the Ottoman period," S. Auld and R. Hillenbrand (ed.), *Ottoman Jerusalem, the living city: 1517-1917*. (London: Altajir World of Islam Trust, Jerusalem 2000): 95-103.

Burgoyne, Michael H. *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*. London: Published on behalf of the British School of Archaeology in Jerusalem by the World of Islam Festival Trust, 1986.

Canaan, Taufik. "Water and 'The Water of Life' in Palestinian Supersition", *Journal of the Palestine Oriental Society* 9: 57 (1929): 57-69.

Eroğlu Memiş, Şerife. "XVIII. Yüzyılda Kudüs'te Vakıf Mülklerin İşletim Usulleri: *İcâre-i Vâhıde*,

- Hikr, İcâre-i Tavîle ve Huluvv-i Şer'î Uygulamaları*”, *Journal of IslamicJerusalem Studies*, (19) 1, (2019): 19-46.
- Eroğlu Memiş, Şerîfe. “Osmanlı Taşra Toplumunu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831”, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (Hatay, Suriye, Lübnan, Filistin). Haz. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: K.T.B. Yay., 1982.
- Goitein, S. D. and Grabar, Oleg. “al-Kuds”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Vol. V. Leiden: E.J. Brill, 1978.
- Grabar, Oleg. “A New Inscription from the Haram al-Sharif in Jerusalem,” *Jerusalem, Vol. IV, Constructing the Study of Islamic Art*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2005.
- Gül, Muammer. “11-13 yüzyıllarda Kudüs,” Doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1997.
- Heffening, W. “Waqf”, *Encyclopedia of Islam, Second Edition*. Leiden: E. J. Brill, 1934.
- Hijjîh, Shawkat Ramadan and el-Tel, Othman Ismael. “el-Medrese el-Tenkiziyye fî el-Kuds: nemûzecen li-idâreti'l-medâris ve evkâfihâ fî el-‘asr el-Memlûkî” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56:1 (2015): 77-106.
- Köprülü, Fuad. “Abdâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans.*, c. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Köprülü, Fuad. “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti,” *Vakıflar Dergisi*, S. 1, (1938): 1-6.
- el-Madani, Ziad Abdel Aziz. *Evkâfu'l-Kuds fî karn es-sâmin el-aşar el-mîlâdî, 1112 H./ 1700 M.- 1214 H./ 1799 M.* Amman: Vezâreu's-Sakâfe, 2011.
- el-Mağribî, Abdurrahman. “Târîh el-Medrese el-Tenkiziyye fî el-Kuds”, *Mecelletu'l-Câmi'atu'l-İslâmiyye li'l-Buhûsu'l-İnsâniyye*, vol. 20/2 (2012): 481-528.
- el-Mevsilî, Abdullah bin Mahmûd bin Mevdûd, *el-İhtiyâr li ta'lîlî'l-Muhtâr (el-Fıkhu'l-Hanefî)*, C. 3-4, Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1998.
- Orbay, Kayhan. “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları (Vakfiyeler, Şeriyye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrir Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri)”, *Vakıflar Dergisi*, 39 (2005): 27–41.
- Ömer Hilmi Efendi. *İthaf-ül-ahlâf fî ahkâm-il-evkaf*. Ankara: VGM Yay., 1977.
- Öztürk, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: TDV Yay., 1995.
- Pedersen, Johns. “Mescit”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1993.
- Powers, David S. “Revenues of Public Waqfs in Sixteenth Century Jereusalem”, *Archivum Ottomanicum*, Vol. 9, Germany: Wiesbaden,1984: 163-202.
- Salameh, Khadr. “Aspects of the Sijills of the Shari'a Court in Jerusalem,” *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517- 1917*. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, der., Londra: Altajir World of Islam Trust, 2000: 103-144.
- Schacht, Joseph. “Early Doctrines on Waqf,” *Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953.
- Singer, Amy. *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. Çev. Sema Bulutsuz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

- Singer, Amy. *Osmanlı'da Hayırseverlik- Kudüs 'te Bir Haseki Sultan İmareti*, çev. Dilek Şendil. İstanbul: Yeni Türkiye Yurt Yay., 2004.
- Tanman, Baha ve Çobanoğlu, A. Vefa. “Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları,” *Ortaoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri* (25-27 Ekim 2000, Hatay). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2001: 519-528.
- Tibawi, Abdülatif. *The Islamic Pious Foundations in Jerusalem*. London, 1978.
- Tomar, Cengiz. “Kudüs” (Memlükler Dönemi), *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul, 2002.
- Tütüncü, Mehmet. *Turkish Jerusalem (1516–1917), Ottoman Inscriptions From Jerusalem and Other Palestinian Cities*. Netherlands: SOTA, 2006.
- el-‘Uleymî, Mucireddîn el-Hanbelî. *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kudsi ve'l-Halîl*, c. II. Amman, 1973.
- Uzunçarşılı, İsmail H. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: TTK Yay., 1988.
- Van Leeuwen, Richard. *Bir Osmanlı Şehri: Şam, Vakıflar ve Şehir*. İstanbul: Küre Yay., 2012.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “XVIII. Asır Türk vakıflarının iktisadî boyutu,” *Vakıflar Dergisi*, c. XVIII, Ankara: VGM Yay., 1984: 5-41.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, (İstanbul: MEB Yay., 1986): 153.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri,” *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, yay. O. Okyar, H. İncelik, Ankara, 1980: 157-159.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: TTK Yay., 2003.
- Ze'evi, Dror. *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. Çev. S. Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.



Gazâlî'nin Bâtınîlere Karşı Yazdığı Eserler Üzerine Bir İnceleme*

A Study on the Writings of Ghazali against Batinis

Ramazan GÜNDÜZ**

Öz

Orta Çağ İslam dünyasının içine düştüğü siyasi ve fikrî kriz, öncelikle devlet ve toplumların siyaseten bölünüp parçalanmasıyla sonuçlanmıştır. Ardından fikrî ihtilafların çoğalması toplumu ciddi sapmaların eşiğine getirmiştir. Böyle bir kaos ortamında Gazali, Müslümanları ihya etme gayesiyle müceddidlik misyonu üstlenmiş, ilmî ve amelî yönlerin tekrar inşa edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Gazali, ihya projesine başlamadan önce, İslam dünyasındaki gerilemenin sebeplerinin ortadan kaldırılması için bir imha/iptal girişiminde bulunmuştur. Sapmaların temel sebebi olarak felsefe destekli Bâtınî düşüncüyü görmüş ve bunu bertaraf etmek istemiştir. Gazali ihya hareketiyle ilk olarak İslamî ilimlere bir metodoloji kazandırmak istemiştir. Böylece İslami ilimlerin ihyası sayesinde ahlaki yozlaşmanın önüne geçilebileceğini öne sürmüştür. Müslümanlara yeniden bir ruh verme çabasıyla Bâtınîleri eleştirmiş ve bu konuda eserler kaleme almıştır. Eserlerinde bu imha gayretinin izleri görülür.

Bu çalışma literatür tarama yöntemine dayalı olarak hazırlanmıştır. Araştırmada Gazali'nin tecdit faaliyetinin imha yönünü oluşturan eserler ele alınmıştır. Bu eserler, Gazali'nin Bâtınî ilâhiyatının tutarsızlığını göz önüne sermek için verdiği zihinsel çabanın ürünleridir. Söz konusu eserler içerikten ziyade genel biçim nitelikleri yönüyle incelenmiştir. Bu bağlamda kitapların isimleri, nüshaları, baskıları, tercümelemleri, vb. teknik bakımdan tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gazali, Tecdit, İhya, İmha, Bâtınîler, Bâtınî eleştirisi.

Abstract

The political and intellectual crisis that the medieval Islamic world has faced, primarily resulted in political disintegration of states and societies. Then, proliferation of intellectual conflicts brought to society to bring of serious deviations. In such chaos, Gazali undertook a mission of mujaddid in order to revive of Muslims. He stated that scientific and practical aspects should be rebuilt. Before starting this project, Gazali attempted to destruction/cancellation in order to eliminate the causes of the decline in the Islamic World. He accepted that the main reason for deviation is Batini though, supported philosophically. Therefore Gazali, wanted to destroy this idea. Gazali firstly wanted to bring a methodology to Islamic sciences with the revival movement. He argued that moral corruption could be prevented thanks to Islamic sciences. He criticized the Batini movement in an effort to give Muslims a new spirit and he wrote new books and booklets. There are traces of this destruction effort in his works.

This study prepared based on the literature review method. In this research the works that constitute the destruction of the Gazali's retaliation activity are discussion. These works are products of mental effort of Gazali, in order to reveal the inconsistency of Batini divinity. These works analyzed in term of general form characteristics rather than content. In this context, all books of Gazali related the themes depicted technically in front of names, copies, editions, translation of books etc.

Keywords: Gâzali, renewal, recreate, annihilation, Batiniyya (esoteric), criticism of Batiniyya.

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Kelam) Anabilim Dalında Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün yönetiminde "Gazâlî'nin Bâtınîlerle Mücadelesinin Kelâmî Tahlili" başlıklı devam eden Doktora Tezinin bir bölümünden tekrar düzenlenerek ve genişletilerek hazırlanmıştır.

** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doktora Öğrencisi, rmzngndz33@gmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0002-7447-2487

Giriş

Gazâlî, Orta Çağda İslam düşüncesinin şekillenmesinde önemli etkileri olan çok yönlü bir âlim, fakih ve düşünürdür. O, İslamî ilimlerin birçok alanında ortaya koyduğu fikrî çabayla yaşadığı dönemden bugüne kadar kendisinden söz ettirmiş bir kişiliktir. İslam dünyasının dinî ve siyasi atmosferinin son derece çalkantılı bir dönemde yaşayan Gazâlî, döneminin kültürel krizini bizzat kendi nefsinde yaşamış, bu krizden kurtulmak için gerek kendi şahsında gerekse İslam toplumunda bir tecdit ve ihya hareketi başlatmıştır.

Gazâlî, kendisinden önceki dört asırlık İslam medeniyetini yeniden yorumlayarak İslamî ilimleri belirli bir metodoloji üzerine tekrar inşa etmeyi başardığı gibi özünden uzaklaşmaya başlayan Müslüman toplumunun ahlaki zaaflarının da çarelerini aramıştır. Kendisini yaşadığı asrın müceddidi olarak vasıflandıran Gazâlî,¹ bu tecdit projesinin fikrî ve eylem alanlarını gerek kendi hayatında gerek toplum yaşamında faaliyete geçirmeye gayret etmiştir. Onun tecdit misyonunun iki önemli merkezi bulunmaktadır: ilim ve amel/eylem. Bu misyonun hedefinde ise hem kendi bireysel kurtuluşu hem de toplumsal kurtuluş yer almaktadır. Kişinin bireysel kurtuluşunun da toplumsal kurtuluşun da birinci şartı, ilmî ve fikrî gelişimin sağlanmasıdır. Gazâlî, İslam toplumunun ilmî ve fikrî gelişimine en çok katkıyı yapan düşünürlerin başında geldiği söylenebilir. Onun daha talebeliğinde başlayan telif faaliyeti hayatının son gününe kadar devam etmiştir. Son yazdığı eserini ölümünden birkaç gün önce tamamlamış olması² fikrî üretkenlikteki tükenmez enerjisinin vesikasıdır. Ona göre bireysel ve toplumsal kurtuluşun ikinci önemli şartı ise bireyi ve toplumu refaha götürecektir amelî/eylemsel pratiklerin hayat verdiği bireyin sağlam bir ahlaki vasıfla yetiştirilmesidir. Gazâlî, bu misyonun kendisinde şahsileştiği bir âlim kimliğini; telif ettiği eserler, verdiği mücadeleler ve ortaya koyduğu bireysel tutumlarıyla yansıtan biri olduğu söylenilebilir.

Gazâlî'nin ilmî hayatının ve İslam toplumunda üstlendiği tecdit faaliyetinin diğer bir vechesi olan “hakikati keşfetme” çabası, onun ihya projesinin temel argümanlarını oluşturur. Bu ihya projesi, İslam toplumunda bir ilmî zihniyet ve amelî pratiğin hayata geçirilmesidir. İlmî zihniyet; İslamî ilimlerin kendi öz kaynaklarından beslenerek toplumu zihnen inşa etmeye elverişli, inanç ve amel hususunda onları birtakım sapmalardan koruyacak bir zeminde formüle edilmesidir. Amelî pratik ise; dinin fiili yaşamdaki ibadet ve muamelelerinin bütün gereklerinin ilk neslin (asr-ı saadet) uygulamalarına mutabakat etmesidir.

Gazâlî'nin ilim-eylem/amel ve hakikati keşfetme şeklinde özetlenebilecek tecdit faaliyeti ise iki önemli projeyi gerçekleştirmeyi amaçlamıştır: ihya/inşa ve imha/iptal. Gazâlî üzerine zihin yoran entelektüeller, onun ihya projesinden sık sık bahsederler. Özellikle *İhyau Ulûmi'd-Din* adlı eseri üzerinden onun İslam toplumundaki ihya hareketinin başarısı ve etkilerinden söz ederler. Ancak Gazâlî'nin İslam toplumunda başlattığı tecdit faaliyetinin ihya aşamasına geçmeden önce planlanmış ve fikri semereleri inşa edilmiş bir de imha/iptal vechesi bulunmaktadır. İmha/iptal projesinin hedefindeki fikir, felsefe ve bätünlük; kişiler ise filozoflar ile Bätünilerdir. Burada özellikle felsefeyi imhadan kastımızın “Gâzâlî'nin İslam fikir hayatında felsefeyi baltaladığı” yönündeki eleştiriyi haklı çıkaran bir

¹ Gazâlî, el-Münkizü mine'd-Dalâl, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, trz), (a), s. 604. Gazâlî'den sonra da bazıları onu hicri beşinci asrın müceddidi olarak görmüşlerdir. Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, (Beyrut: Matbaatü'l-Meymeniyeye, 1994), C.I, s. 26.

² Gazâlî'nin son eseri *İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm*'dir. Bu eserin Gazâlî'nin vefatından yaklaşık iki sene sonra istinsah edilen nüshasının ferağ kaydında “Bu eser Gazâlî'nin son eseridir. O, bu eseri 505 senesinin Cumâde'l-âhira ayının başlarında bitirdi.” ifadeleri yazmaktadır. Ferağ kaydının hemen kenarındaki müstensihin dışında birinin İbn Kesîr'in *Tarih*'inden hareketle düştüğü notta da Gazâlî'nin 505 senesinin Cumâde'l-âhira ayının 14'üncü pazartesi günü vefat ettiği bilgisi yer almaktadır. Bkz, Mahmut Kaya ve M. Cüneyt Kaya, *Gazzâlî Kelâm ve Halk İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm el-Kânûnu'l-Küllî fi't-Te'vîl, Neşir, Tercüme ve İnceleme*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), (çevirenlerin girişi), s. 9.

amaca matuf olmadığını belirtmeliyim. Özetle Gazâlî'nin felsefeyi imha etmedeki hedefi, filozofların akli hakikatin salt belirleyicisi olarak görmelerini engelleme ve metafizik dediğimiz alanda aklın rolünü kısıtlamaktır.

Gazâlî, Bâtınîlerin özellikle kendi dönemindeki Nizârî İsmâîlîlerinin dinin temel dayanağı olan Kur'ân nassını keyfi tevillerle kendi inanç ilkelerine mesnet etmek suretiyle onun bütün Müslümanları kapsayıcı otoritesini sarsmalarının verdiği keyfi yorum anlayışını ve Bâtınîlerin “talim” fikirlerinin neticesi olan, masum imamın tekelinde şekillenmiş, nesnel eleştiri mekanizmasına kapalı kişisel bilgi oligarşisini iptal/imha etmeyi hedeflemiştir. Diğer yandan İslâmî ilimlerin sistem kurucu alanları olan kelâm (akâid) ve fıkıh (amel) disiplinlerini mantığın kontrolünde belirli bir metodoloji üzerine inşa etme çabası da onun ihya/inşa hedefine matuftur. Bu sebeple onun telif ettiği eserler; özellikle kelâm, mantık, usulü fıkıh ve tasavvuf bütüncül bir tahlile tabi tutulduğunda bu imha/iptal ve ihya/ inşa projesi göze çarpacaktır.

Gazâlî, felsefi ve bâtinî akımlarla mücadelesini toplumsal zeminde yansımaları olacak şekilde önceden kurguladığı ihya hareketinin bir parçasına dönüştürmüştür. Gazâlî'nin ihya hareketi iki temel nazariye üzerine konumlandırılmıştır. İslam toplumunu zihnen akamete uğratan, İslam dışı unsurlardan beslendiğini iddia ettiği felsefi ve bâtinî zihniyeti iptal/imha etmek; bunun yanında İslam'ın kendi ilmî geleneğini yine kendi öz kaynakları olan Kur'an ve sünnet istikametinde ve akli düzlemde yeniden inşa/ihya etmek. Bu tecdit faaliyetinin pratik yansıması; felsefi düşüncenin zararlı taraflarının İslami ilimlerin içinden ayıklanması imha ve veçhesini; kelâm ilminin felsefenin mantık ilkesiyle aklileştirilerek yeni bir metotla inşa edilmesi suretiyle muhtevasının tutarlı ve işlevsel hale getirilmesi ise ihya tarafını oluşturmaktadır. Ayrıca tasavvufun fıkıhla bütünleştirilerek Sünnî İslam'a entegre edilmesi de İhya faaliyetinin pratikleştirilme gayesine matuftur. Yine gnostik düşüncenin İslami ilimlerin içine sızmasını önlemek adına bu düşüncüyü sahiplenen bâtinî anlayışı reddetmek imha; bunun yerine Sünnî tasavvufun keşfi bilgisini bir epistemoloji yöntemi olarak inşa etmek ise ihya boyutunu oluşturmaktadır. Telif ettiği eserlerinde bu imha ve ihyanın yöntemleri, kullandığı retoriğe yansıdığı gibi eserlerinin genel muhtevasında da çoğunlukla bu iki hedefi gözettiği sezilmektedir. Tehâfüt/tutarsızlık, fedâih/saçmalık, kâvâsım/yıkıcı, mufassıl/ayıran gibi birçoğu eserlerinin isimlerine de yansıyan mefhumlar, onun zamanının etkili fikirlerini yok etmekteki hırsını gösterir. Diğer taraftan, İhya/diriltme, münkız/kurtarıcı, kıstâs/kriter, mizân/kural, mi'yâr/ölçü vb. kullandığı terimler ise onun imha ettiği ideolojinin yerine ikame etmeyi düşündüğü İslam düşüncesinin temel unsurlarını yansıtan ifadelerdir. Gazâlî'nin eserlerinin muhtevasındaki imha ve ihyanın hedefi ise felsefenin akli ön plana çıkararak bütün hakikatleri akli çaba ile ispat etmesine karşın akli araçsallaştırarak onu vahyi anlamının bir kılavuzu/aleti derekesine getirmektir. Diğer yandan Bâtınîlerin nassın zahirini itibarsızlaştırmalarının önüne geçerek naslarda zahiri anlamın öncelenmesi suretiyle bir beyan epistemolojisi inşa ederek nassın herkesi bağlayıcı olmasına vurgu yapmak ve masum “imamet teorisinin” yerine “masum nebi öğretisini” ilke olarak yasallaştırmaktır.

Entelektüel hayatında taassuba asla yer vermeyen Gazâlî,³ devrinin bütün fikrî akımlarına bir muhakkik/hakkı arayan gözüyle bakarak bunların hangisinin gerek epistemoloji gerek eylem açısından hakkı temsil edebilecekleri hususuna kafa yormuştur. Neticede felsefenin hakkı temsil etmede bir yetki gaspına yeltendiğini düşünerek onu vahyin önüne geçmeyecek şekilde sınırlamaya çalışmıştır. Diğer taraftan Bâtınîlerin gerek bilgi nazariyelerini gerekse talim doktrinlerini adeta saçma bularak İslami

³ Gazâlî, mezhep taassubuna şiddetle karşı çıkan bir düşünür olarak eserlerinde daima hür düşüncenin bayraktarlığını yapmıştır. Mezhep taassubunun, kabile veyahut cemaat bağlılığının toplumdaki tezahürü olarak ortaya çıktığını belirtir. Mezheplerin bir takım sosyolojik ve dini olguların inanca yansımından dolayı farklılık arz ettiğini dile getiren Gazâlî, insanın doğruya ulaşabilmesi için şüphe etmesini, dikkatlice tetkik ederek hareket etmesini ve kendi aklının istiklaline güvenmesini öğütler. Bkz, Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, thk, Süleyman Dünya, (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1964), s. 405-409.

zihniyetin içine fikren ve siyaseten çöreklenen bu ideolojiyi imha etmeye çalışmıştır. Gazâlî, evveli emirde hakkı temsil ettiklerini iddia eden dört zümrenin varlığını onaylayarak bunların hakikati temsil edip etmediklerini tetkik etmeye koyulmuştur.⁴ Gazâlî, tahkikinin neticesinde felsefe ve Bâtînlîğin hakikati temsil etmedikleri kanaatine varmış ve bu akımları tehlikeli bularak imha/iptal etmeye çalışmıştır. Diğer taraftan kalam ve tasavvufu ise her ne kadar birtakım zafiyetleri olsa da bu iki disiplinin İslam milletinin kurtuluşu ve içine düştüğü fikri ve amelî zafiyeti bertaraf edecek yegâne ilmî ve amelî/eylemsel yol olduğuna kanaat ederek kelâm ve tasavvufu ihya/inşa etmeye çaba harcamıştır.

Gazâlî'nin Bâtînlere Yönelttiği Eleştirisinde Kullandığı Temel Yöntem

Gazâlî'nin dönemine gelinceye kadar yazılan reddiyelerde,⁵ muhatap olunan Bâtîni kitlenin yapılanma biçimi ve davetlerinin amacı hususunda tereddüde düşülmesi, Bâtînlilerin görüşlerini eleştirmek amacıyla yazılan eserlerin bakış açılarına ve içeriklerine de yansımıştır. Büyük ölçüde bir kelâmcı refleksiyel yazılan eserler istenilen neticeyi meydana getirmediği gibi, her geçen gün İsmâîlîlere kulak verenlerin adetleri de artmaya başlamıştır. Onların "zâhir" ve "bâtın" arasında ayırma giden iki boyutlu düalist bilgi ve şeriat anlayışları, farklı bir bakış açısının ürünüydü. Şeriatın emir ve yasaklarını ifade eden lafzî form, Kur'an'ın zahirî boyutunu ifade ederken, bunların asıl özünü teşkil eden bir de bâtinî boyutu bulunmaktaydı. Bu bâtinî boyutu da ancak masum imam talim edebilirdi. Bu temel felsefeyi halka anlatmakla vazifeli olan dâîler ise dinin hem zâhir hem de bâtin tarafını ileri düzeyde bilmeleri gerekmektedir. Özellikle bâtinî boyut açısından bakıldığında ideal bir dâînin mantık, felsefe, tarih ve coğrafya gibi alanlarda ansiklopedik bilgiye gereksinimi vardı. Dolayısıyla dâîler ve tartışma yöntemleri kelâmdan oldukça uzaktı.⁶

Bâtîni dâîler ve savundukları bâtinî fikirlere karşı kelâmın yapamadığını yapacak daha sağlam bir çerçeveye ihtiyaç duyulmuştu. Bu ihtiyaç da büyük ölçüde Gazâlî'nin çabalarıyla başarılıydı. Gazâlî, kendisinden öncekilerin mesafeli durduğu mantığı bu mücadelenin merkezine koydu.⁷ Bâtînlilerle mücadelesinde telif etmiş olduğu eserlerinde daima bu mantık örgüsünü kullanan Gazâlî, özellikle Bâtînlilerin doğru bilginin ortaya konulmasında "masum imam" teorilerini ilmin mantığı kistasını ortaya koyarak çürütmeye çalışmıştır.⁸ Gazâlî, seleflerinin aksine Bâtînlilerin söylediklerini baştan reddetme yerine, daha önce *Makâsîdül-Felâsife*'de yaptığı gibi Bâtînlilerin fikirlerini ortaya koyarak anlamaya çalışmış, sonra onların mantığı olduğunu iddia ettikleri teorilerini⁹ yine mantık prensibiyle çürütmüştür. *Fezâihu'l-Bâtîniyye ve el-Kıstâsü'l-Müstakîm* başta olmak üzere Bâtîni reddiyesi eserlerinde bu mantık prensibi daima işletilmiştir. Gazâlî'nin hedefi "Bâtîni aklı" eleştirmekle beraber daima nassın önceliğine de vurgu yapmaktır. Zira Bâtîni hareket hem aklın sınırlarını tanımamakta hem de nassın mümkün anlam çerçevesini tevil mantığı ile berhava ederek mantığı, aklı, tarihî realiteyi göz ardı etmektedir. Fakat bunu

⁴ Gazâlî'nin yaşadığı dönemde hakikatin kendilerinde olabileceğini varsaydığı dört fikri akımla ilgili görüşleri için bkz, Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 581.

⁵ Gazâlî'den önce ve sonra çoğunluğu Bâtînlileri eleştirmek amaçlı yazılan eserlerin genel bir tasnifi için bkz, Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, nşr, Abdurrahman Bedevi, (neşredenin mukaddimesi) (Kuveyt: Dâru'l-Kütübî's-Sakâfiyye, 1964), s. ۱-۵. Avni İlhan, *Bâtîniyye, DİA*, C.V, 1992, s. 194: İsmail Avcu, *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîlik*, (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018), 19-25.

⁶ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Matürîdîlik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), s. 255-257.

⁷ Kalaycı, *age*, s. 257.

⁸ Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), s. 84.

⁹ Bâtînlilerin dinin hakikatının masum imamın tekelinde olduğuna dair ortaya attıkları ve ed-Da'vetü'l-Cedîde (Yeni Davet) ismini verdikleri mantık formlarının nasıl işletildiğine dair bilgi için bkz, Şehristânî, *el-Milel Ve'n-Nihal Dinler Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi (Metin-Çeviri)*, çev, Mustafa Öz, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), s. 260-266.

paradoksal şekilde araçsal bir akılla yapmaktadır. Gazâlî, hem aklın kendi mekanizması ve sınırları içinde işletilmesini hem de nassın önceliğini vurgulayarak¹⁰ Bâtınîleri ilzam etme hedefi gütmüştür.

Gazâlî'nin felsefeyi eleştirmekle beraber felsefe disiplininin düşünme sisteminin temellerini oluşturan mantığı İslam kelâm sistemiyle bütünleştirmesi ve Bâtınîleri eleştiriye tabi tutarken daima mantık örgüsünden taviz vermeden tenkitlerini mantikî bir formda ortaya koyması, onun felsefe ile Bâtınîlik eleştirisindeki paralellikleri göstermektedir.

Gazâlî'nin Bâtınîlere Reddiyesi Mahiyetindeki Eserleri

Gazâlî, Bâtınîlere karşı itirazlarını birçok eserinin farklı pasajlarında dile getirmekle beraber onlara karşı müstakil eserler de telif etmiştir. Onun gerek filozoflara reddiye tarzında yazdığı eserler gerek mantık ilmine dair kaleme aldığı teliflerinin de Bâtınîleri hedeflediği söylenmektedir.¹¹ Siyasi ve kültürel bir tehlike olarak gördüğü Bâtınîlere karşı birçok eser telif etmesinin yanında, bir değerlendirmeye göre mantık ilmini İslamî ilimlerin içine dâhil etme gayretinin temelinde yatan hedefin de Bâtınîler olduğu söylenir. Buna göre Gazâlî, Bâtınîlerin İslamî nasları fütursuzca tevîl ederek birtakım şüphelerin zuhuruna sebebiyet vermelerinden dolayı dinî ilimleri sağlam bir yapıya kavuşturmak için mantık ilmini İslamî ilimlerin içinde temel bir unsur olarak işlemiştir.¹²

1. Fezâihu'l-Bâtıniyye

Bâtınîler'in Abbâsî halifesinin meşru olmadığına dair yoğun propagandalarını tesirsiz hale getirmek için bizzat halife el-Müstazhir-Billah'ın talimatıyla yazıldığı bilinen eserin isminin *Fedâihu'l-Bâtıniyye ve Fezâilü'l-Müstazhirîyye* olduğunu¹³ Gazâlî eserin mukaddimesinde zikretmektedir. Gazâlî bu eserden *Cevâhiru'l-Kur'ân ve el-Münküzü mine'd-Dalâl'* da ise “*el-Müstazhiri*” diye bahseder.¹⁴ Brockelmann bu eseri *Kitab el-Mustazhiri fî Fedâih el-Bâtıniyye* olarak kaydetmiştir.¹⁵ Eserin *el-Müstazhiri*,¹⁶ *er-Redd ale'l-Bâtıniyye*¹⁷ gibi isimleri zikredilmiştir. Bu eseri yazma fikrini ona ilham eden sebep, Abbâsî halifesi el-Mustazhir'in hilafetinin meşruiyeti endişesidir. Zira o sıralarda el-Mustazhiri Fâtımîlere karşı kendi halifeliğinin meşru olduğunu kanıtlama gayreti içerisinde idi.¹⁸ Gazâlî'nin Selçuklu idaresinde önemli bir ikbale ulaşmasına vesile olan Nizamülmülk'ün de benzer endişeleri dile getirmesi, bu eserin siyasi bir

¹⁰ Yaşar Aydın, *Gazâlî'de Mistik Tecrübe ve Akıl, Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî*, (Ankara: DİB Yayınları, 2013), s. 218.

¹¹ Gazâlî'nin Felsefe eleştirisinin asıl hedefinin Bâtınîler olduğuna dair bir analiz için bkz, Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev, İbrahim Akbaba, (İstanbul: Kitabevi, 2001), s. 326-327; W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)* çev, Hanifi Özcan, (Samsun: Etüt Yayınları), 2003, s. 69.

¹² M. Sait Özervarlı, “Gazzâlî, Kelâm İlmindeki Yeri”, *DİA*, 1996, C. XIII, s. 507.

¹³ Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), s. 12-14. Gazâlî'nin bu eserine karşı Ali b. Velîd'in kaleme aldığı *Dâmiğü'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil* adlı eseri neşreden Mustafa Galib, mezkûr eserin mukaddimesinde Gazâlî'nin *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'yi dini veya ilmi bir kaygıdan ziyade sırf siyasi otoriteye yalakalık için yazdığını iddia eder. Bkz, Ali b. Velîd, *Dâmiğü'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil*, nşr, Mustafa Galib, (Beyrut: Müessesetü İzziddin, 1982), (neşreden mukaddimesi) C. I, s. 17; yine bir İsmâilî müdafisi olan Ferhad Daftary'de Gazâlî'nin bu eseri hayal gücüne dayanarak uydurduğunu iddia eder. Bkz., Ferhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev, Ahmet Fethi Yıldırım, (İstanbul: Alfa Tarih, 2016), s. 21.

¹⁴ Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, thk, Muhammed Reşid Rıza el-Kabbânî, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1986), s. 39; a. mlf, *age*, trz, (a), s. 593.

¹⁵ C. Brockelmann, *GAL*, (Leiden: E.J. Brill, 1937), s.747.

¹⁶ Abdurrahman Bedevi, *Müellefâtü'l-Gazâlî*, (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1977), s. 82.

¹⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, thk, Mahmud el-Arnaûd, (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), C. VI, s. 21.

¹⁸ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi Başlangıçtan İbni Rüş'tün Ölümüne*, çev, Hüseyin Hatemi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), C. I, s. 321-322.

projenin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹ Abbâsî halifeliğinin egemen olduğu topraklarda Bâtînî dâilerin (propagandist) Fâtımîlerin desteğiyle meşru halifenin Fâtımî halifeler olduğuna dair yaptıkları propagandanın önünün kesilmesi için yapılması gereken fikrî mücadelenin aktörü olan Gazâlî, Fâtımîler tarafından da desteklenen siyasi ve fikrî düşüncenin imha edilmesi için yazdığı bu eserle Abbasîlerin egemenliğini teyit etmeye çalışmıştır. el-Mustazhirî'den önce de Abbâsî halifeleri, Fâtımîlerin siyasi otoriteyi Hz. Ali soyundan olan halifelere ait bir yetki olduğuna dair Abbâsî karşıtı ideolojilerini itibarsızlaştırmak ve kendi hilafet anlayışlarını toplum nezdinde sağlamlaştırmak için devrin ileri gelen ilim adamlarını kullanmışlardır. Kâdir-Billâh, kendisine nispet edilen *er-Risâletü'l-Kâdiriyye*²⁰ (*el-Usûl*) isminde Ehl-i sünnetin inanç ilkelerini, Sünnî imamet anlayışını ve bidatçılara reddiye ihtiva eden bir eseri ileri gelen âlimlerin de katıldığı bir toplantıda okutturarak, bu âlimlere onaylatmıştır. Bu eserin Mehdî Camisi'nde halkın da katıldığı ilim halkalarında okutulduğu kaydedilmektedir.²¹ Kendisinden sonraki halife Kâim-Biemrillah da aynı işi tekrarlayarak Sünnî hilafetin otoritesini tahkim etme politikasını ulemânın tasdikinden geçirmeye çalışmıştır.²² Ayrıca, kaynaklar Kadir-Billah'ın devrin Mutezili âlimlerinden Ali b. Saîd el-İstahrî'ye Bâtînlere reddiye amaçlı bir eser telif ettirdiğini de kaydetmektedir.²³ Yine bu dönemin önemli Sünnî âlimlerinden Mâverdî'nin telif ettiği *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserin de Abbâsî halifesi Kâdir-Billah veya Kâim-Biemrillah'ın talimatı üzerine yazıldığı belirtilmektedir.²⁴ Zaten Mâverdî de eserin mukaddimesinde: "Kendisine itaat edilmesi gereken kişinin emrine imtisalen bu eseri yazdım." ifadeleri ile buna işaret etmektedir.²⁵ Gerek Mâverdî gerekse İbnü'l-Ferrâ gibi Sünnî düşünürlerin İmamet meselesinin teorisini Sünnî perspektiften ele almaları, Bâtînlere karşı yürütülen Abbâsî hilafetinin meşruiyetine dair mücadelenin devlet siyaseti olduğunun önemli ipuçlarını vermektedir. Gazâlî'nin de *Fezdâihu'l-Bâtîniyye*'sinin neredeyse yarısına yakın bir bölümünün imamet meseleleri ve el-Müstazhirî'nin meşru halife olduğuna dair meseleleri ihtiva etmesi, mezkûr siyasi projenin ispatı gibi durmaktadır.

Yaşadığı dönemin en önemli siyaset ve ilahiyat reddiyelerinden biri olan²⁶ bu eserini Gazâlî'nin Bağdat Nizamiye Medresesi'nde hocalığı esnasında²⁷ veya Bağdat'ı terk ettikten sonra inziva dönemlerinde yazdığına²⁸ dair farklı iddialar varsa da Gazâlî *el-Münkız*'da bu eseri Bağdat'ta yazdığını söylemektedir.²⁹ Griffel ise, Bağdat'a gelmeden önce gerek *Fedâihu'l-Bâtîniyye*'yi gerek diğer Bâtînî eleştirisi olan eserlerinin en azından müsveddelerinin hazırlanmış olduğunu iddia etmektedir. Bu eserlerin yayımlanması ise Nizamiye Medresesi'nde hocalığı esnasında 488/1095 yıllarındadır.³⁰ Sallâbî'nin zaman

¹⁹ Mustafa Tekin, "Gazâlî: Soyut Okumalar ve Kalıp Yargıların Ötesinde", *TYB Akademi*, Yıl. 1, S. 1, (2011), s. 37.

²⁰ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâdir-Billah", *DİA*, C. XXIV, 2001, s. 128.

²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), C. IV, s. 257.

²² İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, (yy: Dâru'l-Fikr, 1986), C.XII, s. 49.

²³ Ebû Tâhir el-Kerecî, *el-İtikâdü'l-Kâdirî*, thk, Muhammed el-Abdullatif, (yy: Mecelletü Câmiatü Ümmü'l-Kura, 1427), s. 243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk, Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1992), C. 15, s. 100.

²⁴ Hamilton A. R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çevirenler, Kadir Durak v. dğr, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), s.168; Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultaniyye", *DİA*, C. I, 1998, s. 555.

²⁵ el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), s. 3.

²⁶ Ergün Yıldırım, "İslâmizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslam" *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed, İsmail Kara, Asım Öz, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s.106.

²⁷ İlyas Çelebi, "İmam Gazzâlî Kimdir" *900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), s. 19.

²⁸ *900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî*, (Taksim), (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), s.16.

²⁹ Gazâlî, *age*, trz, (a) s. 593.

³⁰ Frank Griffel, *Gazâlî'nin Felsefi Kelâmı*, çev, İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s. 69,70.

tertibine göre sıraladığı listede de Bâtınî eleştirisi eserler, 478/1085-488/1095 tarih aralığındadır.³¹ Bu tarihlerin bir bölümünde Gazâlî henüz Bağdat'a gelmemiştir. Diğer bölümünde ise Nizâmîye'de hocadır.

Gazâlî, Griffel'in daha önce Farsça olarak yazılıp fakat kaybolan *Hucetü'l-Hak fi'r-Reddi Ale'l-Bâtıniyye* adlı esere dayanılarak yazılmış olabileceğini aktardığı³² bu eserini Bâkılânî'nin Bâtınî gruplardan Râfizîlere ret amaçlı yazdığı *Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr*³³ adlı eserine dayanarak yazdığını *İhyâ'*da belirtmektedir.³⁴ Fâtımîlerin siyasal ilahiyatı, Bâtınî kelâmla tahkim edilerek Sünnî düşünceye saldırmaktadır. Gazâlî, hem Fâtımîlerin hilafet konusundaki siyasetlerine karşı koymak hem de Bâtınîlerin aşırı tevillerle ve talim doktrini ile İslam dinine verdikleri tahribatı reddetmek için bu eseri kaleme almıştır. Amacı sapkın düşüncelerin İslam içinde neşvü nemâ bulmasını engelleyerek İslam'da "orta yol" ilahiyatını egemen kılmaktır.³⁵ On bölüme ayırdığı eserin birinci bölümünde takip edeceği metodu beyan etmiştir. İkinci bölümde Bâtınîlerin isim ve lakaplarını saymıştır. Üçüncü bölümde Bâtınîlerin insanları aldatmak için kullandıkları tuzakları açıklamaktadır. Dördüncü bölümde Bâtınîlerin mezheplerini tafsilatlı bir şekilde izah eder. Beşinci bölümde tevil nazariyelerini, Altıncı bölümde mezheplerini haklı çıkarmak için ortaya koydukları mantiki delillerini, Yedinci Bölümde "masum imam" teorilerini detaylı bir şekilde tartışmaya açmıştır. Sekizinci bölümde Bâtınîlerin tekfir edilmesi hususunu, Dokuzuncu bölümde ise gerçek imamın el-Mustazhirî olduğunu delillendirmeye çalışmıştır. Onuncu bölümde ise İmamet müessesesinin meşru bir şekilde sürdürülebilmesi için imamın yerine getirmesi gereken ilmî ve amelî vazifeleri izah etmiştir.³⁶

Gazâlî'nin bu eserine döneminin Bâtınîleri/İsmâîlîleri tarafından herhangi bir tepki gelmediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Sünnî çevrelerde Gazâlî'nin bu reddiyesi gereken etkiyi göstermiş olmalı ki Bâtınî ideoloji Gazâlî'den sonra siyasi etkisini kaybettiği gibi entelektüel üretkenliğini de yitirmiştir. Ancak Gazâlî'den yaklaşık bir asır sonra yaşayan Yemen Tayyibî İsmâîlîlerinin baş dâîilerinden Ali b. Velîd,³⁷ Gazâlî'nin *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'sini son derece sert bir üslupla tenkit etmiştir. Ali b. Velîd, *Dâmîğu'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil*³⁸ isimli bu karşı reddiyesinde Gazâlî'nin bütün iddialarını önce paragraflar halinde zikrettikten sonra İsmâîlî/Bâtınî inanç sistemini merkeze alarak Gazâlî'nin iddialarını reddetmiştir. Eserinde mütemadiyen Gazâlî'yi aşağılayıcı ifadelerle zikreden Ali b. Velîd, Gazâlî'yi

³¹ Ali Muhammed Sallâbî, *El-İmamü'l-Gazâlî*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), s. 20.

³² Griffel, *age*, s.70.

³³ Bu eserin günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı bilinmemekte idi. Bkz., Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, C. IV, 1991, s. 535. Ancak, Süleymaniye Kütüphanesindeki *er-Redd ale'l-Ehvâ* adı altında Behlî'ye ait olarak kayıtlı eserin Bâkılânî'nin sözünü ettiğimiz eseri olduğu anlaşılmıştır. Eser üzerine Suudi Arabistan'da iki tane mastır tezi hazırlanmış ve incelenerek tahkik edilmiştir. Bkz., Cemil Hakyemez, Betül Yurtalan, "Mütekaddimûn Eşarîlerinin Şîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, S.14, (2018), s. 65: Aynı eser daha sonra Türkiye'de de bir doktora çalışması içinde tahkik edilerek incelenmiştir. Ali Aslan tarafından yapılan bu çalışmada ise bu eser, Ebû Hafs el-Kebîr isminde bir kişinin adına kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Bkz., Ali Aslan, "*Bâkılânî'nin Keşfü Esrârî'l-Bâtıniyye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*", (Doktora Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s.15.

³⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, thk, Seyyid İmran, (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004), C. II, s. 187. Eserin tercümesinin yapan Avni İlhan, Gazâlî'nin bu eseri yazarken Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-Fırak* adlı eserinden faydalandığını ifade etmektedir. İmam Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, çev, Avni İlhan (çevirenin mukaddimesi), (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), s. xi.

³⁵ Ergün Yıldırım, *age*, s. 106.

³⁶ Gazâlî, *age*, 2009, s. 14-15.

³⁷ Ali b. Velîd'in biyografisi için bkz, Mustafa Galib, *A'lâmü'l-İsmâiliyye*, (Beyrut: Dâru'l-Yegazatü'l-Arabiyye, 1964), s. 408-411; Mustafa Öz, "Ali b. Muhammed b. Câfer", *DİA*, C. II, 1989, s. 413.

³⁸ Bu reddiyenin geniş bir değerlendirmesi için bkz, Henry Corbin, "The İsmâîlî Response to The Polemic of Ghazâlî", *İsmâîlî Contributions to Islamic Culture* içinde, ed. Seyyid Hosssein Nasr Tahran: İmperial Iranian Acedemy of Philosophy, 1977, s. 69-98.

sapkın/mülhid, dinsiz/mârîg, gibi aşağılayıcı sıfatlarla anarak onu hakka karşı direnen bir şeytan olarak görür.³⁹

Gazâlî'nin bu eserindeki iddialarının nesnel bir değerlendirmeye tabi tutulabilmesi için Ali b. Velid'in cevapları da dikkate alınarak mukayeseli bir okuma yapılmalıdır. Bâtınîlerin/İsmâîlîlerin kendi kaynakları göz önüne alınmadan sadece dönemin Sünnî reddiye literatürü dikkate alınmak suretiyle yapılan mezhep eleştirileri en azından bilimsel olarak hakkaniyetten uzak olacaktır.

Fedâihu'l-Bâtıniyye'nin kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmakla beraber farklı basımları yapılmıştır.⁴⁰ Eserin ilk neşrini, otuz beş sayfalık bir Almanca mukaddime, yetmiş yedi sayfalık bir muhteva tahlili ve seksen bir sayfadan ibaret metinle birlikte *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtınijja-Sekte* adıyla I. Goldziher gerçekleştirmiştir.⁴¹ Goldziher'in bu neşri, o sıralarda tek yazma nüsha olarak bilinen ve asıl metnin üçte biri kadar bir kısmı içeren British Museum nüshasına dayanmaktadır. Eserin, iki nüshaya dayanan tam neşri ise Abdurrahman Bedevî tarafından 1964 yılında yapılmıştır.⁴² Abdurrahman Bedevî'nin neşri ile Ali b. Velid'in *Dâmiğu'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil* adlı eserindeki Gazâlî'ye ait olan metni karşılaştırdığımızda Bedevî'nin metninde de bir sayfaya yakın bir eksiklik tespit edilmiştir.⁴³ Bedevî'nin neşrindeki eksiklik sehven yapılmış değilse *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin eksiksiz tam metni *Dâmiğu'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil*'de muhafaza edilmiştir. Bu eserin bir kısmı, Goldziher neşrinden Asin X Palacios tarafından *Algazel: El Justo Medio en la Greencia, Compendio de Teologia Dogmatica* adıyla 1926 yılında İspanyolcaya çevrilmiştir.⁴⁴ Yine kısmi İngilizce çevirisi de Richard J. McCarthy tarafından 1980 yılında yapılmıştır.⁴⁵ *Bâtınîliğin İçyüzü* adıyla Avni İlhan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁶ İlk baskısı 1993 yılında yapılan bu çevirinin 2019 yılında ikinci baskısı yayımlanmıştır.⁴⁷

2. Huccetü'l-Hak

Gazâlî'nin Bâtınîlerin mezheplerinin bozuk olduğuna dair yazdığı ikinci eseridir. Gazâlî, bu eserini Bağdat'ta iken kendisinden Bâtınîlik konusunda bilgi istenmesi üzerine yazdığını beyan etmektedir.⁴⁸ Ayrıca bu eseri kelâm ilminin konusu ile ilgili tartışmayı aktardığı *Cevâhiru'l-Kur'an* adlı eserinde de Bâtınîlere reddiye olarak yazdığını belirtir.⁴⁹ Gazâlî'nin eserleri hakkında bilgi aktaran klasik ve modern kaynaklarda *Huccetü'l-Hak* olarak zikredilen eseri, Şafî müellif Muhammed b. Abdullah el-Vâsitî *Kitabü Huccetü'l-Hak fi Tevcihi'l-Es'ileti ale'l-Eimmeti* şeklinde vermiştir.⁵⁰ Gazâlî'nin çağdaşı olan hatta

³⁹ Ali b. Velid, *age*, C. I, s. 33.

⁴⁰ Yazma nüshaları ve baskıları için bkz, Bedevî, *age*, s. 82, 84; Avni İlhan, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, *DİA*, C. XII, 1995, s. 292.

⁴¹ Ignaz Goldziher, *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtınijja-Sekte*, (Leiden: Vormals E.J. Brill, 1916).

⁴² İlhan, *age*, C. VII, s. 292.

⁴³ Bkz, Ali b. Velid, *age*, C.II, s. 237-238. Ali b. Velid'in Gazâlî'ye ait olarak verdiği bir sayfaya yakın metin Bedevî'nin neşrinde yoktur. Bkz. Gazâlî, *age*, 1964, (A. Bedevî neşri) s. 155.

⁴⁴ Bedevî, *age*, 1964, s. 83; İlhan, *age*, 1993, s. xi; a. mlf, *age*, C. XII, s. 292.

⁴⁵ Richard J. McCarthy, *Freedom and Fulfilment*, (Boston: Twayne Publishers, 1980), içinde, s. 175-287 Kısmi İngilizce çeviri olduğunu Ferhad Daftary aktarmaktadır. Bkz, Daftary, *age*, s. 21.

⁴⁶ Avni İlhan, *Bâtınîliğin İçyüzü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 2019.

⁴⁷ Avni İlhan'ın tercümesinde bazı yerler tercüme edilmemiştir. İlhanın elimizdeki tercümesinin her iki baskısında da tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yerde eksiklik bulunmaktadır. 1993 baskısında s. 25, 2019 baskısında s. 67 de tercüme eksikliği bulunmaktadır. A. Bedevî neşrinde ise bu sahife 41'dedir. Ayrıca, tercümenin 1993 baskısında s. 58, 2019 baskısında 132. sayfalarda kitabın Arapça A. Bedevî neşrinde 94-95 sayfalara tekabül eden iki sayfalık yer tercüme edilmemiştir.

⁴⁸ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 593.

⁴⁹ Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990, s. 39.

⁵⁰ Bedevî, *age*, 1977, s. 85.

Gazâlî'nin talebeleri arasında sayılan⁵¹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö.543/1148) ise eserin ismini *Huccetü'l-Hak fi'r-Reddi Ale'l-Bâtıniyye* olarak verir. İbnü'l-Arabî, bu eserin Farsça olarak kaleme alındığını ve Sultan Melikşah'ın talimatıyla yazıldığını belirtir.⁵² Gazâlî'nin bu eserin *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* adlı eseri olduğu ve isminin de *Huccetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtıniyye* olması gerektiği⁵³ iddia edilmekle beraber, Bedevî bunun doğru olmadığını *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*'nin ayrı *Huccetü'l-Hakk*'ın ayrı bir eser olduğunu zikretmektedir.⁵⁴ 488/1095 yılında yazıldığı anlaşılan eser günümüze ulaşmamıştır.⁵⁵

3. Kavâsimü'l-Bâtıniyye

Gazâlî'nin Bâtınîlerin "masum imam" fikirlerini mantuki delillerle çürütmeye çalıştığı küçük bir risaledir. Alamut Kalesinde Hasan Sabbah'ın Bâtınîliği yayarak halkı ifsat ettiğini belirten Gazâlî, onun fasit fikirlerini çürütmek için bu eseri yazdığını belirtmektedir.⁵⁶ Gazâlî, bu eserini *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*,⁵⁷ *Cevâhiru'l-Kur'an*⁵⁸ adlı eserlerinde zikretmektedir. Zebîdî eserin ismini *Mevâhimü'l-Bâtıniyye* olarak zikreder.⁵⁹ Goldziher, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin neşrini yayımladığı eserin ilk bölümünde bu eserin isminin *Mevâhimü'l-Bâtıniyye* olduğunu söylediği gibi.⁶⁰ Şiblî Nûmânî de *Gazâlî* adlı eserinde bu eseri *Mevâhim-i Bâtıniyye* olarak kaydetmiştir.⁶¹ Sehâvî ise bu eseri *el-Kavâsim fi'r-Reddi ale Şübehi'l-Bâtıniyye* olarak zikreder.⁶² Sübkî, *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* olarak zikrettiği bu eserin *el-Mustazhiri*'den ayrı bir eser olduğunu belirtir.⁶³ Bekir Karlığa, *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* ile *Huccetü'l-Hak* adlı eserlerin farklı eserler olmadığını ve bu iddiayı dillendiren Bouyges'in görüşünün isabetli olduğunu belirtmektedir. Karlığa, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin altıncı bölümünün isminin de *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*⁶⁴ olduğunu belirterek bu iki eserin farklı eserler olmadığını aksine tek eser olup isminin de *Huccetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtıniyye* olduğunu iddia etmektedir.⁶⁵ Avni İlhan da bu eserin *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin altıncı bölümünün yeniden düzenlenerek halkın anlayabileceği sade bir dille sunumundan ibaret olduğunu

⁵¹ Griffel, *age*, s. 114.

⁵² Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, (Kahire: Mektebetü Dari't-Türâs, 1994), s. 57.

⁵³ H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî, Eserleri", *DİA*, C. XIII. 1996, s. 521. Karlığa, bu iddiasından dolayı olsa gerek ki, *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*'yi zikretmemektedir.

⁵⁴ Bedevî, *age*, s. 86.

⁵⁵ Karlığa, *age*, C. XII, s. 521; Griffel, *age*, s. 65.

⁵⁶ Gazâlî, Sirru'l-Âlemîn ve Keşfü mâfi'd-Dâreyn, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, trz), (d), s. 497.

⁵⁷ Gazâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm Dosdoğru Ölçü*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan İbrahim Çapak, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), (a), s. 96.

⁵⁸ Gazâlî, *age*, 1990, s. 39. Gazâlî'nin buradaki ifadesi *Huccetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtıniyye* şeklindedir; bu da *Huccetü'l-Hak* ile *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*'nin aynı eser olduğu izlenimini vermiştir.

⁵⁹ Zebîdî, *age*, C.I, s. 43.

⁶⁰ Goldziher, *age*, s. 26.

⁶¹ Şiblî Nûmânî, *Gazâlî*, çev. Yusuf Kara, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012), 69.

⁶² Şemseddin es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme et-Târih*, thk, Franz Rosenthal, (Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1986), s.198.

⁶³ Taceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübra*, thk, Muhammed Mahmud et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (yy, Dâru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1976), C. VI, s. 226. *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübra*'yı tahkik ederek notlarla neşreden el-Hulv ve Tanahî, dipnotta *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübra*'nın diğer bir baskısında *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*'nin *Mevâhimü'l-Bâtıniyye* şeklinde kaydedildiğine dikkat çekerek doğru olanın *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* olduğunu belirtirler. Bkz, es-Sübkî, *age*, C.VI, s. 226.

⁶⁴ Elimizdeki A. Bedevî ve Muhammed Ali el-Kutb'a ait neşirlerde *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin Altıncı Bölümünün isminde "Kâvâsimü'l-Bâtıniyye" ifadesi geçmemektedir. Bkz, Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, (A.Bedevî neşri, 1964, s. 79; a.mlf, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, (Muhammed Ali el-Kutb neşri), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009, s. 73.

⁶⁵ Karlığa, *age*, C.XIII, s.521.

belirtmektedir.⁶⁶ Gazâlî'nin *İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm* adlı eserini tahkik ederek neşreden ve kitabın sonunda Gazâlî'nin eserleriyle ilgili bir değerlendirme yapan Meşhed Allaf, *Hucetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtiniyye* hakkında bazı araştırmacıların bunların iki farklı kitap olduğunu bazılarının ise bu iki eserin tek bir eserden ibaret olduğunu savunduklarını belirtmiştir. Bu ihtilafın ise Gazâlî'nin Bâtînlere karşı yazdığı eserlerini zikrettiği yerlerde eserlerin ismini verirken “kitap” ifadesini kullanmakla beraber bu iki kitap arasında “kitap” ifadesini zikretmediğinden kaynaklandığına işaret etmiştir.⁶⁷ Allaf, kendisi de bu iki eserin tek eser olduğu yönünde görüş beyan etmiştir. Onun bu iddiasına dayanak olarak ortaya attığı tez ise Gazâlî'nin son eserlerinden biri olan *el-Münkızü min 'd-Dalâl*'de Bâtînlere karşı yazdığı eserleri zikrederken⁶⁸ sadece *Hucetü'l-Hak*'kı zikretmesidir. Ona göre Gazâlî'nin *Kavâsimü'l-Bâtiniyye* isminde bir eser zikretmemesi *Hucetü'l-Hak*'kın *Hucetül'Hak ve Kavâsimü'l-Bâtiniyye* olduğu izlenimini vermiştir.⁶⁹ Ancak Gazâlî, *el-Kıstasü'l-Müstakîm*'de ise muhtevasında Ehl-i talimin yanlış kıyas kurduğuna dair iddialarını anlattığı kitaplarının ismini zikrederken *el-Kavâsim...* ismini kullanır.⁷⁰ Gazâlî'nin bu kullanımı ise farklı eserlere işaret ettiği izlenimi vermektedir. Zira eserin ismi *Hucetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtiniyye* olsa kısa bir şekilde zikretmek için baştaki kelimeyi kullanması daha uygun gözükmektedir. Ayrıca *el-Kıstasü'l-Müstakîm*'de bu eserden bahsederken “el” takısı kullanması da *Kavâsimü'l-Bâtiniyye*'nin ayrı bir kitap olduğu izlenimini desteklemektedir.

Yazma nüshası Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi'nden bulunan eseri,⁷¹ ilk olarak Ahmet Ateş yazma nüshasına dayanarak Türkçeye tercüme edip yayımlamıştır.⁷² Sonra tercümesiyle beraber Arapçası *Bâtînilerin Belini Kıran Deliller Kitab-ı Kavâsimü'l-Bâtiniyye* ismiyle, Şerafettin Yaltkaya'nın Gazâlî'nin *el-Kanûni'l-Küllî fi't-Te'vîl* eserinin *Te'vîlin Temel İlkeleri* isimli tercümesiyle beraber kitap olarak yayımlanmıştır.

Eserin girişindeki ifadelerden, Gazâlî'nin bu eserini bir arkadaşının isteği üzerine *el-Mustazhiri*'deki tafsilatlı izahları kısa ve öz bir üslupla anlatarak, arkadaşını Bâtînilerin lideri Hasan Sabbah'ın basit mantıki delillerle ortaya koyduğu "talim" doktrininden uzaklaştırmak amacıyla yazdığı anlaşılmaktadır.⁷³ Gazâlî bu eserinde, adından da anlaşıldığı üzere -"el-kâsıma" (bel kıran deliller)- Bâtînilerin ispatlamaya çalıştıkları masum imamın gerekliliği yönündeki fikirlerini mantıki delillerle çürütmeye çalışmış; onların mantıki delillerini aynı yöntemle geçersiz kılma uğraşı vermiştir. Dört "kâsıma"ya ayırdığı eserinde, birinci kâsımda, doğru bilginin masum imamdan başkasından öğrenilemeyeceği tezini, ikinci kâsımda, birliğe götürdüğünden dolayı masum imama ihtiyaç olduğu fikrini, üçüncü kâsımda, insanların her birinin fikrinin farklı farklı olmasından dolayı ihtilafın kurtulmanın mümkün olmadığı, bu sebeple birlik fikrinin oluşması için masum imama ihtiyaç olduğu düşüncesini reddetmiştir. Dördüncü kâsımda da

⁶⁶ İlhan age, s. xi.

⁶⁷ Gazâlî, *İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm*, thk, Meşhed Allaf, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), (b), s.152.

⁶⁸ Bkz., *Gazâlî age*, trz, (a), s. 593-594.

⁶⁹ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 153.

⁷⁰ Gazâlî, *age*, 2016, (b), s. 96.

⁷¹ Ahmet Ateş, Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Yazmalar, *Oriens*, S. V/1, (1952), s. 35. Bu yazma nüshanın istinsah tarihi 544/1149'dur. Gazâlî'nin vefatından 28 yıl sonra istinsah edildiği anlaşılan bu nüshanın ferağ kaydının hemen yanındaki hâmişte, nüshanın müellif nüshasından istinsah edilmiş bir asil ile mukabele edildiği bilgisi yer almaktadır. Bkz., Mahmut Kaya ve M. Cüneyt Kaya, *age*, (çevirenlerin girişi), s. 21. Eserle ilgili bu bilgi ve İbnü'l-Arabî'nin *Hucetü'l-Hak* adlı eserin Farsça olarak yazıldığına dair anektod karşılaştırıldığında *Kavâsimü'l-Bâtiniyye* ile *Hucetü'l-Hak* adlı eserlerin farklı eserler olması gerektiği tezi daha isabetli gözükmektedir.

⁷² Bkz, Ahmet Ateş, "Gazâlî'nin "Bâtînilerin Belini Kıran Delilleri" Kitab Kavâsim Al-Bâtiniyye", *AÜİFD*, (1954), C. III, S. 1-2, s. 23-54.

⁷³ Gazâlî, *Kitab-ı Kavâsimü'l-Bâtiniyye Bâtînilerin Belini Kıran Deliller*, Tercüme ve Neşreden, Ahmet Ateş, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), s. 28, 37.

Bâtınîlerin her meselede bir doğru ve bir de yanlış olacağını, doğrunun da masun imamdan öğrenilen bilgi olduğu yönündeki iddialarını mantık ilminin özellikle kıyas kurallarını işleterek iptal etmeye çalışmıştır.

4. Cevâbü Müfassalü'l-Hilâf

Gazâlî, Hemedan'da iken kendisine sorulan bazı sorulara verdiği cevapları ihtiva eden ve on iki bölümden oluştuğunu söylediği bu eserini⁷⁴ diğer bazı kitaplarında zikretmektedir. *el-Kıstasü'l-Müstakîm*'de aynı isimle,⁷⁵ *Cevâhiru'l-Kur'an*'da *Mufassalü'l-Hilâf fi Usûli'd-Dîn*,⁷⁶ *el-Münkizü Mine'd-Delâl*'da ise *Mufassalü'l-Hilâf*⁷⁷ olarak zikreder. Sübkî ve Zebîdi ise bu eseri *Mufassalü'l-Hilâf fi Usûlü'l-Kıyas*⁷⁸ ismiyle kaydetmektedir. Bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁷⁹

5. Cevâbü'l-Mesâilî'l-Erbe'i Elletî Seelehe'l-Bâtînîyyetü bi-Hemedân

Gazâlî'nin herhangi bir eserinde kendisinden bahsetmediği, Gazâlî'nin eserlerini zikreden Sübkî, Zehebî ve Zebîdî gibi alimlerin de eserlerinde zikretmedikleri bu eseri, Bedevî ona aidiyeti kesin olan eserler arasında zikretmiştir.⁸⁰ Ayrıca Bouyges, Gazâlî'nin Hemedan'da iken Bâtınîler tarafından "dört mesele" hakkında sorulan sorulara cevap mahiyetinde yazılar yazdığını ifade ederek bu eserin varlığına işaret etmiştir.⁸¹ Bu eserin tahkik ve neşri yapan Muhammed Abdû, Gazâlî'nin Bâtınîlerle ilgili yazdığı diğer eserleri başta olmak üzere bazı eserlerindeki fikirleri ve kullandığı üslûp benzerliğinden; özellikle *el-Maznûnü bih alâ Gayri Ehlih* adlı eserindeki "faslün fi teklîfillâhi Teâlâ ibâdehü"⁸² başlıklı bölümün mezkûr esere bütün yönleriyle benzemesinden dolayı bu eserin de Gazâlî'ye nispetini ortaya koymuştur. Ayrıca Sübkî'nin, Gazâlî'nin biyografisini aktardığı *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'sindeki bazı sapkınların Gazâlî'ye şerî mükellefiyetler ile ilgili sordukları sorulara verdiği cevapların⁸³ da gerek lafız gerek mana yönünden bu eserdeki cevaplarla örtüşüğünü belirtmiştir.⁸⁴

Bu eser ilk defa *el-Menâr* dergisinde 1908 yılında yayımlanmıştır.⁸⁵ *el-Menâr* dergisindeki neşri Bağdat'ta Seyyid Mahmud Şükrü Efendî el-Âlûsî tarafından tespit edilen yazma nüshaya dayanılarak yapılmıştır. 2011 yılında Gazâlî'nin *es-Sırrü'l-Masûn el-Müstenbitü mine'l-İlmi'l-Meknûn* adlı eseriyle beraber Muhammed Abdû tarafından yapılan neşri ise Manchester Üniversitesi'nin Rylands Kütüphanesi'ndeki nüshaya dayanılarak ve iki nüshanın karşılaştırılmasıyla yapılmıştır.⁸⁶

Gazâlî bu eserinde şerî mükellefiyetlerin amaçlarını kendisine sorulan sorulara cevap sadedinde beyan etmiştir. Dinde aşırı giden, birtakım fasit önermelerle halkın aklını karıştırarak şeriatın bazı emir ve nehiyelerinin gereksizliğini ve makul olmadığını öne sürerek fesat çıkarmaya çalışanların⁸⁷ iddialarını dört başlıkta zikretmiştir. Bâtınîlerin temel iddiası, Hz. Allah kullarının ibadetlerine ihtiyacı yokken niçin

⁷⁴ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 593.

⁷⁵ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 96.

⁷⁶ Gazâlî, *age*, 1990, s. 39.

⁷⁷ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 593.

⁷⁸ Sübkî, *age*, C.VI, s. 227; Zebîdî, *age*, C.I, s. 43.

⁷⁹ Karlığa, *age*, C. XIII, s. 521.

⁸⁰ Bedevî, *age*, 1977, s. 132

⁸¹ Maurice Bouyges, *Essai de Chronologies des Oeuvres de Al-Ghazali* (ed. Mihel Allard) Beyrut 1959, s. 45-46'dan aktaran Mustafa Çağrıncı, *Gazzâlî*, (İstanbul: DİB Yayınları 2016), s. 28.

⁸² Gazâlî, *el-Maznûnü bih alâ gayri Ehlih*, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, trz), (b) s. 362-366.

⁸³ Bkz., Sübkî, *age*, C.VI, s. 268-283.

⁸⁴ Gazâlî, *Cevâbü'l-Mesâilî'l-Erbe'i elletî Seelehe'l-Bâtînîyyetü bi-Hemedân*, thk ve nşr, Muhammed Abdû, (Lübnan: Kitab-Nâşirûn, 2011, (neşreden in mukaddimesi) s. 19,20.

⁸⁵ *el-Menâr*, C. XI, s. 601-608.

⁸⁶ Gazâlî, *age*, 2011, (neşreden in mukaddimesi) s. 23.

⁸⁷ Gazâlî, *age*, 2011, s. 31.

onları ibadetle mükellef tutmuştur?⁸⁸ Allah'ın kullarına mükâfat ve ceza vermesi için niçin birtakım ibadetleri emredip, birtakım şeylerden onları sakındırmıştır? Bunlara gerek olmadan Allah kullarına mükâfat ve ceza vermeye kadir değil midir? Hz. Allah insanlara bir menfaat sağlaması için ibadeti emretmiştir, ancak o, kullarına bu menfaatleri kulları ona ibadet etmeden de vermeye kadir değil midir? Bu sebeple akli olarak düşünüldüğünde şerî yükümlülükler gereksiz olmalıdır; yoksa Allah'ın hikmetsiz bir emir vermesi düşünülemez. O zaman şerî yükümlülüklerin makul bir izahının olması lazımdır yönündeki mülahazalardır.⁸⁹ Gazâlî bu iddiaları akli ve nakli delillerle çürütmeye çalışarak, Hz. Allah'ın, kullarının kendisine ibadet etmesine ihtiyacı olmasa da şerî hükümlerin kulları için lüzumunu ortaya koymaya çalışmıştır.

6. Ed-Dürcü (ed-Dercü)'l-Merkûm bi'l-Cedâvil

Gazâlî bu eserini Tûs'ta Bâtînîlerin kendisine yönelttikleri bazı zayıf iddialarına cevap olarak yazdığını ifade etmektedir.⁹⁰ Muhammed b. Abdullah el-Vâsîfî *et-Tabakâtü'l-Aliyye fî Menâkibi'ş-Şâfiyye* adlı eserinde bu eseri *el-Cedâvil el-Merkûm* olarak kaydetmiştir.⁹¹ Bu eser de günümüze ulaşmayan eserler arasındadır.⁹²

7. el-Kıstâsü'l-Müstakîm

Bâtînîlerin Cabir b. Hayyan'dan itibaren sıkça tekrarladıkları "mîzân" kavramı üzerine yoğunlaşan eser, Gazâlî'nin Bâtînîlere reddiye amaçlı yazdığı eserlerin sonuncusudur.⁹³ Bu eserin tam ismi bazı yazma nüshalarda *el-Kıstâsü'l-Müstakîm li Takvîni ehli't-Ta'lim* olarak geçmektedir.⁹⁴ Zehebî bu eseri Gazâlî'nin Bağdat'ı terk edip Şam'daki uzleti esnasında yazdığını belirtir.⁹⁵ Griffel ise Bağdat'a gelmeden önce yazmış veya tasarlamış olabileceğini iddia etmektedir.⁹⁶ Ancak Brockelmann bu eserin Gazâlî'nin son eserlerinden biri olduğunu aktarır.⁹⁷ Çağrı, Gazâlî'nin inzivaya çekildiği dönemde Kudüs'ün işgaliyle bütün İslam âlemini derin üzüntüye boğan Haçlı Seferleri karşısında sessiz kalmasının sebeplerini tartışırken, onun bu dönemde İslam dünyasının önemli bir sorunu haline gelen Bâtînîlik fitnesiyle meşgul olduğunu, dolayısıyla Horasan'dan uzak topraklardaki Haçlı Seferleri konusuna vakit ayıramadığı yorumunu yapar. Gazâlî'nin Bâtînîlik ile ilgili bazı eserlerini bu dönemde yazdığını belirterek, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'i de bu dönem içinde zikreder.⁹⁸

A. Bedevî, birçok kütüphanede yazmaları bulunan *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'in en eski yazma nüshasının Dâru Kütübî'l-Mısrıyye'de bulunduğunu ve Gazâlî'nin vefatından üç yıl sonra (h.508) istinsah edildiğini aktarmaktadır.⁹⁹ A. Rıza Karabulut bu eserin en eski baskısının İstanbul'da h.1199/1785

⁸⁸ Gazâlî, *age*, 2011, s. 31.

⁸⁹ Gazâlî, *age*, 2011, s. 32, 33.

⁹⁰ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 593.

⁹¹ Bedevî, *age*, 1977, s. 159; Abdülemir el-A'sam, *el-Mülhak Tercümetü'l-Gazâlî fî Tabakâti'l-Aliyye li'l-Vâsîfî*, (Beirut: yy, 1980), s.185.

⁹² Karlığa, *age*, C. XIII. s. 521.

⁹³ Karlığa, *age*, C. XIII. s. 520.

⁹⁴ Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemüt-Tarihi't-Türasi'l-İslamî fî Mektebâti'l-Alem (el-Mahtûtât ve'l-Matbû'ât)*, (Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001), C.V, s. 3193; Ali Rıza Karabulut, "Gazâlî'nin Eserleri", *Ebu Hamid Muhammed el-Gazâlî (1058-1111)*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1988), s. 239.

⁹⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, (Kahire: Dâru'l- Hadis, 2006), C. XIV, s. 267.

⁹⁶ Griffel, *age*, s. 69.

⁹⁷ Brockelmann, *age*, s. 749.

⁹⁸ Çağrı, *age*, C. XIII, s. 493.

⁹⁹ Bedevî, *age*, s.160-161. Bu eserin Türkiye kütüphanelerindeki yazma nüshaları için bkz, Gazâlî, *age*, 2016, (a), (neşredenin mukaddimesi) s. 17-19.

tarihinde yapıldığını belirtmektedir.¹⁰⁰ Bedevî, Karlığa ve Meşhed Allaf ise eserin ilk matbu nüshasının Kahire’de h.1318/1900 tarihinde yapıldığını söylemektedirler.¹⁰¹ Karabulut’un kastettiği matbu nüsha eserin Mehmet Tahir Lâlezârî tarafından yapılan şerhi olabilir. Zira Lalezârî’nin şerhinin tarihini Bedevî, h.1199/ 1785 olarak vermektedir.¹⁰² A. Rıza Karabulut ve T. Karabulut Lalezârî’nin eserinin müellif hattıyla olan yazmasının tarihini 1758 olarak vermektedirler.¹⁰³ Karlığa da aynı tarihi verir.¹⁰⁴ İlyas Çelebi’nin Lalezârî’nin eserleri hakkında verdiği bilgilerde de bu eserin müellif hattı nüshasının tarihi yine 1758’dir.¹⁰⁵ Bu bilgilerden anlaşılan *el-Kıstâsü’l-Müstakîm*’in Lalezârî tarafından yapılan şerhi 1758’de yazılmış 1785 tarihinde de yayımlanmış olmasıdır. A. Rıza Karabulut’un *el-Kıstâsü’l-Müstakîm*’in 1785 tarihinde İstanbul’da basıldığına dair verdiği bilgiyi teyit eden başka bir kayda rastlayamadık. Ayrıca A. Rıza Karabulut’un mezkûr makalesinden sonra A. Turan Karabulut ile beraber yayımladıkları *Mu’cemü Târihi’t-Türâsi’l-İslami*’de Gazâlî’nin *el-Kıstâsü’l-Müstakîm*’ine dair verdikleri bilgilerde 1785 tarihinde neşredildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır.¹⁰⁶

Gazâlî’nin bu eseri üzerine 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Mehmet Tahir Lâlezârî *el-Mizânü’l-Mukîm/Kavîm fi Ma’rifeti’l-Kıstâsi’l-Müstakîm* adlı bir şerh telif etmiştir. Lâlezârî eserinde, Gazâlî’nin adeta yeni bir ilim tedvin ettiğini ve onu *el-Kıstâsü’l-Müstakîm* olarak isimlendirdiğini ifade ederek,¹⁰⁷ bu esere olan hayretini belirtir. Bu eser üzerinden mantık ilminin gayesini de spesifik hale getiren Lâlezârî, mantığın gayesini "Tâbi olunan masum nebi Hz. Muhammet’ten teallüm ile tâbî olan imamın (Bâtînî imamların) taliminden ve re’y ve kıyastan müstağni olmaktır"¹⁰⁸ ifadeleri ile Bâtînîlerin masum imamın taliminin geçersizliğine hasretmeye çalışmıştır. Mehmet Tahir Lâlezârî’nin yaptığı şerhle ilgili yazma nüshalar da farklı kütüphanelerde bulunmaktadır.¹⁰⁹ Ahmed Teymur Paşa tarafından kurulan Mısırdaki el-Hizânetü’t-Teymûriyye kütüphanesinde *el-Mizânü’l-Kavîm li Takvîmi’l-Kıstâsi’l-Müstakîm (Tahrîr ve Tehzîb el-Kıstâsü’l-Müstakîm)* isminde Ataullah Ahmed el-Ezherî’ye nispet edilen bir eser daha bulunmaktadır.¹¹⁰

el-Kıstâsü’l-Müstakîm’in Türkçeye tercümesi ilk defa Yaman Arıkan tarafından Hak Yolcusunun Miracı ismiyle 1971 tarihinde yapılmıştır.¹¹¹ Eser, *Doğru Ölçü* adıyla İbrahim Çapak tarafından tekrar Türkçeye tercüme edilerek Arapça tıpkıbasımıyla ve geniş bir değerlendirmesiyle 2016 yılında neşredilmiştir. Gazâlî’nin Batı’da da tanınan eserlerinden olan *el-Kıstâsü’l-Müstakîm*, Yakub ben Machir

¹⁰⁰ Karabulut, *agm*, s. 239.

¹⁰¹ Bedevî, *age*, s.161; Karlığa, *age*, C.XIII, s. 520; Gazâlî, *age*, 2016, s.157. Matbu nüshaların Meşhed Allaf tarafından yapılan bir değerlendirmesi için bkz, Gazâlî, *age*, 2016, (b), s. 157-158.

¹⁰² Bedevî, *age*, s.161.

¹⁰³ A. Rıza Karabulut ve A. Turan Karabulut, *age*, C.V, s. 3471.

¹⁰⁴ Karlığa, *age*, C.XIII, s. 520.

¹⁰⁵ İlyas Çelebi, Lalezârî, *DİA*, C.XXVII, 2003, s. 90.

¹⁰⁶ A. Rıza Karabulut ve T. Karabulut, *age*, C.V, s. 3193.

¹⁰⁷ A. Rıza Karabulut ve T. Karabulut, *age*, C.V, s. 3471; M. Tahir Lâlezârî, *el-Mizânü’l-Kavîm fi Ma’rifeti’l-Kıstâsi’l-Müstakîm*, Süleymaniye ktp, Âşir Efendi, nr. 195, vr. 2b’den aktaran Ferruh Özpilavcı, "Gazâlî’nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 7, C. 7, S.13, (2012), s. 190.

¹⁰⁸ Lâlezârî, *age*, vr. 4a-b’den aktaran Özpilavcı, *age*, s. 151.

¹⁰⁹ Bkz, Bedevî, *age*, 1977, s. 161.

¹¹⁰ A. Rıza Karabulut ve T. Karabulut, *age*, C.II, s. 1335

¹¹¹ Yusuf Turan Günaydın, "Gazâlî Tercümeleleri: Osmanlı Devri ve 1928 sonrası için Bir Bibliyografya Denemesi" *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.16, S.30, (2011/1), s.88.

ibn Tibbon tarafından İbraniceye,¹¹² Victor Chelhot tarafından Fransızcaya,¹¹³ Richard J. McCarthy tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.¹¹⁴ Meşhed Allaf Almancaya da çevrildiğini aktarmaktadır.¹¹⁵

Propagandalarında mantığı ve akli delillerin zorunluluğunu reddederek Sünnî bilginlerin ürettiği İslamî epistemolojiyi reddeden Bâtınîlere/İsmâîlîlere karşı bir reddiye olarak yazılan bu eser, kıyasın yerine kullanılan “kıstas”ın beş farklı türünü belirler. Gazâlî bu beş kıstasın tümüyle anlaşıldığında neyin kesin bilgiyi oluşturduğuna dair ihtilafın çözümü kavuşacağını belirtir. Bu yolu takip etmek –yani Aristotelesçi mantığı tatbik- neyin kesin olarak kanıtlanabileceğine ve neyin kanıtlanamayacağına ilişkin ihtilafları çözebilir.¹¹⁶ Gazâlî, bu eseri hakkında, müstakil bir kitap olarak telif edildiğini, anlayarak okunup anlaşıldığında Bâtınîlerin masum imamına ihtiyaç kalmayacağını ve bilginin ölçüsüne ulaşılacağını beyan eder.¹¹⁷ Gazâlî, eserin ilk bölümünün girişinde Ehl-i Talimden biri ile yolculuk esnasında karşılaştığını, bu şahsın kendisine beklemediği birtakım sorular yönelterek tartıştığını ve kendisinin de bu sorulara cevaplar verdiğini belirtir.¹¹⁸ Eser söz konusu şahsın sorduğu sorulara Gazâlî'nin verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Bu eserde Gazâlî, Bâtınîlerin masum imamdan öğrenilebilecek talim doktrinlerini mantık mizanıyla geçersiz kılmayı amaçlamıştır. Mantık kurallarının Kur'an'dan pekâlâ çıkarılabileceğini ortaya koymaya çalışan Gazâlî, doğru bilgiyi "kıstâsü'l-müstakîm" ile ölçtüğünü, bunu da Kur'an'dan talim ettiğini belirtmektedir.¹¹⁹ Mantığın Kur'an kaynaklı olduğunu belirten Gazâlî, eserinde kıyasın bütün şekillerine ayetlerden örnekler vermektedir. Ehl-i havassa hitap eden eserde Gazâlî, Bâtınî muhatabının sorduğu mantık mîzânlarını Kur'an ayetleriyle açıklamaktadır. Burhan olarak isimlendirdiği mîzânın Kur'an kaynaklı olduğunu ifade eden Gazâlî, bu mîzânın şekillerini de Kur'an'dan öğrendiğini belirtir. Bu mîzânların kullanımının da peygamberlerden öğrenilebileceğini ifade eden Gazâlî, masum imamdan talim etme fikrini çürütmeye çalışır.¹²⁰ Eserin Birinci Bölümünde marifet mîzânını anlatan Gazâlî, Kur'an'da "mîzân" kelimesinin geçtiği bazı ayetlerdeki mîzânın manasının Allah'ı tanımanın mîzânı/ölçüsü olduğunu vurgular.¹²¹

Klasik mantığın kıyas şekillerini mîzân-ı teâdül, mîzân-ı ekber, mîzân-ı evsat, mîzân-ı asgar, mîzân-ı telâzum, mîzân-ı teânüd şeklinde isimlendiren Gazâlî, bunların her birinin şekil ve sonuçlarını Kur'an ayetleriyle örneklendirerek beş bölümde anlatır. Eserin yedinci bölümünde şeytanın Kur'an mîzânlarına karşı fasit bir mîzânının olduğunu söyleyen Gazâlî, şeytanın fasit mîzânının örneklerini vererek, Ehl-i talimin bu fasit mîzânla nasıl hataya düştüğünü ortaya koymaya çalışır.¹²² Kur'an'ın ölçülerinin (mîzân) beş tane olduğu belirten Gazâlî, bunların akli ölçüler olduğunu (mîzânü'l-akliyyât)¹²³ ve Allah tarafından konduğunu, Cebrâil tarafından öğretildiğini ve Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberler tarafından tatbik edildiğini belirtir.¹²⁴

Eserin sekizinci bölümünü masum imama ihtiyaç duymamaya dair iddialarına ayıran Gazâlî, Hz. Muhammed'in ismetinin de taklit yoluyla değil, ortaya koyduğu mîzânlarla tespit edilebileceğini ifade

¹¹² Bedevi, *age*, s. 164, Karlığa, *age*, C.XIII, s.527.

¹¹³ Bedevi, *age*, s. 165; Karlığa, *age*, C.XIII, s.520.

¹¹⁴ McCarthy, *age*, s.287-333.

¹¹⁵ Gazâlî, *age*, 2016, (b), s. 157.

¹¹⁶ Gazâlî, Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka, *Mecmû'atü Resâil el-İmâm el-Gazâlî*, içinde, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz), (c), s. 262; Griffel, *age*, s. 192.

¹¹⁷ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 594.

¹¹⁸ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 44.

¹¹⁹ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 48.

¹²⁰ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 50.

¹²¹ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 48,50.

¹²² Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 110-112.

¹²³ Gazâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1993), s. 26.

¹²⁴ Gazâlî, *age*, 2016, s. (a), 54,56.

ederek, taklit yoluyla elde edilen inancın sakatlığını ortaya koymaya çalışır.¹²⁵ Son iki bölümde de toplumun ihtilaf karanlığından kurtulmasının yollarını ve re'y ve kıyasın tasviri ve bunların geçersiz tasvirleri ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır.

Gazâlî'nin bu eserlerinden başka Mektebetü'l-Evkâf el-Âmme'de kayıtlı beş varaktan ibaret *Cevâbü'l-Es'ileti'l-Bâtîniyye* ve Millet Yazma Eser/Fatih Kütüphanesi'de bulunan on beş varak *Hamâkatü Ehli'l-İbaha* isminde iki eseri daha bulunmaktadır.¹²⁶ Gazâlî'nin Bâtînilere karşı müstakil olarak kaleme aldığı *Beyânü Fedâihu'l-İmamiyye*¹²⁷ ve *Beyânü Fedâihü'l-İbâhiyye*¹²⁸ isminde iki eseri daha zikredilmektedir. Fakat Bedevî bu eserlerin müstakil birer eser olmadığını, farklı isimlerle zikredilen eserleri olduğunu söylemiştir.¹²⁹ Gazâlî, Bâtînilere eleştiri mahiyetinde telif ettiği bu müstakil eserlerden başka diğer bazı eserlerinde de onlara yönelik eleştirilerini devam ettirmiştir. *el-Münkızü mine'd-Dalâl*, *el-Mustasfâ*, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, *Faysalü't-Tefrika*, *Mişkâtü'l-Envâr*, *Mi'yâru'l-İlm* gibi eserlerinde de bâtînî düşüncüyü eleştirmiştir. Gazâlî'nin bazı eserlerinin ise her ne kadar Bâtînilere karşı herhangi bir reddi ön görmese de yazılma amacının Bâtînilerin reddettiği re'y ile istidlal yöntemini ortaya koyma gayesi güden eserler olduğu belirtilmektedir. *Esâsü'l-Kıyas* adlı eserinin metin ve çevirisini neşreden Bayram Pehlivan, bu eserin yazılma sebeplerini tartışırken Bâtînilerin İslamî ilimlerin epistemolojisini belirleyen re'y ve kıyası reddetmelerini bu eserin muhtemel telif sebepleri arasında zikreder.¹³⁰

Sonuç

Gazâlî, İslam dünyasında doğru düşüncenin ve doğru amelin/eylem kendi öz mecrasından saptığını bu sapmanın müsebbibinin de felsefeden beslenen gnostik bilgi anlayışına dayalı Bâtînî ilâhiyat olduğunu düşünmektedir. Bâtînî ilâhiyat, İslam'ın aktüel değerinin kaynağı olan Kur'an nassını sübjektif tevil yöntemiyle tahrif etmektedir. Bu aşırı tevili de imamların otoritesine vererek her türlü hakiki bilginin kaynağını masum imama atfetmektedir. Gazâlî bu anlayışın dini özünden çıkaracağı farkına vararak bilginin objektif/nesnel bir zemine dayanması gerektiğini bunun da mantıki esaslarla inşa edilebileceğini düşünmüştür. Bu sebeple Bâtînilerin denetlenemez tevil anlayışlarına ve masum imama ait bilgi oligarşisine karşı çıkararak İslamî bilgi nazariyesini sistemleştirmenin çare ve yöntemlerini aramıştır. Bu hedefi gerçekleştirme işine Bâtînî düşüncenin imhasıyla başlayan Gazâlî, Bâtînileri eleştirdiği bir dizi eser kaleme almıştır. Bu eserlerin muhtevalarının ortaya konması, Gazâlî'nin Orta Çağ İslam dünyasında dini ihya hareketinin yöntem ve esaslarını anlamaya katkı sağlayacaktır. Zira Gazâlî'nin ihya hareketinin imha tarafı anlaşılmasından ihyası da tam anlaşılacaktır. Ayrıca, Gazâlî'nin dini tecdid misyonunun bu iki basamağı iyi anlaşıldığında tarihte olduğu gibi halihazırda İslam düşüncesinin bazı sapkın gruplar tarafından asli mecrasından çıkarılarak yozlaştırılmasının nasıl önüne geçileceğinin metodolojisi anlaşılacaktır.

¹²⁵ Gazâlî, *age*, 2016, s. (a), 126.

¹²⁶ A.Rıza Karabulut, A. Turan Karabulut, *age*, C. V, s. 3189, 3190.

¹²⁷ Sübkî, *age*, CVI, s. 226.

¹²⁸ Zebîdî, *age*, C. I, s. 41.

¹²⁹ Bedevî, *age*, 1977, s. 340.

¹³⁰ Gazâlî, *Esâsü'l-Kıyâs Fikhî Kıyasın Esası: Tevkif*, (İnceleme-Çeviri-Metin), çev. ve haz. Bayram Pehlivan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı, 2019), s. 16-17.

Kaynakça

- Ali b. Velîd, *Dâmiğü'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil*, nşr, Mustafa Galib, Beyrut: Müessesetü İzziddin, 1982.
- el-A'sam, Abdülemir, *el-Mülhak Tercümetü'l-Gazâlî fi Tabakâti'l-Aliyye li'l-Vâsitî*, Beyrut: yy: 1980.
- Aslan, Ali, "Bâkılânî'nin Keşfü Esrârî'l-Bâtînîyye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili", Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Ateş, Ahmet, "Gazâlî'nin "Bâtınîlerin Belini Kıran Delilleri" Kitab Kavâsım Al-Bâtîniyye", *AÜİFD*, (1954), C. III, S. 1-2, (ss. 23-54).
- Ateş, Ahmet, Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Yazmalar, *Oriens*, S. V/1, (1952), (ss. 28-46).
- Avcu, İsmail, *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîlik*, İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018.
- Aydınlı, Yaşar, Gazâlî'de Mistik Tecrübe ve Akıl, *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî*, Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Bedevi, Abdurrahman, *Müellefâtü'l-Gazâlî*, Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1977.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev, İbrahim Akbaba, İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Brobkelmann, C., *GAL*, Leiden: E.J. Brill, 1937.
- Corbin, Henry, "The İsmâîlî Response to The Polemic of Ghazâlî", *İsmâîlî Contrubitions to İslamic Culture*, ed. Seyyid Hosssein Nasr Tahran: İmperial Iranian Acedemy of Philosophy, 1977.
- Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi Başlangıçtan İbni Rüş'tün Ölümüne*, çev, Hüseyin Hatemi, İstanbul: İletişim Yayınları, 201, C. I.
- Çağrı, Mustafa, *Gazzâlî*, İstanbul: DİB Yayınları 2016.
- Çelebi, İlyas "İmam Gazzâlî Kimdir" 900. *Vefât Yılında İmâm Gazzâlî*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011, (ss. 19-24).
- Daftary, Ferhad, *Şii İslam Tarihi*, çev, Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alfa Tarih, 2016.
- Erkal, Mehmet, "el-Ahkâmü's-Sultaniyye", *DİA*, C. I, 1998, (ss. 555-556).
- es-Sehâvî, Şemseddin, *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme et-Târih*, thk, Franz Rosenthal, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Galib, Mustafa, *A'lâmü'l-İsmâîliyye*, Beyrut: Dâru'l-Yegazatü'l-Arabiyye, 1964.
- Gazâlî, Ebû Hâmid, el-Münkızü mine'd-Dalâl, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz, (a)
- Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, çev, Avni İlhan, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Gazâlî, *Cevâbü'l-Mesâilî'l-Erbe'i elletî Seelehe'l-Bâtınîyyetü bi-Hemedân*, thk ve nşr, Muhammed Abdü, Lübnan 2011.
- Gazâlî *Cevâhiru'l-Kur'an*, thk, Muhammed Reşid Rıza el-Kabbânî, Beyrut: Dâru İhyâî'l-Ulûm, 1986.
- Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru İhyâî'l-Ulûm, 1990.
- Gazâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm Dosdoğru Ölçü*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan İbrahim Çapak, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Gazâlî, el-Maznûnü bih alâ ğayri Ehlih, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz, (b).
- Gazâlî, *Esâsü'l-Kıyâs Fikhî Kıyasın Esası: Tevkif*, (İnceleme-Çeviri-Metin), çev, ve haz, Bayram Pehlivan, İstanbul: Türkiye Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Gazâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1993.

- Gazâlî, Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve 'z-Zendeka, *Mecmû'atü Resâil el-İmâm el-Gazâlî*, içinde, Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz, (c).
- Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, (A. Bedevi neşri), 1964.
- Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, (Muhammed Ali el-Kutub neşri), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.
- Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, nşr, Abdurrahman Bedevi, Kuveyt: Dâru'l-Kütübî's-Sakâfiyye, 1964.
- Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.
- Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, thk, Seyyid İmran, Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004, C. II.
- Gazâlî, *İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, thk, Meşhed Allaf, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016, (b).
- Gazâlî, *Kitab-ı Kavâsimü'l-Bâtîniyye Bâtînîlerin Belini Kıran Deliller*, Tercüme ve Neşreden, Ahmet Ateş, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, thk, Süleyman Dünya, Mısır: Dâru'l-Meârif, 1964.
- Gazâlî, Sırru'l-Âlemîn ve Keşfü mâfi'd-Dâreyn, *Mecmûatü Resâil el-İmâm el-Gazâlî* içinde, Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz, (d).
- Gibb, Hamilton A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çevirenler, Kadir Durak v. dğr, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Goldziher, Ignaz, *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtîniyya- Sekte*, Leiden: Vormals E.J. Brill, 1916.
- Gölcük, Şerafettin “Bâkılânî”, *DİA*, C. IV, 1991, (ss. 531-535).
- Griffel, Frank, *Gazâlî'nin Felsefi Kelâmı*, çev, İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Günaydın, Yusuf Turan, “Gazâlî Tercümeleeri: Osmanlı Devri ve 1928 sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi” *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.16, S.30, 2011/1, (ss.63-90).
- Hakyemez, Cemil, Yurtalan, Betül, “Mütেকaddimûn Eşarîlerinin Şîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, S.14, (2018), (ss.57-72)
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr, *Târihu Bağdat*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004, C. IV.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, yy: Dâru'l-Fikr, 1986, C.XII.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah, *Şezerâtü 'z-Zehab*, thk, Mahmud el-Arnaûd, Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986, C. VI.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, Kahire: Mektebetü Dari't-Türâs, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk, Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, 1992.
- İlhan, Avni, *Bâtîniğin İçyüzü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 2019.
- İlhan, Avni, *Bâtîniyye*, *DİA*, C.V, 1992, (ss. 190-194)
- İlhan, Avni, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, *DİA*, C. XII, 1995, (ss. 291292).
- İlyas Çelebi, Lalezârî, *DİA*, C.XXVII, 2003, (ss. 89-90).
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturîdilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Karabulut, Ali Rıza “Gazâlî'nin Eserleri”, *Ebu Hamid Muhammed el-Gazâlî (1058-1111)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, (1988), (ss.227-248).
- Karabulut, Ali Rıza ve Karabulut, Ahmet, Turan *Mu'cemü't-Tarihi't-Türasi'l-İslamî fî Mektebâti'l-Alem (el-Mahtûtât ve'l-Matbû'ât)*, Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001, C.V.
- Karlığa, H. Bekir, “Gazzâlî, Eserleri”, *DİA*, C. XIII. 1996, (ss. 518-530).
- Kaya, Mahmut ve Kaya, M. Cüneyt, *Gazzâlî Kelam ve Halk İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm el-Kânûnu'l-Küllî fî't-Te'vîl*, Neşir, Tercüme ve İnceleme, İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

- el-Kerecî, Ebû Tâhir, *el-İtikâdü'l-Kâdirî*, thk, Muhammed el-Abdullatif, yy: Mecelletü Câmîatü Ümmü'l-Kura, 1427.
- el-Mâverdi, Ebû'l-Hasen, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Kâdir-Billâh”, *DİA*, C. XXIV, 2001, (ss. 127-128).
- McCarthy, Richard J., *Freedom and Fulfilment*, Boston: Twayne Publishers, 1980.
- Öz, Mustafa, “Ali b. Muhammed b. Câfer”, *DİA*, C. II, 1989, (ss. 413).
- Özervanlı, M. Sait, “Gazzâlî, Kelâm İlmindeki Yeri”, *DİA*, 1996, C. XIII, (ss. 505-511).
- Özpilavcı, Ferruh “Gazâlî'nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 7, C. 7, S.13, (2012) (ss. 185-198)190.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *El-İmamü'l-Gazâlî*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.
- Şehristânî, Muhammed, *el-Milel Ve'n-Nihal Dinler Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi (Metin-Çeviri)*, çev, Mustafa Öz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- es-Sübki, Taceddin, *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübra*, thk, Muhammed Mahmud et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, yy, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1976.
- Şiblî Nümânî, *Gazâlî*, çev, Yusuf Kara, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012.
- Tekin, Mustafa, “Gazâlî: Soyut Okumalar ve Kalıp Yargıların Ötesinde”, *TYB Akademi*, Yıl. 1, S. I, (2011), (ss. 31-49)
- Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)* çev, Hanifi Özcan, Samsun: Etüt Yayınları, 2003.
- Yıldırım, Ergün, “İslâmizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslâm” *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed, İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza, *İthâfî's-Sâde*, Beyrut: Matbaatü'l-Meymeniyye, 1994, C.I.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, Kahire: Dâru'l- Hadis, 2006, C. XIV.



Osmanlı Devleti'nde İlk Daimi Elçilikler ve Diplomasiye Olan Etkileri

The First Permanent Embassies in the Ottoman Empire and Their Effects on Diplomacy

Şuheda GÜNCE*

Öz

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren yürüttüğü diplomasi, daima tek taraflı ve karşılıksız olmuştur. Bu durum, Osmanlıların siyaseten ve dinen kendilerini diğer devletlerden daha üstün bir noktada görmeleri ile ilgilidir. Ancak on sekizinci yüzyıldan itibaren Batı'da yaşanan gelişmeler, Batının daha ön plana geçmesine imkân tanımış ve Osmanlı Devleti bu gelişmelerden belli bir noktada habersiz kalmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin karşılıksız/tek taraflı diplomasisinin bir sonucu olarak Batı ile herhangi bir iletişim kanalı kurmaması neticesinde meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu sorunu aşma ve sağlıklı bir iletişimi gerçekleştirme ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaç, daimi elçiliklerin açılması ile giderilmeye çalışılmıştır. Daimi elçiliklerin açılması, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren yürüttüğü karşılıksız diplomasiden, muvazene diplomasisine geçişinin bir başlangıcı olarak görülmüştür. Bu nedenle söz konusu diplomasinin uygun bir şekilde yürütülmesinde daimi elçilikler oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu makalede, Osmanlı Devleti'nde daimi elçiliklerin açılmasının temel sebepleri ve elçiliklerin diplomasiye olan etkilerinin ne boyutta olduğu incelenecektir. Ayrıca elçiler tarafından ele alınan sefaretnamelerin önemi üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılar, diplomasi, elçilik, reformlar, sefaretnameler.

Abstract

The diplomacy of the Ottoman Empire since its establishment has always been unilateral and non-reciprocity. This is related to the fact that they see themselves politically and religiously superior to other states. However, the developments in the West since the eighteenth century allowed the west to come to the forefront and the Ottoman Empire remained unaware of these developments at a certain level. This was the result of the fact that the Ottoman Empire did not establish any communication channels with the West as a result of its non-reciprocity diplomacy. Therefore, there is a need to overcome this problem and realize a healthy communication. This problem was tried to be solved by opening the permanent embassies. The opening of the permanent embassies has been seen as the beginning of the transition from non-reciprocity diplomacy, which has been carried out since the establishment of the Ottoman Empire, to balance policy. Therefore, the permanent embassies played an important role in the proper functioning of this diplomacy. In this article, the main reasons of the opening of the permanent embassies in the Ottoman Empire and the effects of the embassies on diplomacy will be examined. In addition, the importance of the embassies reports handled by the ambassadors will be emphasized.

Keywords: Ottomans, diplomacy, embassy, reforms, embassy reports.

* (Dr.) Milli Eğitim Bakanlığı, mehlika_gnc@hotmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0001-9774-3457

Giriş

Osmanlı Devleti'nin diğer ülke ve devletlerle olan ilişkileri, kuruluş ve yükseliş dönemlerinden itibaren, doğrudan savaşlar sonucunda gerçekleşmiştir. Askeri açıdan oldukça güçlü olduğundan istediği her şeyi savaşmak suretiyle elde edebilen Osmanlı Devleti, bundan dolayı hem askeri hem de siyasi üstünlüğe sahip olmuştur. Dolayısıyla bu üstünlük diğer devletlerle olan diplomatik ilişkilerde de kendini hissettirmiştir. Osmanlı Devleti tarafından yürütülen diplomatik ilişkilerin en temel özelliği tek taraflı uygulanmasıydı. Bu ilişkilerin tek taraflı olmasının nedenleri arasında savaşlarda elde edilen üstünlük ve gücün yanı sıra Osmanlı Devleti kuruluş felsefesinin de önemli olduğu belirtilmiştir. Zira kimi araştırmacılara göre, Osmanlı Devleti -bir İslam Devleti olarak- fetih politikasının temel hedefi, İslam Dinini mümkün olduğu ölçüde yaymak, Dar ül-Harb'i, Dar ül-Sulh durumuna getirmek¹ ve bu noktada dış politika etkileşimlerini sürdürmek olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, diğer Hristiyan devletlere daimi elçiler göndermiyor, sadece kendilerine verilen görevleri yerine getirip dönen, *sefaret-i mahsusa* ile *fevkalâde sefirler* göndermekle yetiniyordu.² Diğer bazı araştırmacılar ise, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da daimi elçilik açmaması hususunu Dar ül-Harp olayına bağlamanın doğru olmadığını, böyle bir hususun İslam devletler hukuku ile uyuşmadığını ifade ederek, Osmanlı'da uzun süre daimi elçilik açılmamasını 'gelenek'lerle açıklamış daha önceki İslam ve Türk devletlerinde de daimi elçilik uygulamasının bulunmadığına vurgu yapmışlardır.³ Dolayısıyla onlara göre bu durumu 'gelenek'le açıklamak daha uygun bir yol olmuştur. Zira Osmanlı Devleti bu süreçte sadece Hristiyan devletlerde değil Müslüman devletlerde de daimi elçilik bulundurmamıştır. Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin uluslararası platformda oldukça güçlü bir pozisyonda olması sebebiyle istediklerini kabul ettirebilmesi de, daimi elçilik bulundurma gerekliliğini ortadan kaldırmış, ayrıca dış ülkelerdeki gelişmeleri rapor eden sınır eyaletleri valileri, Kırım Hanları, Eflak ve Boğdan voyvodaları ve ticaret için Avrupa'ya giden tâcirler de yine Babâli'ye bilgi akışını sağlayan kaynaklar arasında bulunduğu⁴ daimi elçilik bulundurma ihtiyacı hâsil olmamıştır. Dolayısıyla daimi elçilikler hususunda her ne kadar bu ve bunun gibi farklı yorumlar yapılsa da varılan ortak nokta, Osmanlı Devleti'nin diğer devletleri kendilerine denk görmedikleri ve tek taraflı bir diplomatik ilişki halinde olduklarıdır. Bu bilgiler ışığında şunu söylemek gerekirse, daimi elçilik hususu, Osmanlı Devleti'nin oldukça güçlü olduğu dönemlerinde gündemde olan bir mesele değildir. Bu süreçte, müteakibiyyet esasına göre mevcut duruma bakıldığında da böyle bir durumun benimsenmediği ve uluslararası arenada tek söz sahibi olarak ön plana çıkan devletin, Osmanlı Devleti olduğu görülmüştür. Ancak bu husus on sekizinci yüzyıldan itibaren değişmeye başlamış ve tek taraflı diplomasi yerini muvazene diplomasisine bırakmaya başlamıştır. Esasen bu tarihten biraz daha geriye gidildiğinde Osmanlı Devleti'nin genişlemesi ve Avrupa üzerindeki üstünlüğünün Karlofça Anlaşması ile durmaya başladığı görülür. Zira bu anlaşmadan sonra, Osmanlı devlet adamları kendileri dışında bir güç ve medeniyetin olduğunu kabul etmek zorunda kalmış ve Avrupa devletleri arasında diplomasi ön plana çıktığından, kendileri de devletlerarası ilişkilerde diplomasiye önem vermeye başlamışlardır.⁵

Diplomasi anlayışını on sekizinci yüzyıla kadar: “ *hiçbir Avrupalı Hristiyan devleti eşit haklara haiz muhatap kabul etmemek ve onlarla hiçbir zaman daimi barış içinde olmamak* ” prensibi üzerine kuran Osmanlı Devleti⁶ bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren karşılaştığı çeşitli sorunlar ve Batı'da meydana

¹ Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun* (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986), 76.

² Ahmet Dönmez, “Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832-1841” (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 8.

³ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Mehmet İpşirli (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995), “Elçi” maddesi.

⁴ Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, (İstanbul: 3F Yayınevi, 2007), 16.

⁵ Selim Hilmi Özkan, Amcazâde Hüseyin Paşa (1644-1702), (Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları, 2015), 82.

⁶ Ali İbrahim Savaş, a.g.e., 13; Namık Sinan Turan, “Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. Ve 19. Yüzyıllar),” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6:2 (2004 Haz), 58.

gelen olayların etkisi altında kalmıştır. Bu süreçte Batı’da meydana gelen yenilik ve gelişmelerden habersiz kalan Osmanlı Devleti, uluslararası diplomaside savaş ve yayılma politikasını bir tarafa bırakarak kendi varlığını muvazene politikası üzerinden sürdürmeyi tercih etmiş⁷ ve bu noktada karşılıklı diplomasiyi sürdürebilmek için, bazı Batılı ülkelerde daimi elçilikler açılması meselesini gündeme getirmiştir. III. Selim döneminde yürütülen bu siyasi yönelim, söz konusu dönemde yapılan birçok yenileşme hareketine de olumlu bir katkı sağlamıştır. İlk daimi elçilik, Osmanlı Devleti’nin eskiden beri resmi olarak iletişim halinde olduğu Fransa’da açılmak istense de Fransız İhtilali’nin oluşturmuş olduğu ortam sebebiyle burada değil de İngiltere’de açılması daha uygun görülmüş ve Yusuf Ağâh Efendi gönderilen ilk daimi elçi olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Batılı ülkelere gönderilen daimi elçiler, ilk aşamada gittikleri ülkelerde bir uyum süreci geçirmişlerdir. Bunun yanı sıra onların maiyetlerindeki genç görevliler ise uzun süre bu ülkelerde kalıp onların lisanlarını öğrenmiş, aynı zamanda Batı kültürünü ve diplomalarını geniş bir şekilde öğrenerek yetenekli diplomatlar olarak ortaya çıkmışlardır. Bu ülkelerin başta askeri ve siyasi ilişkileri olmak üzere toplumsal ve kültürel değerlerini etraflıca inceleyen daimi elçiler, edindikleri bu bilgileri, daha sonra ülkeye geri dönüşte padişaha arz edecekleri ve resmi bir niteliği olan ‘sefaretname’ adı verilen belgeler halinde kaleme almışlardır. Kimi elçiler Batı’da gördükleri incelik ve güzellikleri hayranlıkla anlatırken kimisi de maruz kaldıkları olumsuzlukları ifade etmiş ve Batı’yı oldukça sert bir şekilde eleştirmiştir. Söz konusu sefaretnamelerin Osmanlı diplomasisine olan katkıları ilerleyen bölümlerde incelenecektir.

Osmanlı Devleti’nde elçiliklerin faaliyetlerinin neler olduğu ve Osmanlı diplomasisine etkilerinin ne derece olduğuna dair en güvenilir bilgiler, ilk aşamada temel kaynak olarak nitelendirilen ve büyük çoğunluğu bizzat elçiler tarafından kaleme alınan ‘sefaretname’⁸lerden elde edilmektedir. Ayrıca elçiler ve sefaretnameler üzerine yapılmış diğer birçok çalışma da bulunmaktadır. Bu konuda en eski çalışma olarak bilinen Hammer’in *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* adlı eserinin elçilerle ilgili bir listesinde, yine Bursalı Tahir Bey’in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinin 1924’te basılan üçüncü cildinde, Maurice Herbette’nin *Directoire Yönetimi Döneminde Bir Türk Elçisi Morali Esseyit Ali Efendi* adlı eserinde, Ahmet Refik’in *Morali Esseyid Ali Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi* adlı eserinde⁹ ve daha birçok çalışmada elçiler ve sefaretnamelere dair çeşitli bilgiler verilmiştir. Bunların yanı sıra Faik Reşit Unat, Enver Ziya Karal¹⁰, Karl Teply¹¹, Ercüment Kuran¹², Erhan Afyoncu¹³, Mehmet Alaaddin Yalçınkaya ve Hasan Korkut gibi isimler de yine elçilikler ve sefaretnameler hakkında oldukça geniş çalışmalar ortaya koyan isimlerdir.

Kaleme aldığımız bu çalışmada ise daimi elçiliklerin açılış amacı sorgulanmakta ve Osmanlı diplomasisine olumlu ya da olumsuz yöndeki katkıları incelenmektedir. Aynı zamanda çoğunluğu elçiler tarafından yazılan sefaretnamelerin süreç içerisindeki katkıları ortaya konmuş ve diplomasiye

⁷ Ayşe Pul, “Osmanlı-Fransız Diplomasisinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri,” *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 22 (2007), 167.

⁸ Kemal Beydilli Osmanlı sefaretnamelerinin kendine özgü bir tür ve kaynak olduğunu belirtmekle beraber, Venedik elçilerinin tavrilleri olan ‘relazioni’lerle karşılaştırıldığında, siyasi içerik yönünden kaynaklık değerinin düşük olduğunu ifade etmiştir. Kemal Beydilli, “Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme,” *Osmanlı Araştırmaları*, XXX (2007), 10-11.

⁹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Ankara: Tarih Kurumu Yayınları, 1968), 1.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Halet Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1802-1806)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940).

¹¹ Karl Teply, *Ders’âdet’te Avusturya Sefirleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988).

¹² Ercüment Kuran, *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988).

¹³ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007).

doğrudan olan etkilerinin tespiti yapılmıştır. Şimdi, Osmanlı Devleti'nin on sekizinci yüzyılının ikinci yarısından sonraki siyasi durumu ve daimi elçiliklerin açılış süreci ele alınacaktır.

1. XVIII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısı (1789-1807) Osmanlı Diplomasisine Kısa Bir Bakış ve İlk Daimi Elçiliklerinin Açılması

On sekizinci yüzyıl, hem Osmanlı Devleti'nde hem de dönemin Avrupa'sında oldukça ciddi değişimlerin meydana geldiği bir yüzyıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa bu yüzyılın ikinci yarısında siyasal, toplumsal, ticari ve sanayi alanında ortaya çıkan yenilikler devletlerin yönetiminde büyük rol oynamıştır. Bir taraftan Batı'daki Fransız reformu hiç şüphesiz bu yüzyıla damgasını vuran bir nitelik arz ederek bütün Avrupa'yı etkisi altına almış tabir-i diğerle ateş çemberiyle sarmışken, diğer taraftan da Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu Avusturya ve Rusya ile olan savaş durumu da devam etmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin devam eden Rusya ve Avusturya Savaşları'nda herhangi bir başarı elde edememesi, Batı'da ortaya çıkan gelişmelerden ve yeniliklerden uzak kalmasına ve bunlara ayak uyduramamasına bağlanmış, bu noktada Osmanlı yönetimi ve askeri düzeni eleştirilmiştir. Dolayısıyla, on sekizinci yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti, aralarındaki ittifak ilişkilerinin sürekli değiştiği düşmanlarıyla mücadele etmiş ve artık tek başına mevcut durumunu sürdürmeyeceğini anlamıştır.¹⁴ Bu ortamda Osmanlı Devleti, gitgide Batılı siyasi kavramlar ve yöntemlerle olan ilgisini ve yakınlığını arttırmaya çalışmıştır. Şark Meselesi gibi çeşitli kavramların ortaya çıkışı, Osmanlı'nın eskiden beri sürdürmüş olduğu dış siyaset anlayışının değişerek muvazene siyasetinin benimsenmesi, uluslararası platformdaki gelişmeleri takip edebilecek kaynakların yokluğu gibi etkenler, on sekizinci yüzyıldaki diğer gelişmelerle birleşince, III. Selim'in Batılılaşma programının en önemli kısmını oluşturan hususun diplomasie reformu olduğu¹⁵ anlaşılmaktadır. Her ne kadar III. Selim döneminde yapılan reformların sonraki dönemler için kalıcı bir mirastan mahrum olduğu yorumları yapılsa da, bu dönem ıslahatlarının asıl katkısı ve mirasın diplomatik alandaki ilişkilerin Batı'ya dönük liberal ve reformist bir entelektüel çekirdeği oluşturduğu¹⁶ ifade edilmektedir.

Bütün bunlara ek olarak, bu yüzyılın ikinci yarısında devlet ilişkilerini büsbütün başka bir duruma sokan Fransız ihtilalinin çıkması, bütün Avrupa devletlerini önlem amaçlı çeşitli tedbirleri almaya zorlamıştır.¹⁷ Zira araştırmacılar, "Fransız ihtilali sonucu ortaya çıkan liberalizm, rasyonalizm gibi fikir akımlarının Avrupa'nın içlerine kadar yayılıp çok uluslu imparatorlukları tehdit ederken, Fransa'nın Napolyon'la birlikte kıta Avrupası'nı Fransa'nın liderliğinde birleştirme mücadelesine girdiğini, diğer yandan bu fikir akımlarının kendileri için büyük tehlike olarak gören İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya gibi devletlerin de Fransa'ya karşı kutsal bir ittifak oluşturduğunu"¹⁸ ifade etmişlerdir. Dolayısıyla mevcut şartlar, savunma durumuna geçmiş olan Osmanlı Devleti'nin de kendisi için Avrupa'da bir takım müttefikler edinmesini gerektirmiştir. Bunun bir sonucu olarak da yeni dış siyaset stratejisi, diplomasie ve bunu kullanabilecek diplomatlara olan ihtiyacı arttırdığı gibi uluslararası gelişmelerin kesintisiz takibini gerektirmiş ve bu durumda da III. Selim'in tek seçeneği, yurt dışına daimi elçiler göndermek olmuştur.¹⁹ Bu konu ile ilgili Bernard Lewis, daimi elçiliklerin açılma sebebi olarak Osmanlı'yı Batı devletlerinin normal uygulama sistemine uydurmak ve Avrupa'daki gelişmeler

¹⁴ Gül Akyılmaz, "III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasie Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti," *Türkler*, haz., Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1093.

¹⁵ Gül Akyılmaz, a.g.m., 1093.

¹⁶ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, haz. Murat Belge ve Fahri Aral (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 12.

¹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966), 124.

¹⁸ Ayşe Pul, a.g.m., 167.

¹⁹ Gül Akyılmaz, a.g.m., 1094; Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasie*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017), 158.

hakkında doğrudan doğruya ve daha güvenilir bilgiler elde etmek istenmesi olarak göstermiştir.²⁰ İkamet elçiliklerinin III. Selim devrinden beri kurulması, ilk anda Batılılaşma ve Batı'yı tanımada etkin olmuş, bu dönemde büyük devletlerin arasındaki dengeye dikkat etme, kritik dönemlerde müzakere ve oyalama politikası da Osmanlı diplomasisinin bir tekniği olarak gelişmiştir.²¹ Ancak bu noktada mutlaka değinilmesi gereken oldukça önemli bir husus vardır. Osmanlı Devleti ilk olarak içerisinde bulunduğu zorlu askeri şartları ve mevcut diplomasi durumunu düzeltmek adına çeşitli reformlar yoluna gitmişse de Batı diplomasisi, bu şartlar altındaki Osmanlı'nın zafiyetinden faydalanarak kendi ekonomik ve siyasi üstünlüğünü kabul ettirmiş ve kapitülasyonlar giderek ağırlaşmıştır.²² Dolayısıyla Avrupa, kendi ekonomik gücünü Osmanlı'nın içinde bulunmuş olduğu problemleri hal üzerine bina etmiş ve hem ekonomik hem de siyasi bir güç olduğunu kabul ettirmiştir.

Daimi elçiliklerin kurulması ile ilgili süreç, *Cevdet Tarihi*'nde ise şu şekilde ifade edilmiştir: “Avrupa'nın terakkîyât-ı cedîdesi ve Devlet-i Aliyye'nin vakt-ü hâli iktizâsınca düvel-i Avrupa ile peydâ olan revâbit-ı adîdesi düvel-i Avrupa kâidesince sefâret usûlünün lüzûm-ı vaz'u te'sîsini isbât edib husûsîyle bu evânda râbita-i düveliyeyi bütûn bütûn başka bir hâle koyan Fransa ihtilâli zuhûr ile bi'lcümle düvel-i Avrupa'ya tedârükât-ı ihtiyâtiyeye mecbûr ettiğinden Devlet-i Aliyye'nin dahi düvel-i fâhime-i Avrupa nezdinde birer İkâmet Elçisi bulundurması derece-i vücûbda görülmekte düvel-i merkûme nezdinde birer elçi gönderilip ve üç sene müddet tekmilinde anlar celb ve iâde ve yerlerine başkaları irsâl ile minvâl-i meşrûh üzere hem umûr-ı Sefâret idâre ettirilmek ve hem de bu tarikle ahvâl-i düvele vâkıf bâzı zâtler yetiştirilmek üzere”²³ sefaret usulüne de bir düzen verilmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir.²⁴ Bu hususta eskiden beri Müslümanlarla dost ve barış halinde bulunup Osmanlı Devleti ile hiçbir savaşı olmayan İngiltere'nin İstanbul'da bulunan elçisi ile görüşülüp kararlaştırılarak eski kalyonlar kâtibi Yusuf Ağâh Efendi, 1207 (1793) yılı sonunda Londra elçisi olarak, bununla birlikte Mektubî-i Sadr-ı âli halifelerinden Raif Mahmud Efendi onun başkâtibi olarak ve Avrupalıların soylularından sefaretleri maiyetine görevlendirdikleri atışelere karşılık olarak ise Derviş Ağa adında bir maiyetle görevlendirilmişlerdir.²⁵ Yusuf Ağâh Efendi'nin başkâtibi sıfatıyla İngiltere'de üç yıl kalan Mahmud Efendi, sonraki süreçte Divan-ı Hümayun beğlikçiliğine atanmış, 1800-1805 yılları arasında da reisülküttaplık yapmıştır.²⁶

1795'te elçi tayininde bir adımın daha atılması uygun görülerek Avusturya ve Prusya'ya daimi elçilik açılmasına karar verilmiş, Seyit Ali Efendi Berlin, İbrahim Akif Efendi Viyana elçiliklerine tayin edilmişlerdir.²⁷ Ancak Fransa, ilk daimi elçinin kendisi yerine İngiltere'ye gönderilmesini kabullenememiş, böyle bir elçinin Paris'e gönderilmesi²⁸ gerektiğini düşünmüştü. Bunun üzerine Fransız Elçisi Verninac'ın, Babîâli nezdindeki yoğun çabaları ve padişahın da uygun görmesiyle Berlin'e tayin edilen Seyyid Ali Efendi'nin Paris'e, Aziz Efendi'nin Berlin'e, İbrahim Akif Efendi'ninse Viyana'ya tayinlerine karar verilmiş, böylelikle ilk denge politikası denemesinde Osmanlı Devleti

²⁰ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev., Metin Kıratlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 62.

²¹ İlber Ortaylı, “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü,” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, haz. Murat Belge ve Fahri Aral (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 279.

²² Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1:2 (2003), 437.

²³ Ahmed Cevdet Paşa, *Cevdet Tarihi (Tertib-i Cedit)*, haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, (İstanbul: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları, 2017), 88-89.; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966), 124-125.

²⁴ Faik Reşit Unat, a.g.e., 17-19.

²⁵ *Tarih-i Cevdet*, 125.

²⁶ERCÜMENT KURAN, “Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü,” (VI. Türk Tarih Kongresi'nde Sunulan Bildiri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, Ekim 20-26, 1961).

²⁷ Gül Akyılmaz, a.g.m., 1095.

²⁸ Ahmet Dönmez, a.g.t, 25.

Londra, Paris, Berlin, Viyana gibi söz konusu dönemin önde gelen ve izledikleri dış politikalar sebebiyle Osmanlı'yı yakından etkileyen Avrupa başkentlerine daimi temsilcilikler açmıştır.²⁹ Böylece bu elçilikler birçok gence belirli bir müddet, bir Avrupa kentinde oturmak, yabancı bir dili öğrenmek ve çağdaş Avrupa ülkeleri arasında ön plana çıkan bazı devrimci fikirleri tanıma fırsatı vermiş, bunlardan bazıları dönüşlerinde Babiâli'de memur olmuş orada bürokratik hiyerarşi arasında, kara ve deniz reformlarının subaylar arasında yarattığı gibi, Batı'ya dönük bir azınlık teşkil etmişlerdir.³⁰ Ayrıca bu elçilikler Türk toplumuna başlıca üç açıdan yardım etmişlerdir: Batı'yı tanıyan devlet adamları yetişmesine imkân vermişler, Batı'dan asker ve sivil uzmanlar getirilmesine aracı olmuşlar ve Batı'ya gönderilen öğrencilerin işlerini düzenlemişlerdir.³¹

Ancak gönderilmiş olan elçilerin süreç içinde gerçekleştirdikleri diplomatik çalışmalar beklenildiği kadar başarılı olamamıştır. Bu başarısızlığın nedenleri, seçilen şahısların siyasi tecrübelerinin bulunmamasına ve yabancı dil bilmemeleri sebebiyle birçoğu casus olan Rum tercümanlardan faydalanmalarına bağlanmıştır.³² Bunların yanı sıra karşılıklı diplomasinin işleme için gerekli bir dışişleri örgütünün olmayışı, merkezle iletişim sorunları, Avrupa devlet adamlarının Osmanlı'nın çıkarlarını önemsememeleri³³ gibi problemler de yine bu başarısızlıkların nedenleri arasında görülmüştür.

Sonuç olarak 1793 yılında başlatılan daimi elçilikler uygulaması, 1821 yılına gelindiğinde Rum maslahatgüzarlarının Yunan isyanı esnasında kasıtlı bir şekilde yanlış bilgilendirme yapmalarının anlaşılması üzerine II. Mahmut tarafından kaldırılmış³⁴ ve yine –belli bir süre- tek taraflı bir diplomasiye geçiş yapılmıştır. Yunan isyanı sebebiyle, yabancı büyükelçilerle teması sağlamakla görevli Divan-ı Hümayûn tercümanlarının Fenerli Rumlardan seçilmesine son verilip³⁵, 1821'de bir "Babiâli Tercüme Odası" kurulmuş Avrupa dillerinden tercüme yapacak olan bu müessesede Müslümanlar veya kendilerine güvenilen Ermeniler kullanılmaya başlanmıştır.³⁶ İlk aşamada önemsiz olarak görülen bu daire, zaman geçtikçe önem kazanmış, öyle ki bürokrasi içinde siyasi itibar elde edebilmek için başvurulmuş temel bir mercii haline gelmiştir. Tercüme Odası üyeleri, daimi diplomasi şeklinde gelişen ve diğer Avrupa ülkelerinin devlet sistemiyle mezc olmaya başlayan Osmanlı Devleti'nin en önemli bürokratları arasında yer almışlardır.³⁷

2. Osmanlı Diplomasinde Elçilerin Rolü

On sekizinci yüzyılda elçiler, temsil görevlerinin yanı sıra Batı'yı tanıma ve algılamada aracı rol üstlenmişlerdir.³⁸ Söz gelimi, bu dönemde Osmanlı'nın Avusturya ile yapılan savaşta başarısız olması ve bunu takip eden süreçte bir antlaşma imzalanmasından sonra III. Selim ilk olarak, örnek alınması düşünülen Avrupa'yı daha iyi tanıyabilmek için Ebubekir Râtib Efendiyi Viyana'ya göndermiş ve onu,

²⁹ Gül Akyılmaz, a.g.m., 1095.

³⁰ Bernard Lewis, a.g.e., 63.

³¹ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 12.

³² Necdet Aysal, "Çöküşten Mütarekeye Osmanlı'da Haberalma," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 40 (2007 Kas), 528.

³³ Ahmet Dönmez, a.g.t., 33.

³⁴ Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Faaliyetleri 1793-1821* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988), 64-65.

³⁵ BOA, Hatt-ı Hümayun, No: 1261/48823, 29-12-1238 (1823).

³⁶ Muhammet Şahin, "Osmanlı Diplomasinde Değişim ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletler Sistemine Girişi," *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi [Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı-1]* 29/1 (2009): 829. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bernard Lewis, a.g.e., 87-90.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Balcı, *Babiâli Tercüme Odası* (İstanbul: Libra Kitap, 2018).

³⁸ Namık Sinan Turan, a.g.m., 60.

Avusturya'nın bütün kurumlarını görüp tetkik etmek ve bu incelemelerinin sonuçlarını Sultan'a bildirmekle görevlendirmişti.³⁹

Daha önce de belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin on sekizinci yüzyıla kadar Batı ile olan diplomatik ilişkileri sürekli bir nitelik arz etmemiştir. Ancak kuruluşundan beri çeşitli siyasi ve ticari meseleleri halletmek için elçiler gönderilmiştir. Bu elçiler kendilerine verilen görevleri yerine getirdikten sonra ise ülkeye geri dönmüşlerdir. Osmanlı elçileri, barış antlaşmaları veya ticari sözleşmeler imzalamak, barış görüşmeleri ya da devletlerarasında arabuluculuk yapmak, herhangi bir antlaşmanın maddelerini görüşmek, çeşitli vergileri almak, Osmanlı Padişahının cülûsunu bildirmek, zafernâme götürmek, Avrupa krallarının tahta çıkış veya taç giyme törenlerinde hazır bulunmak gibi görevlerle yabancı başkentlere gönderilirlerdi.⁴⁰ Bu elçiler siyasi literatürde “*fevkalâde elçi*” diye tanımlanmış olup, görevlerini yerine getirdikten sonra hemen ülkelerine geri dönmüşlerdir.⁴¹ Ancak “*ikamet elçisi*” olarak isimlendirilen ve gittiği ülkede oturup, ülkesiyle atandığı ülkenin ilişkilerini sürekli olarak yerinde izleyen ve düzenleyen elçilik uygulaması on sekizinci yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda rastlanmayan bir olgu⁴² olarak karşımıza çıkmıştır. Buna karşılık Avrupa devletleri tarafından İstanbul'da ilk daimi elçilik fethin ertesini yılı Venedik Cumhuriyeti tarafından kurulmuş, onu 1475'te Lehistan⁴³, 1497'de Rusya, 1525'te Fransa, üç yıl sonra Avusturya, 1583'te İngiltere ve 1612'de de Hollanda'nın açtığı elçilikler takip etmiştir.⁴⁴ “*Gâvurdan bir şey öğrenilemeyeceği ve güçsüz kralların sultandan ricalarda bulunmak*” amacıyla Babıâli'de temsilcilikler açtığına inanıldığından dolayı, Osmanlı'nın asırlar süren yükselişi ve gerilemesi boyunca Avrupa'da daimi elçilikler açılmamıştı.⁴⁵ Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi birçok geçici elçi gönderilmiştir. Osmanlı Devleti, Avrupa'daki gelişmelerden haberdar olmak için ilk kez 1720 yılında Paris'e elçi olarak Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi gönderirken, ilk ikamet elçiliğini ise 1793 yılında Sultan III. Selim döneminde açmıştır.⁴⁶

Osmanlı Devleti, genellikle eleştirildiği, Avrupa diplomasi anlayışının dışında kalma ve devamlı elçi bulundurma uygulamasına gitmeme siyasetini, güçlü olduğu dönemde kendi menfaati açısından daha uygun görmüş, böylece Avrupa'nın diplomatik oyunlarının ve taahhütlerinin içinde eli kolu bağlı hale düşmemiş, serbest hareket imkânı bulmuş, ayrıca yönetimin başlangıçtan itibaren çeşitli istihbarat kaynaklarına sahip olması da daimi elçilik bulundurmaya bir ölçüde ihtiyaç hissettirmemiştir.⁴⁷ Bu istihbarî kaynakların yanı sıra, diğer haber alma kaynaklarının başında, Osmanlı hizmetinde bulunan

³⁹ Besim Özcan, “Devleti Yeniden Kalkındırma Hamlesi: Nizam-ı Cedid ve Âkıbeti,” *İslam Tarihi ve Medeniyeti Osmanlılar Siyasi Tarihi-II-*, haz. Mehmet Şeker ve Şefaettin Severcan (İstanbul: Siyer Yayınevi, 2018), 112; Özcan, a.g.e., 165.

⁴⁰ Muhammet Şahin, a.g.m., 825; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, 17-19.

⁴¹ Maurice Herbet, *Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi Morali Esseyit Ali Efendi [1797-1802]*, çev., Erol Üyepazarıcı (İstanbul: Pera Yayıncılık, 1997), VII.

⁴² Maurice Herbet, a.g.e., VII.

⁴³ Lehistan'ın (Polonya) İstanbul'da ilk daimi elçiliğini 1475 yılında açtığına dair yaygın olarak bilinen bilginin yanlış olduğunu vurgulayan Hacer Topaktaş, bu bilginin Faik Reşit Unat'ın eserinde Bertold Spuler'e atfen verdiği bir bilgiden kaynaklandığını ifade etmiştir. Ancak Spuler'in eserinde söz konusu tarihte Polonya'nın İstanbul'da ilk daimi elçiliğini açtığına dair herhangi bir bilginin bulunmadığını ayrıca Polonya kaynaklarında da böyle bir malumattan bahsedilmediğini vurgulamıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Hacer Topaktaş, “Polonya'nın Türkiye'deki İlk Daimi Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler,” *Uluslararası İlişkiler*, 11/43 (2014): 111-115.

⁴⁴ Mehmet İpşirli, a.g.m., 8.

⁴⁵ Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev., Hür Güldü (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 249.

⁴⁶ Uğur Kurtaran, “Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar,” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/63 (2018), 333.

⁴⁷ Mehmet İpşirli, a.g.m., 9.

muhtelif milletlere mensup mühtediler gelmiş ve kendilerine müteferrikalık, çavuşbaşılık, kapuculuk gibi çeşitli görevler verilmiş olan bu kimseler doğrudan veya dolaylı olarak elde ettikleri bilgileri merkeze ulaştırmışlardır.⁴⁸

Osmanlı yönetimi; Hristiyan hükümdarların kendi katlarına daimi elçileri göndermelerini bir saygı işareti olarak algılamış ve bu elçileri çoğu kez küçümsemiş hatta aşağılamıştır.⁴⁹ Bu tutumun dış ülkelere gönderilen Osmanlı Fevkalâde Elçileri'nde de görüldüğünü belirten araştırmacılar konu ile ilgili şu örneği vermişlerdir: "...Örneğin 1669'da Fransa'ya gönderilen Müteferrika Süleyman Ağa, IV. Mehmet'in mektubunu Fransızların *Güneş Kral* diye yere göğe sığdıramadıkları XIV. Louis'e sunarken; kralın mektubu ayağa kalkarak almasını kabul töreni esnasında alenen istemiş; kral bunu kabul etmeyince hoşnutsuzluğunu açıkça beyan etmiştir. Bu durum XIV. Louis'i çok kızdırmış ama Süleyman Ağa'ya bir şey yapamamış; hıncını Molière'e Türkleri aşağılayan sahnelerin olacağı bir oyun sipariş ederek çıkarabilmiştir. Bu olayın sonucu olan eser, dilimize *Kibarlık Budalası* diye çevrilen *Boourgeois Gentilhomme* oyunudur."⁵⁰

Ancak, on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren bu durum değişmiş Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve askeri durumdan dolayı İngiltere gibi devletlerin yardımına ihtiyaç duyması artık böyle bir diplomasi anlayışını sürdürmeyeceğini, devletlerarası diplomasi kurallarına uyması gerektiğini göstermişti.

Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti'nde bulunan elçilerle iletişimi ve çevirmenlik faaliyetlerini Rumlar yapmaktaydı. Hatta Eflak ve Boğdan beyleri ve Divan-ı Hümayun tercümanları Rum'lardan oluşmaktaydı.⁵¹ Türkler, yabancı dil öğrenmeyi henüz aşağılık bir iş saydıkları ve yabancı memleketlerde uzun müddet yaşamayı din bakımından uygun görmedikleri için, diplomasi hizmetinde Rumları kullanmayı çok doğal görmüşlerdir.⁵² Ancak bunların devlete olan sadakatleri hususunda bazı problemler bulunmaktaydı. Hatta kimi zaman Osmanlı Devleti'ne ihanet etmişlerdir. Mesela Morali Seyid Ali Efendi'nin Paris elçiliği sırasında (1797-1802) elçilik tercümanı olan Osmanlı Rum'u Godrika, Fransa adına çalışmış, Babıâli ile Ali Efendi arasında gidip gelen bütün yazıların bir kopyalarını Başbakan Talleyrant'a vermiştir.⁵³ Bir diğer örnek ise Fenerli Rum aileleri ile ilgilidir. Fenerli Rumların uygunsuz tavırları ile ilgili III. Selim'in, dönemin kaymakam paşasına yazmış olduğu hatt-ı hümayun şu şekildedir:

"*Kaymakam paşa, bu günlerde Fenerli takımı kendi meramlarını terviç için güna-gun eraciñ ve havadis ve melanetler neşreyledikleri mesmuum oldu. Bunların bu hareketi devletime muzır oluyor. Niçin sen ve sair memurin buna dikkat edip def'ine say etmiyorsunuz? Bu kâfirlere hiç bir şey tesir etmez mi acaba! Hançerlioğlu ibret olmadı mı? Böyle şeyler Eflak ve Boğdan takımından çıkar. Lakin bunlar benim gayret inñial edeceğim şeydir. İşte bu fesadın def'i, suçlu suçsuz bu kâfirlerin ekserini katl ile olur. Bundan sonra bir şey işitmedim, bila-eman cümlesini katlederim. Bunlara sen iyice tenbih eyle, gözlerini açsınlar sonra kendileri bilir.*"⁵⁴

Görüldüğü üzere bu ve buna benzer birçok olumsuz vaka yaşanmaktaydı. Söz konusu olaylar sonraki süreçlerde de yaşandığı için, II. Mahmut döneminde, bunların üstesinden gelebilmek adına yukarıda bahsetmiş olduğumuz tercüme odaları kurulmuştur. Bu problemleri aşmaya çalışan Osmanlı yönetiminin, artık Avrupa devletler dengesindeki değişmeleri yakından izlemesi hatta bunlardan

⁴⁸ Mehmet İpşirli, a.g.m., 9.

⁴⁹ Ercüment Kuran, a.g.e., 11.

⁵⁰ Maurice Herbet, a.g.e., VIII.

⁵¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 9.

⁵² Enver Ziya Karal, a.g.e., 9.

⁵³ Mehmet İpşirli, a.g.m., 9.

⁵⁴ BOA, Hatt-ı Hümayun, No: 239/13375, 29-12-1206 (1792).

yararlanma yollarını araması zorunlu hale gelmiştir.⁵⁵ Dolayısıyla daimi elçiliklerin açılması meselesi bu noktada kurtarıcı bir husus olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa hakkında bahsetmiş olduğumuz bilgi alma yöntemlerinin yanı sıra, gönderilen elçilerin yazmış oldukları çeşitli sefaretnameler de vardır. Elçiler, askeri, siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan önemli değişimler yaşayan Avrupa şehirlerini ve ülkelerini birinci elden tanıtan bilgiler vermek için çeşitli sefaretnameler yazmışlardır. Bu eserler, bilhassa Avrupa'ya giden Osmanlı devlet adamlarının, Avrupa'yı nasıl gördükleri, önceliklerinin neler olduğu, Avrupa'nın olumlu ve olumsuz taraflarının neler olduğuna dair önemli bilgileri içeren belgeler olarak karşımıza çıkmıştır.

3. Elçilerin Kaleme Aldıkları Sefaretnameler ve Özellikleri

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren yabancı ülkelere elçiler göndermiş ve oralardaki siyasi durumlar hakkında çeşitli bilgiler almıştır. On yedinci yüzyıla kadar bu şekilde devam etmiş, ancak bu yüzyılın sonundan itibaren giden elçiler, yola koyuldukları andan itibaren yaşadıklarını ve gördüklerini kaleme almaya başlamışlardır. Elçiler tarafından kaleme alınan bu metinler resmi nitelikte olup, 'sefaretname' olarak adlandırılmıştır. Bu metinlerden edinilen bilgiler oldukça değerli veriler olarak görülmüştür. Nitekim sefaretnameler, Osmanlı Devleti'nin özellikle yabancı devletlerle olan siyasi münasebetlerine göre şekillenen bir iletişim aracı görevini üstlenmiştir.⁵⁶ İletişim aracı olmalarının yanı sıra, söz konusu sefaretnameler çoğunlukla törenler, müzakereler ve diplomatik protokoller, zaman zaman da Avrupa tiyatrosu, modası ve mutfağıyla ilgili çeşitli bilgileri⁵⁷ de konu edinmiştir. Ayrıca insanların yaşam şartları, günlük yaşantıları ve âdetleriyle ilgili verdikleri bilgilerden ötürü de önemli kaynaklar arasında sayılmıştır.⁵⁸ Bu yönleriyle sefaretnamelerin, seyahatname, hatırat ve siyasi tahrir (rapor) özelliklerini bünyesinde barındıran bir tür olduğu⁵⁹ yorumları da yapılmıştır.

Sefaretname veya sefaret tahrirleri Osmanlı Devletiyle, temasta buldukları devletlerarasındaki siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerin içerik ve kapsamlarını araştırmaya temel teşkil edebilecek yazılı ve basılı kaynakların en elverişli ve değerli olanları arasındadır.⁶⁰ Bilhassa gönderilen ilk elçilerin kaleme aldıkları sefaretnameler daha çok tahrir şeklinde olduğundan yalnızca siyasi gelişmeleri yansıttıkları için devletlerarası konuların incelenmesi noktasında önemli raporlar olarak ön plana çıkmışlardır.⁶¹ Bu türün bilinen ilk vesikası Nemçe devletine gönderilen Hacı Zağanos'un raporudur ki⁶², Fatih devrinin ilk on yılına denk gelmektedir.⁶³ Sonucusu ise her ne kadar 1872-1877 yılları arasında İran'da elçilik yapan Mehmet Tahir Münif Paşa'nın risalesi olduğu belirtilse de, bu tarihten sonra da sefaretname türünde birçok raporun kaleme alındığı ifade edilmiştir. Zira Mahir Aydın, tamamı II. Abdülhamid döneminde olmak üzere beş ayrı sefaretnamenin kaleme alındığını tespit etmiş ve bunların değerlendirmesini yapmıştır.⁶⁴ Aydın, bu sefaretnamelerin tam olarak hangi tarihlerde gerçekleştiğini tespit edememekle beraber

⁵⁵ Maurice Herbet, a.g.e., VIII.

⁵⁶ Zeynep Karaca, "Osmanlı- Avusturya Sefaretnamelerinin Osmanlı Diplomasisi ve Modernleşme Süreci Üzerine Etkileri," *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFAD)*, 1:1 (2018 Ara), 26.

⁵⁷ Stanford J. Shaw, a.g.e., 260.

⁵⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Kemal Beydilli (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), "Sefaretname" maddesi.

⁵⁹ Kemal Beydilli, "Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme," 10.

⁶⁰ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri," *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 7 (1996), 325.

⁶¹ Kemal Beydilli, a.g.m., 12.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Gümeç Karamuk, "Hacı Zağanos'un Elçilik Raporu," *Bellekten* LVI / 216 (1992), 391-406.

⁶³ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, a.g.m, 324-325.

⁶⁴ Mahir Aydın, "Livadya Sefâretleri ve Sefâretnameleri," *Belgeler* XIV / 18 (1989-1992), 312-357.

tespit edebildiği ilk sefaretin 1863 tarihli ve sonuncusunun ise 1914 tarihli olduğunu ve toplamda on bir sefaretten sadece beşine ait sefaretnamenin mevcut olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵

Bilindiği üzere on sekizinci yüzyılda Osmanlı-Avrupa arasında yaşanan diplomatik ilişkilerden dolayı elçilik görevleri hızla artmış ve buna paralel olarak da Avrupa'ya ilişkin yazılan sefaretnamelerin sayısında da bir artış olmuştur.⁶⁶ Sefaretnamelerin sayısı hususunda tespit edilebilirlik açısından çeşitli rakamlar ileri sürülmüştür. Zira yapılan arşiv çalışmaları arttıkça bugüne kadar tespit edilemeyen birçok belge ortaya çıkmakta ve sefaretnameler de bu belgeler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla sefaretname sayıları dönemden döneme farklılık arz etmektedir. Günümüzde Avrupa, Asya ve Afrika ülkeleriyle ilgili tespit edilen sefaretnamelerin toplam sayısı 58'dir.⁶⁷ Bunların 46 tanesinin Avrupa hakkında, 12 tanesinin ise Asya ve Afrika hakkında yazıldığı tespit edilmiştir. Yalçinkaya söz konusu sefaretnameleri listeler halinde vermiş ve bilhassa on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren sefaretname yazımının yoğunlaştığını belirtmiştir.

Bunların yanı sıra Avrupa hakkında yazılan bazı sefaretnamelere bakıldığında onların kaynaklarını kullanarak ve yabancı dilde yazıldıklarını da görmekteyiz. Söz konusu eserlerin ilki Mahmud Raif Efendi'nin İngiltere'yi anlatan ve o zamana kadar alışılmadık dışında bir tarz ve usulde Türkçe dışında Fransızca (Batı dilinde) yazmış olduğu sefaretnamedir ki onun yazmış olduğu bu sefaretname tartışılmayacak derecede nesnelir.⁶⁸ Daimi elçilikler açılmadan hemen önce ve açıldığı dönemlerde Avrupa kentleri hakkında kaleme alınan çeşitli sefaretnameleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Ebûbekir Râtib Efendi, *Nemçe Sefaretnâmesi ve Lâyihası*, 1791-1792
- Mustafa Rasih Paşa, *Rusya Sefaretnâmesi*, 1793-1794
- Yusuf Âgâh Efendi, *Havâdisnâme-i İngiltere*, 1793-1797
- Mahmud Raif Efendi, *Journal du Voyage de Mahmoud Raif Efendi Engleterre-écrit Par LuyMême*, 1793-1797
- Giritli Ali Aziz Efendi, *Prusya Sefaretnâmesi*, 1797-1798
- Morali Seyyid Ali Efendi, *Fransa Sefaretnâmesi*, 1797-1802
- Mehmed Saîd Gâlib Efendi, *Fransa Sefaretnâmesi*, 1802
- Seyyid Mehmed Emîn Vâhid Efendi, *Fransa Sefaretnâmesi*, 1806

Sefaretnameler, ele aldığı konular itibariyle çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuşlardır. Kimisi içerikleri açısından seyahat günlüğü veya hatırat şeklinde iki ana gruba ayırırken kimisi de özel, genel ve her iki özelliği de taşıyan sefaretnameler şeklinde üç gruba ayırmıştır. Özel sefaretnameler olarak değerlendirilenler, elçilikle görevli olanların gerçek memuriyetlerinin ne suretle yapıldığına ait raporlardır ki bunlar, görevin nasıl yapıldığı ve sonucunun ne olduğu kaydedilenlerdir ve çoğunlukla siyasi bilgileri ihtiva eden türler⁶⁹ arasında yer almaktadırlar. Özel sefaretnamelere en belirgin örnekler olarak 1787 yılında Fas Sultanına gönderilen Ahmed Azmi Efendi'nin *Fas Sefaret Takriri*⁷⁰, Seyyid Mehmed Refi'i Efendi'nin *İran Sefaretnamesi* ve Mehmed Namık Paşa'nın *Takrirleri* gösterilebilir.⁷¹ Genel özellikli sefaretnameler ise, elçilerin gezip gördükleri yerlerin idari, sosyal ve ekonomik hayatı, askeri durumu, kültürü, sanatı, eğitim siyaseti, endüstrisi, medeniyet seviyesi hakkında edindikleri fikir

⁶⁵ Mahir Aydın, a.g.e., 323.

⁶⁶ Hasan Korkut, *Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa* (İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2007), 19.

⁶⁷ Mehmet Alaaddin Yalçinkaya vd., *Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2018), 28.

⁶⁸ Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri," 322-323.

⁶⁹ Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, a.g.m., 325.

⁷⁰ Hasan Korkut, a.g.e., 20.

⁷¹ Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, a.g.m., 325.

ve gözlemleri içerir.⁷² Bu hususta verilmiş en iyi örnek Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Fransa Sefaretnamesi*'dir. Tiyatro, opera, rasathane ve hastahanelerden; askeriye, hayvanat bahçesinden; konaklar ve saraylardan övgü ile bahseden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin bu eseri, sonraları *Lâle Devri* diye adlandırılacak döneme zemin hazırlaması bakımından önemlidir.⁷³ Her iki özelliği de taşıyan sefaretnamelere ise Ebubekir Râtib Efendi'nin *Nemçe Sefaretnamesi* örnek olarak gösterilmiş ve Râtib Efendi'nin Viyana'da hem toplumsal ve kültürel alanla ilgili gözlemlerini hem de burada görme fırsatı bulduğu kurumlar hakkındaki bilgileri sefaretnamesinde güzel bir üslupla anlattığı⁷⁴ ifade edilmiştir.

Sefaretname içeriklerinin oldukça çeşitlilik arz ettiği ve onlarda verilen bilgilerin değerinin tamamen söz konusu sefirin entelektüel ilgi ve eğitim düzeyi ile bilgiye açıklık derecesine bağlı olduğu iddia edilmiş, sefirlerin Osmanlı bürokrasisindeki görev alanları (askeriye, ilmiye, kalemiye), entelektüel ilgileri, elçi olarak görev yaptıkları süre zarfı ve gittikleri ülkelerin, sefaretnamelerde öne çıkardıkları konularda farklılıklar oluşturduğu⁷⁵ ifade edilmiştir. Sefirlerin gözlemlerini etkileyecek bir diğer hususun ise; sefirlerin görev yaptıkları dönemde Osmanlı Devleti ile elçilik göreviyle gidilen ülke arasındaki tarihi, siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel ilişkilerin sefirlerin görüşlerini etkilediği yönündedir ki on sekizinci yüzyılın başındaki Osmanlı-Fransa arasındaki ittifaka dayalı iyi ilişkilerin, bazı sefirlerin (Çelebi Mehmed Efendi gibi) gözlemlerinde etkili olduğu⁷⁶ ifade edilmiştir.

Sefaretnamelerin her ne kadar içerik açısından çeşitlilik arz etse de, özellikle siyasi ağırlıklı olanlarının diplomasiye doğrudan etkisi olduğu bilinen bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada bilhassa III. Selim döneminde yurtdışına gönderilen kimi elçilerin geri döndüklerinde Sultan'a sundukları layiha tarzındaki raporlar, özellikle o dönemde oldukça yoğun bir şekilde başlayan modernleşme çalışmalarına yön verecek nitelikte ciddi katkıları olmuştur. Örneğin askeri alanda görüşler içeren ve Avrupa'nın uygulamalarını ihtiva eden bazı raporların Nizâm-ı Cedit gibi önemli uygulamalara temel teşkil ettiği kaynaklarımız tarafından ele alınmıştır.

Kısaca şunu ifade etmek gerekir ki Osmanlı Devleti, Batılı ülkeleri tanımak ve oradaki gelişmeleri takip edebilmek adına göndermiş olduğu elçiler aracılığıyla kaleme alınan bu vesikalardan; Batılıların askeri, siyasi ve kültürel durumlarının nasıl olduğunu belli bir ölçüye kadar öğrenmek istemiştir. Bunun sonucunda kendilerinin yenileşme ve gelişme hususundaki ihtiyaçlarının neler olduğunu tespit etmeye çalışmış bu noktada elçiler aracılığıyla gelen söz konusu vesikalardan oldukça fazla istifade etmiştir. Bu belgelerde yer alan durumları kendi yaşam koşullarına belirli bir çerçevede uygun hale getirmiş ve dönemin içinde bulunduğu problemleri bu yolla halletmeye çalışmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi sefaretnameler yenileşme yolunda, Batı'ya açılma yolunda ve karşılıklı iletişim kurma hususunda oldukça önemli bir başvuru kaynağı haline gelmiş, bu açıdan ıslahat fikirlerine zemin oluşturan bir nitelik arz etmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin, klasik dönemde içinde bulunduğu siyasi ve askeri güç sayesinde Batılı devletlerle iletişimi karşılıksız diplomasiye dayanmaktaydı. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren kendisinden daha güçsüz olarak gördüğü devletlerde sürekli olarak temsil edilmeyi küçüklük olarak gördüğünden sadece geçici surette diğer devletlere elçiler göndermiş ve bu elçiler verilen görevleri yerine getirdikten sonra geri dönmüşlerdir. Ad hoc diplomasi denen bu

⁷² Hasan Korkut, a.g.e., 21.

⁷³ Hasan Korkut, a.g.e., 21.

⁷⁴ Hasan Korkut, a.g.e., 21. Ayrıntılı bilgi için bkz: Faik Reşit Unat, s. 43-46.

⁷⁵ Hasan Korkut, "Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1:2 (2003 Eyl), 494.

⁷⁶ Hasan Korkut, a.g.m., 495.

diplomasi yöntemi geçici bir nitelik arz etmiş ve bunun temel nedeni ise Osmanlı Devleti'nin bu durumu kendi üstünlüğünün bir nişanesi olarak görmüş olmasıydı. Bunun dışında tek taraflı olan bu diplomasi anlayışının daha önce de değindiğimiz gibi dini ve kültürel birçok sebebi bulunmaktaydı. Ancak bu politika, zaman içerisinde Batı'da meydana gelen yenilikler ve Osmanlı'nın bilhassa savaşlardaki askeri başarısızlıkları sonucunda Osmanlıya zarar veren bir husus haline gelmiştir.

Nitekim Osmanlı Devleti'nin çeşitli başarısızlıklar karşısında kendisi için bazı müttefikler bulması ve yine Batı'da meydana gelen yeniliklerden haberdar olarak kendini geliştirmesi, bir zorunluluk haline gelmişti. Askeri açıdan böyle kötü bir dönem geçiren Osmanlı'nın esasında tek çıkış noktası, çağın gerektirdiği diplomatik yollara başvurması olmuştur. On sekizinci yüzyıla kadar karşılıksız diplomasi anlayışıyla varlığını sürdüren Osmanlı Devleti, bu yüzyıldan itibaren söz konusu anlayışın değiştirilmesi gerektiğini anlamış ve bir diplomasi reformuna gidilmesinin gerekli olduğunu görmüştür. Bu noktada karşılıklı diplomasiye geçiş sürecinde atılan ilk adım, Batılı devletlerde daimi elçilikler açmak olmuştur. Bu elçiliklerin açılış amacı olan, *daha doğru* ve *daha güvenilir* bilgilerin ilk elden alınması hususu, söz konusu diplomatik süreçte hayati önem taşıyan bir nokta olarak ortaya çıkmıştır. III. Selim döneminde ikamet elçilikleri konusundaki çalışmalar başlatılmış ve muvazene diplomasisi resmen uygulamaya konulmuştur. Bu uygulama neticesinde ilk elçiler Avrupa'ya gönderilmiş ve gerekli devlet işleri karşılıklı olarak sürdürülmeye başlanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti yüzyıllar boyunca sürdürmüş olduğu ad hoc diplomasisinden vazgeçerek, yenedünyaya yön veren muvazene diplomasisine geçiş yapmıştır. Çalışmamızda ele aldığımız bu husus, Osmanlı diplomasisi açısından lehte sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Ancak kısa bir süre sonra bu elçiliklerden gereken ölçüde fayda sağlanamadığı görülmüş ve özellikle harcamalar noktasında karşılaşılan zorluklar daimi elçiliklerin gerekli olup olmadığı noktasında bazı tartışmalara sebebiyet vermiştir. Ve 1821 yılına gelindiğinde ise III. Selim tarafından kurulmuş olan ikamet elçilikleri kapatılmıştır.

Avrupa ülkelerine gönderilen elçilerin, buradaki devletlerin durumlarını anlatmak için ele aldıkları sefaretname adı verilen raporlara gelindiğinde ise, bunların Osmanlı diplomasi tarihi açısından oldukça önemli ve ana kaynak niteliği taşıyan belgeler olduğu bilinmektedir. Bu vesikalar, elçilerin buldukları şehirleri o dönemin şartlarında her ne kadar bütün yönleriyle izah edemese de en azından Batılı ülkeler hakkında çeşitli bilgiler (özellikle askeri ve ticari bilgiler) vererek genel bir tablonun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu dönemde sefaretnamelerin verdiği bilgiler ışığında, reformlara dair nasıl adımlar atılması gerektiği hususu daha ayrıntılı bir şekilde ele alınabilmektedir. En nihayetinde şunu söylemek gerekir ki, bu belgelerin Osmanlı modernleşmesi ve Batılılaşma süreci üzerindeki etkisi ve buna ortam hazırlaması reddedilemeyecek bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, Hatt-ı Hümayun, 239/13375, H-29-12-1206.

BOA, Hatt-ı Hümayun, 1261/48823, H-29-12-1238.

Telif Eserler

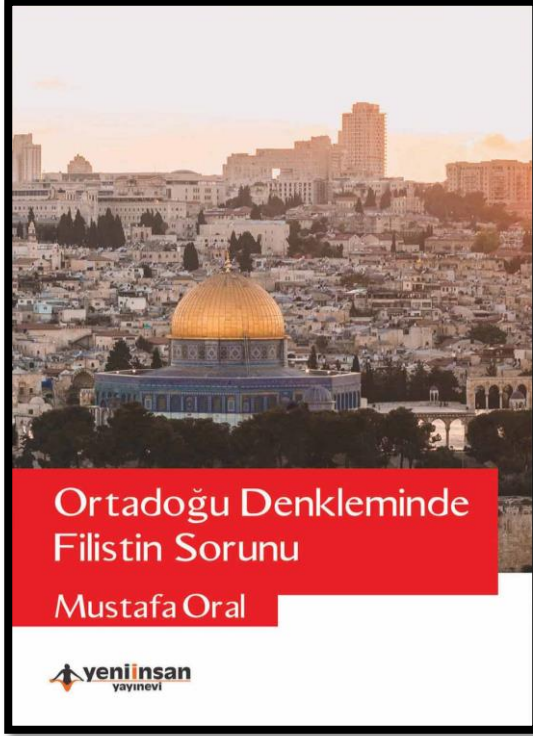
Afyoncu, Erhan. *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.

Akyılmaz, Gül. "III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasi Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti." *Türkler*, Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Aydın, Mahir. "Livadya Sefâretleri ve Sefâretnameleri." *Belgeler XIV / 18* (1989-1992), 312-357.

- Aysal, Necdet. “Çöküşten Mütarekeye Osmanlı’da Haberalma.” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 40 (2007 Kas), 523-543.
- Balcı, Sezai. *Babâli Tercüme Odası*. İstanbul: Libra Kitap, 2018.
- Beydilli, Kemal. “Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme.” *Osmanlı Araştırmaları*, XXX (2007), 9-30.
- Dönmez, Ahmet. “Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Avrupa’da Yeniden Tesisi 1832-1841.” Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Herbette, Maurice. *Fransa’da İlk Daimi Türk Elçisi Morali Esseyit Ali Efendi [1797-1802]*. Çev., Erol Üyepazarıcı. İstanbul: Pera Yayıncılık, 1997.
- Karaca, Zeynep. “Osmanlı- Avusturya Sefaretnamelerinin Osmanlı Diplomasisi ve Modernleşme Süreci Üzerine Etkileri.” *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFAD)*. 1:1 (2018 Ara), 9-32.
- Karal, Enver Ziya. *Halet Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1802-1806)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Karamuk, Gümeç. “Hacı Zağanos’un Elçilik Raporu.” *Bellekten* LVI / 216 (1992), 391-406.
- Korkut, Hasan. “Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 1:2 (2003 Eyl), 491-512.
- Korkut, Hasan. *Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2007.
- Kuran, Ercüment. “Türkiye’nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü.” VI. Türk Tarih Kongresi’nde Sunulan Bildiri, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara, Ekim 20-26, 1961.
- Kuran, Ercüment. *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Faaliyetleri 1793-1821*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- Kuran, Ercüment. *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Kurtaran, Uğur. “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra İstanbul’a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/63 (2018), 331-370.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. Çev., Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Mumcu, Ahmet. *Divan-ı Hümayun*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986.
- Ortaylı, İlber. “Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü.” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Murat Belge ve Fahri Aral. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Özcan, Besim. “Devleti Yeniden Kalkındırma Hamlesi: Nizam-ı Cedid ve Âkıbeti.” *İslam Tarihi ve Medeniyeti Osmanlılar Siyasi Tarihi-II*, Mehmet Şeker ve Şefaettin Severcan. İstanbul: Siyer Yayınevi, 2018.
- Özkan, Selim Hilmi. *Amcazâde Hüseyin Paşa (1644-1702)*. Saarbücken: Türkiye Alim Kitapları, 2015.
- Özkan, Selim Hilmi. *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.
- Paşa, Ahmed Cevdet. *Cevdet Tarihi (Tertib-i Cedit)*. Sadık Emre Karakuş ve Murat Babuçoğlu. İstanbul: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları, 2017.

- Paşa, Ahmed Cevdet. *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966.
- Pul, Ayşe. “Osmanlı-Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri.” *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 22 (2007), 159-176.
- Savaş, Ali İbrahim. *Osmanlı Diplomasisi*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2007.
- Shaw, Stanford J. *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*. Çev., Hür Güldü. İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.
- Şahin, Muhammet. “Osmanlı Diplomasisinde Değişim ve Osmanlı Devleti’nin Avrupa Devletler Sistemine Girişi.” *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi [Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı-1]* 29/I (2009): 824-834.
- Tanör, Bülent. “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış.” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Murat Belge ve Fahri Aral. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Teply, Karl. *Dersa’âdet’te Avusturya Sefirleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Topaktaş, Hacer. “Polonya’nın Türkiye’deki İlk Daimi Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler.” *Uluslararası İlişkiler*, 11/43 (2014): 105-125.
- Turan, Namık Sinan. “Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. Ve 19. Yüzyıllar).” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 6:2 (2004 Haz), 57-86.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Kemal Beydilli. 36. cilt. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Mehmet İpşirli. 11. cilt İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Ankara: Tarih Kurumu Yayınları, 1968.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, Sezai Balcı, Musa Kılıç, Uğur Kurtaran, Ahmet Dönmez, Turgut Subaşı ve Necmettin Alkan. *Osmanlı Diplomasisi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2018), 28.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin. “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasisi Tarihi Literatürü.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 1:2 (2003), 423-489.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin. “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri.” *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 7 (1996), 319-338.



Mehmet DERİ*

Mustafa Oral, *Ortadoğu Denkleminde Filistin Sorunu*, Yeni İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2020, 200 sayfa.

Öz

Filistin Sorunu, dünyadaki en eski dinî ve etnik çatışmalardan birisini teşkil etmektedir. Sorunun temelinde İsrail'in uygulamaya koyduğu işgalci ve ırkçı politikalar yatmaktadır. Sorununun çözümüne yönelik olarak çeşitli devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından girişimlerde bulunulmuşsa da, bu sorun günümüzde de varlığını devam ettirmektedir.

Tanıtımı yapılacak olan eserde, Siyonist İsrail'in Filistin'i işgali ve İsrail'in devletleşme süreci, Filistin-İsrail çatışması ve bu çatışmanın tarihî arka planı, Filistin Sorunu'nun kökenleri vb gibi konular objektif, akademik bir perspektiften ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Filistin Sorunu, Ortadoğu, İsrail, Siyonizm.

Abstract

Palestinian Issue is one of the oldest religious and ethnic conflicts in the world. Israel's invasive and racist policies are the fundamentals of the issue. The issue continues although attempts have been made by some states and international organizations to find a solution.

In the work to be introduced, topics such as the occupation of Palestine by Zionist Israel, the process of How Israel become a State, the Palestinian-Israeli conflict and its historical background, and origins of the Palestinian Issue were discussed with an objective and academic perspective.

Keywords: Palestinian Issue, Middle East, Israel, Zionism.

* (Uzm); mehmet.deri@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-2287-9330

Şüphesiz ki, “Filistin Sorunu”, Ortadoğu’daki ve belki de tüm İslam dünyasındaki en temel sorundur. Bu sorun çözülmediği sürece -ki sorunun temelini İsrail’in ırkçı, siyonist, işgalci politikaları oluşturmaktadır- Ortadoğu coğrafyasının huzura kavuşmasını beklemek mümkün değildir. Siyonist devlet İsrail ile başta ABD olmak üzere onun destekçisi olan emperyalist aktörlerin bugün Filistin Sorununu çözümsüzlüğe terk etmiş olmaları, aynı zamanda Ortadoğu coğrafyasındaki ve daha genel olarak İslam dünyasındaki emperyalist kıskacın henüz yeterince kırılmamış olmasının da başta gelen delilidir.

Filistin Sorunu hakkında birçok akademik çalışma yapılmıştır. Kayda değer akademik çalışmalardan biri de Sayın Mustafa Oral’a ait olan tanıtımını yapacağımız çalışmadır.

Söz konusu eser, zengin bir akademik literatür kullanılarak hazırlanmış olup alanında önemli bilgiler içermekte, okuyucusunun Filistin Sorununun tarihî arka planı konusunda doğru bir bilgiye ulaşmasını sağlamaktadır. Sayın Yazar, eserinde güncel ve akıcı bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Bu hususta gösterilen hassasiyet, eserin okuyucu tarafından kolaylıkla anlaşılmasını sağlamaktadır. Kitap, önsöz ve XXI (21) konu başlığından oluşmakla birlikte biz yazımızın uzamaması için konumuzla doğrudan ilgili olan konu başlıkları üzerinden tanıtımı yapacağız. Önsözde; çalışmanın önemi, amacı ve eserin yazılma gerekçesi üzerinde durulmuştur.

I. “Ortadoğu, Filistin ve Türkiye” başlığı altında; Ortadoğu kavramının ortaya çıkışının tarihî arka planı, bu kavramda coğrafi olmaktan ziyade, genelde siyasî, toplumsal ve kültürel unsurların etkili olduğu; ağırlıklı olarak Arapça, Farsça ve Türkçenin konuşulduğu coğrafya için kullanıldığı, ABD’nin “*Büyük Ortadoğu*”, “*Genişletilmiş Büyük Ortadoğu*”, “*Yeni Ortadoğu*” şeklinde genişlettiği, Filistin’in Ortadoğu’daki yeri, Türkiye’nin, tarihî, fikri ve kültürel olarak bir Ortadoğu ülkesi olduğuna dair konular tek tek ele alınıp değerlendirilmiştir.

II. “ABD’nin Ortadoğu Politikası” başlığı altında Amerika’nı Ortadoğu politikasının tarihî arka planı, bu politikada Amerikan misyonerlerinin ve tüccarların oynadığı roller, yine ABD’nin Ortadoğu ile ilgilenmesinde zengin petrol yataklarının varlığı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika’nın Ortadoğu’da artan ağırlığı, artan bu ağırlığın İkinci Dünya Savaşında daha da belirginleşmesi, bu politikada 14-21 Şubat 1951’de İstanbul’da yapılan “*Ortadoğu Misyonunun Öncelikleri*” (*Middle East Chiefs of Mission*) adlı çok gizli konferansın rolü, ABD Devlet Başkanı Harry Truman’ın (1884-1972) Ortadoğu politikası, ABD’nin günümüzdeki Ortadoğu politikasında etnik grupları nasıl kullandığı, Büyük Ortadoğu Projesi (BOP), Ortadoğu’da Amerika-İsrail ittifakı gibi konular incelenmiştir.

IV. “Batılıların Ortadoğu’ya Girmeleri” başlığını taşımakta olup Napolyon’un Mısır’ı işgali (1798), Batılıların o zaman için Ortadoğu’nun önemli bir kısmına sahip olan “*Hasta Adam*” Osmanlı Devletini paylaşma planları ve bu bağlamda *Şark Meselesi/Doğu Sorunu*’nu devreye sokmaları, Fransa, soruna kendi bölgedeki etkisini sağlamlaştırmak adına Katolikleri temsil edecek bir statüde katılıyordu. Kutsal Yerler Sorunu bağlamında Rusların, Kudüs’teki Ortodoksları, Fransızların ise Kudüs’teki Katolikleri himaye politikaları, Batılı Devletlerin Rusya’yı Ortadoğu’dan uzak tutma mücadeleleri özellikle XIX ve XX. Yüzyılın başında ayrı bir çalışma konusu ve kitap olabilecek genişliktedir. Arşiv Belgeleri ışığında yapılacak bir çalışmanın öncüllerini bu bölümde görmek mümkündür.

V. “Ortadoğu’nun Paylaşımı Meselesi” başlığını taşımakta olup bu kısımda Ortadoğu bölgesinin bugünkü siyasal coğrafyası İngiltere ile Fransa ve ABD’nin politikalarıyla çizildiği belirtilmiş, bu politikalarda İngiliz Yüzbaşı Sir Mark Sykes’in başkanlığındaki *De Bunsen Komitesi*’nin oynadığı rol ele alınmıştır. Birleşik Krallık’ın Ortadoğu politikaları, bu komitenin yazdığı raporlarla şekillendirilmiştir.

De Bunsen Komitesi, Fransa’nın bölgedeki girişimlerine karşı, savaş sonrasında, Ortadoğu’daki İngiliz çıkarlarını korumak ve İngiliz hükümetinin emellerini gerçekleştirecek hedefleri ve programı ortaya koymak üzere kurulmuştu. Osmanlı Devleti’nin paylaşılması konusunda Rusya, Fransa ve İtalya

ile yapılan pazarlık ve görüşmelerde, İngiliz İmparatorluğu'nun talep ve iddiaları bu komitenin raporlarıyla şekillendirilmekteydi.

De Bunsen Komitesi, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 5 büyük özerk vilayet meydana getirilmesini öngörüyordu: 1-Suriye, 2-Filistin, 3-Ermenistan, 4-Anadolu, 5-Cezayir-i Irak (Mezopotamya'nın kuzeyi ile güneyi). Komiteye göre İngiliz kontrolü, Akdeniz'den Basra körfezine kadar geniş bir bölgeyi kapsayacaktır.

Yine aynı bölümde Thomas Edward Lawrence'ın, o zaman için Osmanlı'ya bağlı olan Şerif Hüseyin ve oğulları Faysal ve Abdullah'ı Osmanlı Devleti'ne karşı nasıl ayaklandırdığı konusu ele alınmaktadır.

VII. “Balfour Deklarasyonu ve Filistin” başlığı kısmında; 1917'de İngiliz ordularının işgaline uğrayan Filistin toprakları bu tarihten itibaren General Allenby'nin yönetimindeki askerî yönetimin eline geçmiştir. 1916'da Başbakan olan Lloyd George ve aynı kabinede Dışişleri Bakanı olan Arthur Balfour (ö.1930), Siyonist talepleri dikkate almış, kendi adıyla anılan *Balfour Deklarasyonu*nu ilan etmiştir. Balfour Deklarasyonu (1917), Arthur Balfour'un girişimiyle başlatılan ve neticede Filistin'de Yahudi-İsrail Devletinin kurulması ile neticelenen girişimdir.

İngiltere'nin Siyonistlere verdiği destek Balfour'un, Siyonist hareketin önemli isimlerinden Britanya Yahudi Toplumu başkanı Baron Rothschild'e 2 Kasım 1917'de yazdığı mektupla açığa çıkmıştır. İlk defa uluslararası büyük bir güç, Siyonist projeye siyasî destek vereceğini açıkça ilan etmiştir. Yalnızca İngiltere değil İtilaf Devletleri'nin tamamı Balfour Deklarasyonu üzerinde anlaşmıştır.

VIII. “Filistin'de İngiliz Yönetimi” başlığı kısmında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Filistin Cephesinde Osmanlı Devleti'nin mağlup olmasıyla Kudüs İngilizler tarafından işgal edilmiş, General E. H. H. Allenby (ö. 1936) komutasındaki İngiliz birlikleri 9 Aralık 1917'de Kudüs'e girmiştir.

Kudüs, 9 Aralık 1917'de işgal edilince, önce İngiliz askerî yönetimi altına, sonra da manda yönetimi altına alınmıştır. Özellikle manda dönemi, İngilizlerin Filistin'de Yahudi yerleşimini ve devletleşmeye gidişlerini kolaylaştırmaya hız verdiği, Siyonist hareketin Filistin'e kesin ve hâkim bir şekilde yerleşim planları yaptığı, Arapların ise Filistin'de Yahudilerin hızlı artışına karşı koymak için uğraşı verdikleri bir dönemdir. Otuz yılı aşkın bir süre yönetimi elinde tutan İngiltere, önce işgal kuvveti daha sonra da manda yöneticisi olarak bulunduğu Filistin'de hep Yahudilerden taraf olmuş, onları koruyup kollamıştır.

Netice olarak bu kısımda İngilizlerin, Yahudilere Kudüs'te devletleşme süreci ile ilgili yaptığı yardımlar ele alınmıştır.

XI. “Filistin Sorunun Kökenleri” başlığı kısmında Yahudilerin Kudüs'ü kutsal bir şehir (anavatan) olarak gördükleri, Yahudilerin uzun yüzyıllar Müslümanların idaresinde huzur ve barış içerisinde yaşadıkları ele alınmış; 9 Aralık 1917'de İngiliz Ordusu Kudüs'ü işgal etmiş, Filistin'i denetim altına almıştır. Ortadoğu ve Filistin'e yönelik İngiliz politikasının sonucunda ortaya çıkan Balfour Deklarasyonu, Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunda yapılan barış müzakerelerinin temel metinlerinden biri olmuştur. Yahudi yanlısı çalışmaları sonucunda İngiltere, Siyonist Yahudilerin Filistin'de *bir Yahudi Yurdu* kurmak yolunda, bir numaralı hamisi durumuna gelmiştir.

Bu çalışmalar sonucunda Milletler Cemiyeti, 24 Temmuz 1922'de Filistin'i İngiltere'nin idarî vekâletine (manda) devretti ve böylece Yahudi Yurdu kurulmaya başlanmıştır. Bir anlamda Filistin Sorununun temelleri işgalci emperyalist İngiltere eliyle atılmıştır.

XII. “Mesihsiz Siyonizmin Öncüleri” başlığı kısmında Siyonizmin ne olduğu, *Mesihsiz Siyonizm/Siyasal Siyonizmin* ise ırkçı Yahudi milliyetçiliğinden nasıl beslendiği, Haham Zevi Hirsch

Kalischer, Haham Judah Atkalay, Dr. Leo Pinsker, İngiliz Yazar George Eliot, Moises Hess, Ahad Ha'am, Theodor Herzl gibi kimselerin Mesihsiz Siyonizmin oluşumundaki rolleri ve katkıları ele alınıp incelenmiştir.

XVI. “Filistin Sorununda Taraflar” başlığı kısmında; bu sorunun temelinde ve bugün içinden çıkılmaz bir duruma gelmesinde Yahudi İsrail Devleti'nin uyguladığı ırkçı, işgalci, siyonist politikaların etkili olması; siyasal ve fanatik Siyonizmin bu sorunu tetiklemesi, Filistin'in esas sahibi olan Filistin Araplarının haklarının tamamen göz ardı edilmesi, sorunun temelinde Filistin'e yerleştirilen Yahudi göçmenlerin kendilerini önce toprağın, sonra da yerli halkın (Filistinli Araplarının) efendisi görmeye başlaması gibi konulara değinilmiştir.

XVIII. “Filistin'in Taksim Edilmesi” başlığı kısmında; ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında Araplardan yana tavır takınması, ABD Devlet Başkanı Harry S. Truman'ın (ö. 1972) Yahudi yanlısı/destekçisi politika izlemesi,¹ yine Truman'ın Yahudilerin Filistin'e göçüne yönelik politikalar belirlemesi, Filistin'e sürekli artan Yahudi göçünden Arap Dünyasının (Mısır, Irak, Lübnan, Suudi Arabistan ve Suriye) rahatsız olması ve bu konuyu 28 Nisan 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda de ele alması, sonrasında alınan karar ile 11 üye devlet temsilcilerinden oluşan Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi (UNSCOP) kurulmuşsa da Filistin Sorunu konusunda bir fikir/çözüm birliği oluşamadı.

BM Genel Kurulu'nun 29 Kasım 1947 günü yaptığı oylamada Çoğunluk Planı, yani Filistin'in taksim edilmesi kararı 13 ret, 10 çekimser oya karşılık 33 oyla kabul edildi. Filistin Yahudiler ve Araplar arasında taksim edildi. Bu taksimde/paylaşımında Siyonistler birçok avantajlara/haklara sahip olurken, Araplar da birçok haktan mahrum oldular. Bunun iki temel nedeni vardı: Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulması girişimine başlıca destek olan ABD'nin Yahudiler lehine olan kararlı tutumu/desteği ile Sovyet Rusya'nın kayıtsız/ilgisiz tutumudur.

İngiltere ise Filistin üzerindeki manda yönetiminin 14 Mayıs 1948 gecesi saat 24.00 itibarıyla sona ereceğini açıklamış ve BM'de taksim kararının alındığı günün ertesinde Filistin'deki kuvvetlerini çekmeye başlamıştı. Bunun üzerine Yahudiler, taksim kararı ile kendilerine ayrılan ve İngiliz birliklerinin boşalttığı toprakları Araplardan önce ele geçirmek, Araplar da buna engel olmak için harekete geçtiler. Böylece, Filistin'de 30 Kasım 1947'den itibaren Arap-Yahudi çatışmaları başladı. Bu çatışmalar, İsrail devletinin 14 Mayıs 1948'de *de facto* ilan edildiği tarihe kadar Arap-Yahudi çatışması, sonra da bilfiil Arap-İsrail Savaşları şekli almıştır.

XIX. “İsrail Devleti Kuruluyor” başlığı kısmında; Theodor Herzl'in başını çektiği ve 1897'de Basel'de yapılan I. Dünya Siyonist Kongresinin ardından² Filistin topraklarında Yahudi Devleti kurma faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki gelişmeler içinde özellikle Balfour Deklarasyonu ile İngiltere'nin himayesinde Filistin'de bir Yahudi yurdunun kurulacağını vaat edilmesi ve ardından Filistin'in İngiltere mandasına verilmesi, dünyanın çeşitli yerlerinden özellikle de Amerika'dan, çok

¹ Bunun temel nedeni, Amerika'nın, 3,5 milyon Yahudi nüfusuyla dünyanın en çok Yahudi'yi barındıran ülkesi olmasıdır. Bu Yahudilerin birçoğu oldukça varlıklı kişilerden oluşuyordu.

² Herzl'in günlüğüne yazdığı gibi 50 yıl kadar sonra Filistin toprakları üzerinde Yahudi Devleti kurulmuştur. Kongre bittikten sonra Herzl, günlüğüne şunları yazar: “Basel'de Yahudi Devleti'ni kurdum. Eğer bugün bunu açıklarsam, herkes beni alaya alır. Oysa belki 5 fakat şüphesiz 50 yıl içinde herkes bu gerçeği görecektir. Yahudi Devleti'nin varlığı manevi temellere oturtulmuştur, bu devlet Yahudi halkının bu konudaki istek ve azmi ile kurulmuştur.” Theodor Herzl, *Yahudi Devleti*, (çev. Sedat Demir), Ataç Yay., İstanbul 2007, s. 13.

sayıda zengin Yahudi göçmenin Filistin'e gelmesi,³ Yahudi terör örgütlerinin (Haganah, Irgun, Stern/Lehi gibi), Arapları sindirmek ve Filistin'de manda yönetimi kuran İngilizleri bir an önce Filistin'den çekilmeye zorlamak için saldırılarını (30 Kasım 1947-15 Mayıs 1948) daha çok Arapların çoğunlukta bulunduğu bölgelerle İngiliz kuvvetleri üzerinde yoğunlaştırması, İngilizlerin Filistin üzerindeki manda yönetiminin sona ermesinden sonra Yahudi Milli Konseyi'nin İsrail Devleti'nin kuruluşunu/bağımsızlığını ilan etmesi (15 Mayıs 1948), İsrail'in bağımsızlığını ilanı ile birlikte David Ben-Gurion'un (ö. 1973) ilk başbakan olması ve 13 kişilik bir hükümet kurması, İsrail'i ilk tanıyan ülkenin Amerika olması gibi konular bu başlıkta incelenmiştir.

XX. “Altı Gün (1967) Savaşı” başlığı kısmında İsrail'in, Arap komşuları Mısır, Ürdün ve Suriye arasında yapılan ve “Altı Gün” (5-10 Haziran) süren savaş; bu savaşın sonunda İsrail'in Mısır'dan Sina Yarımadası ile Gazze Şeridi'ni, Suriye'den Golan Tepelerini, Ürdün'ün elinde bulunan Kudüs ve Batı Şeria'yı işgal etmesi konuları bu başlık altında ele alınmıştır.

XXI. “Golan Tepeleri Sorunu” başlığı kısmında ise İsrail'in, *Altı Gün Savaşı* olarak da bilinen “1967 Arap-İsrail Savaşı”nda o gün Suriye'ye ait Golan Tepelerini⁴ işgal edip fiilen İsrail toprağı ilan etmesi, sonrasında bu Golan bölgesinin Suriye ile İsrail arasında çatışma/sorun bölgesi olması, 6 Ekim 1973'te Suriye ve Mısır'ın ortak askerî harekât başlatarak İsrail'den Golan Tepelerini geri almak istemeleri ancak başarısız olup geri çekilmeleri, 1973 Savaşı'ndan sonra bölgede Suriye ve İsrail birlikleri arasında Birleşmiş Milletler tampon bölgesinin kurulması, İsrail'in 1967'den itibaren bugüne kadar Golan Bölgesinde “yerleşim yerleri”⁵ kurma çabaları, İsrail'in 14 Aralık 1981'de Golan Tepelerini tek taraflı olarak ilhak ettiğini dünya kamuoyuna açıklaması, ancak BM Güvenlik Konseyinin bu ilhakı geçersiz sayması (16-17 Aralık 1981), 2000 yılında Golan Tepelerinin Suriye'ye iadesi hedefiyle, ABD'nin arabuluculuğunda başlatılan müzakereler İsrail'in işgalci ve uzlaşmaz tutumu nedeniyle başarısızlıkla neticelenmesi, Mayıs 2008'de sorunun çözümü için Türkiye'nin arabuluculuğu ile İstanbul'da başlayan Suriye-İsrail barış müzakerelerinin İsrail'in uzlaşmaz tutumu nedeniyle sonuçsuz kalması, İsrail Başbakanı Netanyahu'nun 2016 yılında Bakanlar Kurulunu Golan Tepelerinde toplaması ve “bu bölgenin sonsuza kadar İsrail'e ait kalacağı” yönünde açıklama yapması, dünya kamuoyuna burasını “İsrail toprağı” olarak tanıma çağrısında bulunması, ABD Başkanı Donald Trump'un Golan Tepelerinin “(1967 işgalinden) 52 yıl sonra 21 Mart 2019'da, burasının İsrail toprağı olduğunu” tanıyan kararnameyi imzalaması gibi konular bu başlıkta ele alınıp değerlendirilmiştir.

³ Filistin'e Yahudi göçleri, Dünya Siyonist Teşkilatı'nın kurulmasıyla daha da hızlanacak, Siyonizmin teşkilatlı bir hareket haline gelmesi, İsrail'in kuruluşuna giden yolu açacaktır.

⁴ *Golan Tepeleri*; Suriye'nin güneybatısında İsrail'in ise kuzeydoğusunda yer alan tepelik bölgedir. Golan Tepeleri jeopolitik konumu, sahip olduğu verimli topraklar ve zengin su kaynakları, hem Suriye ve hem de İsrail için stratejik bir öneme sahip yer haline getirmiştir. İsrail'in güvenliği için Suriye'ye karşı doğal bir tampon bölge oluşturmakla birlikte Şeria nehriyle birlikte İsrail'in en önemli su kaynaklarından birisidir. Bölgenin en yüksek noktalarından biri olan ve Şam'a sadece 60 kilometre uzaklıkta bulunan Golan Tepeleri'ni elinde tutan İsrail, bu sayede komşu ülkelere karşı büyük bir stratejik avantaj sağlıyor. Suriye için buranın önemi, bölgenin güvenlik ve su kaynakları açısından stratejik önemindedir. Golan'ın İsrail'i ilgilendiren diğer bir yönü tarihî ve dinîdir. Tevrat'ta Golan'a yapılan atıflar radikal Yahudilerin gözünde Golan'ı kutsallaştırmakta ve büyük İsrail'in vazgeçilmez bir parçası olarak görmelerine neden olmaktadır. Bu ise genelde İsrail'in iç politikasında Golan konusunda uzlaşmaz tartışmalara neden olmaktadır.

⁵ Haziran 1967'de ilk Yahudi yerleşimi olan Kibutz Merom Golan kuruldu. 1970'te Golan'daki Yahudi yerleşim yerlerinin sayısı 12'ye ulaşırken şimdilerde bu rakam 45 civarındadır. Buralarda 22 bin civarında Yahudi yerleşimci yaşıyor.